

JAARBOEKJE

voor geschiedenis en oudheidkunde van

LEIDEN EN OMSTREKEN 1969

LEIDS JAARBOEKJE

1969

Ned. Herv. pastorie te Voorhout.
(Geboortehuis van Boerhaave)

Boven de deur:

Porta patet tibi sed **maius** cor.

De deur staat voor u open, maar het hart nog meer.

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1969

EEN EN ZESTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

VOORWOORD

Met genoegen besluit de redactiecommissie de werkzaamheden voor het Leids Jaarboekje 1969 met dit voorwoord, dat in het bijzonder de medewerkers wil danken voor hun bijdragen. De inhoud van het Jaarboekje, gevarieerd naar inhoud en plaats, biedt – naar wij hopen – „voor elck wat wils.”

De redactiecommissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

Prof. dr. P. J. Blok en mr. dr. J. C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit c. 1650 daterende woonhuis **Kloksteeg** nr. 2 en het c. 1661 gebouwde woonhuis **Oranjepracht** nr. 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouckhovenhof, Papenpracht 16.

BESTUUR

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1966), voorzitter.

Mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga (1963), *onder-voorzitter*.

Drs. Th. J. Meijer (1967), secretaris, Klikspaanweg 48, Tel. 30467.*

Ir. H. H. Vos (1964).

H. Th. D. Dijkstra (1965).

Mr. G. C. van der Willigen (1965), aangewezen door het Gemeentebestuur.

Dr. S. J. van Ooststroom (1966).

Dr. H. van der Linden (1967).

Drs. M. L. Wurfbain (1968).

Mejuffrouw M. Froger (1969), aangewezen door de **V.V.S.L.**

H. J. Hijmersma (1967), aangewezen door het **L.S.C.**

* Secretaris-Penningmeester (waarnemend) P. L. Gillissen. **Burggravenlaan** 48, Tel. 24851. **Alle** correspondentie tot nader bericht aan hem. Giro-rekening van de vereniging nr. 175228.

Erelid A. **Bicker** Caarten (1965).

Leden van verdienste: G. van der Mark (1954) en Dr. W. C. Braat (1966).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: Het tijdelijk secretariaat.

Contributie voor gewone leden f. 12.50 per jaar en voor junioren en studenten f. 5.00 per jaar.

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

Ingesteld december 1902

Mejuffrouw mr. A. J. Versprille (1963), *voorzitter*.

Drs. B. N. Leverland (1963), *secretaris*, Boisotkade 2a.

Dr. P. C. Boeren (1963).

G. 't Hart (1964).

Dr. S. J. van Ooststroom (1968).

Voor kopij Leids Jaarboekje:

het secretariaat der Redactiecommissie.

Commissie „Het Leidse Woonhuis”

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat mr. E. Rijke)

Ingesteld 1 juni 1945

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1965), *voorzitter*.

Drs. A. D. Nieuwenhuizen Segaar (1969), *secretaris*, Pr. Hendriklaan 12,
Oegstgeest, tel. 5 1498.

G. Groen, *penningmeester*.

G. van der Mark.

H. Th. D. Dijkstra.

Commissie voor Volkskunde

Ingesteld 11 september 1950

Dr. Tj. W. R. de Haan, voorzitter, Wassenaar.

Mejuffrouw Drs. I. W. L. **Moerman**, secretaresse, Oude Vest 187a.

Mevrouw M. C. **Blöte-Obbes**, Voorschoten.

J. J. de Kort, Hazerswoude.

L. C. J. Roozen.

Excursie-Commissie

Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, *voorzitter*.

P. L. Gillissen, *secretaris*, Burggravenlaan 48, tel. 24851.

A. Sevenster.

Drs. G. Kortenbout v. d. **Sluys**.

Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molenstichting*:

Dr. H. van der Linden.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarlanderveen: Mevrouw F. Th. van der Wind-Peereboom **Voller** (1945).

Alkemade: G. M. **Zoetemelk** (1946).

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950).

Katwijk: J. P. van Brake1 (1969).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuiden: J. W. de Ren (1959).

Lisse: Ir, A. F. de Graaff (1960).

Noordwijk: . . .

Noordwijkerhout: J. J. **Bergman** (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout: . . .

Voorschoten: W. J. **Berghuis** (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar: L. G. Oosterling (1960).

Woubrugge: J. C. van Wageningen (1953).

Zoeterwoude: . , .

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1968

Aan het voornemen om ter gelegenheid van het vijfenzestig jarig bestaan van Oud-Leiden, 5 november 1967, aandacht te schenken en wel door het doen vervaardigen van een reproductie van een uit 1670 daterend stadsgezicht van Leiden, uitgevoerd met de pen en plaatselijk gewassen met waterverf, aanwezig in het gemeente-archief, kon eerst in januari van het verslagjaar gevolg worden gegeven. Er bestond voor de prent grote belangstelling hetgeen blijkt uit het feit dat 760 exemplaren werden verspreid.

Mejuffrouw mr. A. J. Versprille was aan de beurt van aftreden. Voordat de voorzitter de benoeming van haar opvolger aan de orde stelde richtte hij tijdens de ledenvergadering het woord tot haar waarbij hij uitvoerig stond bij wat zij tijdens haar zitting in het bestuur voor de vereniging heeft gedaan. Daarna bracht de voorzitter haar namens Oud-Leiden hartelijk dank.

In de vacant zijnde plaats benoemde de ledenvergadering drs. M. L. Wurf-bain.

Eind maart waren de secretaris en de penningmeester genoodzaakt hun werkzaamheden tijdelijk te staken, de eerste tengevolge van het vervullen van zijn militaire dienstplicht, de laatste door vertrek naar het buitenland gedurende geruime tijd.

Aan het door het bestuur tot mij gericht verzoek mij tijdelijk met de werkzaamheden verbonden aan beide functies te belasten gaf ik gaarne gehoor.

De leden van de commissie voor de redactie van het Leidse Jaarboekje mejuffrouw I. van den Bosch en J. A. F. Doove traden af.

Het bestuur benoemde tot lid dr. S. J. van Ooststroom.

In de vacature van secretaris van de Commissie „Het Leidse Woonhuis” voorzag het bestuur door benoeming van drs. A. D. Nieuwenhuizen Segaar.

Tot lid van de kascommissie 1969/1970 benoemde de ledenvergadering mr. F. C. J. Ketelaar.

De Commissie voor Volkskunde was van mening dat het geen zin meer heeft deze te doen voortbestaan daar haar activiteiten beter zouden kunnen worden verricht door het bestuur zelf. Het bestuur is niet voornemens het volkskundig element te verwaarlozen en zoekt naar mogelijkheden het werk van de commissie te doen voortbestaan.

Het aantal in- en afschrijvingen van leden was groot. 91 leden traden toe

87 werden van de lijst afgevoerd, zodat het aantal met vier toenam en er aan het eind van het jaar 975 leden stonden ingeschreven.

Op 11 juni van het verslagjaar kwamen de leden van het bestuur met de leden van de verschillende commissies en correspondenten in de omliggende gemeenten bijeen om van gedachten te wisselen over het in ruime zin werkzaam zijn voor het behoud van stads- en dorpskernen. Het resultaat van het onderhoud was dat allen er voor gevoelden om in die zin werkzaam te zijn. Het bestuur heeft zich ter zake nader georiënteerd en hoopt binnen afzienbare tijd de eerste grondslagen voor het beoogde doel te kunnen leggen.

De Commissie voor de redactie van het Leidse Jaarboekje slaagde er in, dank zij de medewerking van velen, aan de sedert geruime tijd gekoesterde wens het zestigste Leidse Jaarboekje geheel te wijden aan toneel en muziek in de stad gevolg te geven. Het boekje is op voortreffelijke wijze uitgevoerd.

Na afloop van de ledenvergadering op 29 maart sprak drs. M. L. Wurfbaïn aan de hand van lichtbeelden maar ook aan de hand van in „De Lakenhal” aanwezige voorbeelden over Portretten in Leiden. Op 3 mei vertoonde drs. B. N. Leverland verschillende dia's van Leidse Stadsgezichten. De heer H. Zandkuijl sprak op 8 november over de ontwikkeling van de nederlandse „woonhuisgevel” aan de hand van Amsterdamse voorbeelden. Mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga hield op 26 november een lezing getiteld Een kijkje bij een Leidse Regentenfamilie in de 18e eeuw. De lezing werd met verschillende dia's opgeluisterd.

Veel leden brachten een bezoek aan Alkmaar op 25 mei en aan het kasteel De Doornenburg op 14 september. Op 2 oktober volgde een bezoek aan het Gravensteen en op 26 oktober aan de Boerhaavetentoonstelling. Op 9, 11 en 16 juli werden rondleidingen gehouden door het oudste gedeelte van de stad.

De belangrijke algehele restauratie van De Burcht deed de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek besluiten, zulks in overleg met de directeur van gemeentewerken, een plan op te stellen voor een diepgaand onderzoek over de voormalige Burchtgracht en over de berm aan de binnenzijde van de gracht. Voorts in de heuvelwang van de Burcht. Daar voor het laatstgenoemde werk niet voldoende middelen aanwezig waren en het na voltooiing van de restauratie niet meer mogelijk zou zijn een onderzoek in te stellen verzocht het bestuur van Oud-Leiden aan Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland een subsidie voor de uitvoering van het werk, gelijk aan het bedrag der begroting, f. 10.000.— te willen verlenen. Op het verzoek werd gunstig beschikt.

Het bestuur bracht bedenkingen in tegen het door Burgemeester en Wethouders van Voorschoten ontworpen bestemmingsplan Adegeest 1968, daar dit plan, indien uitgevoerd, het landgoed Berbice zijn karakter als landgoed zou ontnemen. Het resultaat van het bezwaar van Oud-Leiden en de bezwaren van vele anderen was dat de gemeenteraad nader werd voorgesteld het

landgoed en de gronden gelegen tussen het seminarie Beresteyn en Berbice buiten het bestemmingsplan Adegeest te houden met welk voorstel de raad zich verenigde.

Met belangstelling volgde het bestuur het lot van het aan de gemeente Voorschoten in eigendom toebehorende huis Treubstraat 21 te Voorschoten, voor welk pand zich een tot restauratie bereid zijnde koper had aangemeld. Aan het eind van het verslagjaar werd vernomen dat burgemeester en wethouders van genoemde gemeente en de candidaat-koper niet tot overeenstemming konden komen. Er worden door derden pogingen aangewend om alsnog middelen te vinden waardoor het behoud van het pand is gewaarborgd. Lijden de pogingen schipbreuk dan is het gevolg daarvan dat het pand met enige aangrenzende panden wordt afgebroken. Aan het dorpsbeeld ter plaatse en aan de beslotenheid van de aloude Voorstraat is dan ernstige schade toegebracht.

Adhaesie werd betuigd aan het door het bestuur van het Historisch Genootschap „Warmelda” te Warmond tot de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk gericht adres waarin bedenkingen zijn ontvouwd tegen het besluit van de gemeenteraad van Warmond om een aantal huizen en boerderijen van de lijst af te voeren en in welk adres bovendien gevraagd werd enige boerderijen op de lijst te handhaven.

Uit het daartoe bestemde fonds werden enige uitkeringen gedaan. En wel f. 250.— aan de Rijnlandse molenstichting voor restauratie van molens; f. 100.— aan de Studentenvereniging Sanctus Augustinus voor de uitgave van een gedenkboek en f. 250.— aan het Historisch Genootschap Warmelda te Warmond voor historisch onderzoek.

Leiden, 27 maart 1969.

P. L. Gillissen
wnd. secretaris

VERENIGING OUD-LEIDEN

JAAROVERZICHT 1966

Ter vervanging van het in het Leids Jaarboekje 1967, blz. 12, afgedrukte overzicht.

	VERLIES EN WINST	BALANS 1 JAN. 1967	
Postgirn . . .		f 4585,16	
Amro-Bank		„ 1983,92	
Rijkspostspaarbank		„ 7431,71	
Idem beleggingsrekening		„ 1091,80	
Contributie 1963	f 7,50		
Contributie 1964	„ 17,00		
Contributie 1965	„ 69,40		
Contributie 1966		f 9109,65	
Contributie 1967		„ 25,90	
Verkoop jaarboekjes e.d.		„ 1178,50	f 1378,00
Subsidie .		„ 73,91	
Debiteuren			„ 3078,00
Lezingen en excursies	„ 872,57	„ 4103,35	
Incasso en porti	„ 80,77		
Kosten jaarboekje	„ 6954,98		„ 6899,78
Bijdragen aan verenigin	„ 101,00		
Onkosten secretaris en penningmeester	„ 370,68		
Commissie Leidsche Woonhuis			„ 1500,00
Portier Brouckhovenhof . .	„ 31,25		
Verzekering inventaris bestuurskamer .	„ 10,00		
Diversen	„ 557,63		
Interest		„ 299,50	
Fonds opgravingen			„ 95,99
Fonds bijz. publicaties			„ 4501,10
Jubileumfond			„ 815,37
Kapitaal			„ 2132,10
S a l d o w i n s t	„ 410,28		
	f 9483,06	f 9483,06	f 20400,34
			f 20400,34

Leiden, 11 maart 1969
De kascommissie
 w.g. T. v. d. Zee
 w.g. W. Downer

JAAROVERZICHT 1967

VERLIES EN WINST

BALANS 1 JAN. 1968

1 Postgiro			3 3.143,93	
2 Amro-Bank“.....			”	f 1.216,22
3 Rijkspostspaarbank			” 1.835,51	
4 Idem beleggingsrek.				” 12,50
5 Kruisposten				
6 Effecten			” 3.192,50	
7 Debiteuren.			” 13.312,99	
9 Contributie 1966	f 91,35			
10 Contributie 1967		f 11.125,70	” 6.207,20	
11 Contributie 1968				” 927,-
12 Contributie 1965	” 25,90			
20 Verkoop jaarboekjes etc.		” 1.368,85		
22 Intrest		” 1.428,37	” 406,17	
23 Kosten jaarboekjes etc.	” 8.942,76			” 8.821,51
24 Lezingen en excursies	” 307,80			
25 Incasso en porti.		” 93,51		
26 Bijdragen aan verenigin- gen	” 337,55			
27 Onkosten secretaris en penningmeester	” 587,33			
28 Bankkosten	” 44,33			
29 Diversen		” 18,90		
40 Commissie Leidsche Woonhuis				” 1.500,-
41 Rijkssubsidie				” 4.578,-
42 Fonds Opgravingen				” 95,99
43 Fonds Bijzondere Publi- caties				” 4.501,10
44 Jubileumfonds				” 815,37
45 Kapitaal				” 5.830,41
Saldo winst	” 3.698,31			
	f 14.035,33	f 14.035,33	f 28.298,10	f 28.298,10

Gezien en accoord:

Leiden, 11 maart 1969

De kascommissie:

w.g. G. W. M. Gründemann

w.g. T. v. d. Zee

De penningmeester:

w.g. P. L. Gillissen. wnd.

JAAROVERZICHT 1968

	VERLIES	EN	WINST	BALANS 1 JAN. 1969
1 Postgiro			f 5.378,37	
2 Amro-Bank'			„ 681,54	
3 Rijkspostspaarbank . .			„ 8.906,68	
4 Idem beleggingsrek. . .			„ 1.265,74	
6 Effecten			„ 3.192,50	
7 Debiteuren			„ 3.032,50	
8 Crediteuren (gerechtskosten)				f 656,65
10 Contributies 1968		f 11.814,50	„ 150,-	
11 Contributies 1969				„ 1.295,-
20 Verkoop jaarboekjes etc.		„ 5.380,91		
22 Intrest		„ 559,73	„ 98,16	
23 Kosten jaarboekjes etc.	f 12.826,60			
24 Lezingen en excursies	„ 900,41			
25 Incasso en porti		„ 80,85		
26 Bijdragen aan verenigingen	„ 325,50			
27 Onkosten secretaris en penningmeester	„ 845,96			
28 Bankkosten	„ 73,75			
29 Diversen	„ 80,80			
40 Commissie Leidsche Woonhuis				„ 1.500,-
41 Rijkssubsidie				„ 5.228,-
42 Fonds Opgravingen				„ 95,99
43 Fonds bijz. Publicaties				„ 4.501,10
44 Jubileum Fonds				„ 2.815,37
45 Kapitaal				„ 6.613,38
Saldo winst	„ 2.782,97			
	f 17.835,99	f 17.835,99	f 22.705,49	f 22.705,49

Gezien en accoord:
 Leiden, 11 maart 1969
De kascommissie:
 w.g. G. W. M. Gründemann
 w.g. F. C. J. Ketelaar

De penningmeester:
 w.g. P. L. Gillissen, wnd.

OVERZICHT
van de financiën van de Commissie „Het Leidsche
Woonhuis”, over het jaar 1967

1 jan. 1767. Saldo Leidsche Spaarbank .	f 7070,55	Rijnlands Bundergeld	f 31,66
<i>Huren</i>		Grondbelasting 1967	„ 59,03
Perceel Kloksteeg 2		Straat- en rioolbelasting 1967	„ 110,76
10 x f 77,76 f 777,60		<i>Brandverzekering:</i>	
2 x „ 85,00 „ 170,00	„ 947,60	Perceel Oranjejgracht 83	„ 76,13
		Perceel Kloksteeg 2	„ 50,50
Perceel Oranjejgracht 83	„ 726,00	Technisch Bureau W. Zwart	„ 93,28
11 x f 66,—	„ 220,01	Aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide	„ 4070,67
Rente Leidsche Spaarbank		Garant Service N.V. Leiden	„ 729,00
	f 8964,16	Saldo Leidsche Spaarbank	„ 3743,13
			f 8964,16

Nog te ontvangen:

Huur perceel Oranjejgracht 83 over nov. en dec. f 132,00
Rente Leidsche Spaarbank „ 149,15

Leiden, 13 maart 1968

De penningmeester van de Commissie *Het Leidsche Woon-*
huis

w.g. Groen

Gezien en accoord bevonden.

De kascommissie

Leiden, 11 maart 1969

w.g. T. van der Zee

w.g. G. W. M. Gründemann

OVERZICHT
van de financiën *van* de Commissie „Het Leidsche
Woonhuis” over het jaar 1968

1 januari 1968. Saldo Leidsche Spaarbank	f 3743,13	Rijlands Bundergeld 1968	f 39,29
<i>Huren</i>		G r o n d b e l a s t i n g 1968	„ 59,03
Perceel Kloksteeg 2 12 x f 85.00	„ 1020,00	Straat- en rioolbelasting 1968	„ 142,00
Perceel Oranjejgracht 83	„ 792,00	<i>Brandverzekering</i>	
Rente Leidsche Spaarbank 1967	„ 149,15	p e r c e e l K l o k s t e e g 2	„ 5698
		p e r c e e l O r a n j e g r a c h t 83	„ 52,25
		Aannemersbedrijf A. ter Haar te Leiden	„ 48,75
		Garant Service te Leiderdorp	„ 77,00
		Een stempel „Het Leidsche Woonhuis”	„ 4,65
		Saldo Leidsche Spaarbank	„ 5224,33
	f 5704,28		f 5704,28

Nog te ontvangen:

Huur van perceel Oranjejgracht 83 over nov. en dec.	/ 132,00
Rente Leidsche' Spaarbank'	„ 159,99

Leiden, 19 febr. 1969

De penningmeester van de Commissie Het Leidsche Woonhuis

w.g. Groen

Gezien en accoord bevonden.

De kascommissie

Leiden, 11 maart 1969

w.g. G. W. M. Griindemann

w.g. F. C. J. Ketelaar

GEWIJZIGDE STATUTEN VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN

vastgesteld 25 juni 1962, goedgekeurd bij Kon. Besluit van 25 augustus 1962
nr. 116.

Artikel 1. a De vereniging is genaamd: Vereniging Oud-Leiden. b. Zij is gevestigd te Leiden.

Artikel 2. De vereniging stelt zich ten doel het bevorderen van:

- a. de kennis van en de belangstelling in de geschiedenis van Leiden en omstreken;
- b. het behoud en herstel der aldaar nog aanwezige monumenten van geschiedenis en kunst;
- c. het behoud van voorwerpen, belangrijk voor de plaatselijke en kunstgeschiedenis.

Artikel 3. Zij tracht dit doel te bereiken door:

- a. het houden van voordrachten, excursies en tentoonstellingen, het uitgeven van geschriften en het steunen van pogingen, door anderen in de geest der vereniging ondernomen;
- b. het steunen van pogingen van het gemeentebestuur van Leiden tot het bijeenbrengen van voorwerpen, belangrijk voor de geschiedenis van Leiden en omstreken;
- c. het verzamelen van gegevens over in Leiden en omgeving nog aanwezige oude gebouwen en historische voorwerpen;
- d. het in eigendom verwerven van gebouwen of andere onroerende goederen in Leiden en omstreken, welke van belang zijn uit hoofde van hun kunst-historische waarde, merkwaardige of geschiedkundige indeling, alsmede van bouwfragmenten, die kunnen dienen bij restauraties van andere gebouwen;
- e. alle andere wettige middelen, die aan het doel bevorderlijk zijn.

Artikel 4. De vereniging heeft leden, junior-leden, corresponderende leden, leden van verdienste en ereleden.

Lid is ieder, die zich hiertoe bij het bestuur opgeeft en de vastgestelde contributie betaalt.

Junior-lid is ieder, die zich als lid bij het bestuur opgeeft en jonger is dan

21 jaren, voorts studenten en **daarmede** naar het oordeel van het bestuur gelijk te stellen personen.

Corresponderend lid is ieder, die, woonachtig buiten de gemeente Leiden, als zodanig door het bestuur is benoemd.

Lid van verdienste is ieder, die daartoe door de ledenvergadering is benoemd wegens zijn verdiensten voor de vereniging.

Erelid is ieder, die daartoe door de ledenvergadering is benoemd wegens zeer bijzondere of langdurige verdiensten voor de vereniging of haar doelstellingen.

Artikel 5. Het verenigingsjaar loopt van 1 januari tot en met 31 december.

Artikel 6. Elk lidmaatschap eindigt door overlijden, door bedanken bij de secretaris vóór de 1ste december van het verenigingsjaar en door schrapping als lid door de ledenvergadering.

Artikel 7. De inkomsten van de vereniging bestaan uit contributies, legaten, giften, entrees op te houden tentoonstellingen, opbrengst van uit te geven werken en andere baten.

Artikel 8. De contributie van de onderscheidene groepen, genoemd in art. 4, wordt door de ledenvergadering vastgesteld en zo nodig gewijzigd.

Artikel 9. a. Alle leden hebben recht van toegang tot de ledenvergaderingen en tot de door de vereniging te houden tentoonstellingen.

b. Zij ontvangen de door de vereniging uit te geven werken kosteloos of tegen verminderde prijs.

c. Corresponderende leden genieten van het bepaalde onder b van dit artikel slechts, indien zij de voor de leden vastgestelde contributie betalen.

Artikel 10. Alle in art. 4 genoemde personen hebben stemrecht. Elk lid heeft één stem.

Artikel 11. a. Het bestuur van de vereniging bestaat, ongeacht het bepaalde in art. 12, uit ten minste 7 personen, die lid van de vereniging zijn.

b. De bestuursleden, voor zover niet bedoeld in art. 12, worden gekozen door de ledenvergadering voor de duur van 4 jaren.

c. Periodiek aftredende leden zijn terstond herkiesbaar, tenzij zij in de onmiddellijk voorafgaande tijd langer dan 8 achtereenvolgende jaren zitting hebben gehad. Een tussentijds benoemd bestuurslid treedt af op het tijdstip, waarop degene, in wiens plaats hij is benoemd, zou zijn afgetreden.

d. De bestuursleden verdelen onderling de taken, met uitzondering van die van voorzitter. De voorzitter wordt in persoon door de ledenvergadering gekozen.

Artikel 12. Naast de door de ledenvergadering te benoemen bestuursleden kunnen zitting nemen een lid, aan te wijzen door burgemeester en wethouders

van Leiden, een lid, aan te wijzen door het Collegium van het Leidsche Studentencorps, en een lid, aan te wijzen door het bestuur der Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden. Deze 3 bestuursleden moeten lid zijn der vereniging.

Artikel 13. De ledenvergadering benoemt een kascommissie, bestaande uit 2 (of meer) niet tot het bestuur behorende leden, die na afloop van het boekjaar de kasmiddelen en bescheiden van de penningmeester van de vereniging en van de penningmeesters van de ingestelde commissies controleert, verslag uitbrengt van haar bevindingen, een voorstel doet tot het al dan niet goedkeuren van het gevoerde beheer en tot het al dan niet verlenen van decharge.

Artikel 14. Het bestuur kan onder zijn verantwoording commissies instellen voor bijzondere werkzaamheden en de leden daarvan benoemen. Ter zake worden door het bestuur voorschriften vastgesteld.

Artikel 15. Voorzitter en secretaris vertegenwoordigen de vereniging in en buiten rechte.

Artikel 16. a. Ieder jaar vóór 1 april wordt een ledenvergadering gehouden.

b. In deze vergadering 'brengt de **secretaris** verslag uit over de werkzaamheden der vereniging in het afgelopen jaar.

c. Zowel de penningmeester van de vereniging als de penningmeester van een commissie met geldelijk beheer brengen in deze vergadering verslag uit over het door hen gevoerd beheer.

Artikel 17. Het bestuur stelt een huishoudelijk reglement samen. Het reglement behoeft de goedkeuring van de ledenvergadering.

Artikel 18. Over niet in deze statuten of over niet in het huishoudelijk reglement voorziene gevallen wordt door het bestuur beslist.

Artikel 19. a. Een besluit tot wijziging van deze statuten kan alleen worden genomen, indien bij de oproeping voor een ledenvergadering, waar het voorstel zal worden behandeld, dit voorstel geheel wordt medegedeeld en het desbetreffende besluit met een meerderheid van ten minste $\frac{2}{3}$ der geldig uitgebrachte stemmen wordt genomen.

b. Een wijziging van de statuten treedt eerst in werking nadat daarop de Koninklijke goedkeuring is verkregen.

Artikel 20. De vereniging, oorspronkelijk opgericht 5 november 1902, te rekenen van 5 oktober 1932 opnieuw aangegaan voor de tijd van 29 jaren en 11 maanden, is, te rekenen van 5 september 1962, opnieuw aangegaan voor een tijdvak van 29 jaren en 11 maanden, en eindigt alzo op 4 augustus 1992.

Artikel 21. a. De vereniging kan slechts worden ontbonden krachtens een met een meerderheid van ten minste $\frac{2}{3}$ der geldig uitgebrachte stemmen

genomen besluit in een daartoe opzettelijk belegde ledenvergadering, waarin ten minste $\frac{3}{4}$ deel van alle leden aanwezig is.

b. Indien in deze vergadering niet $\frac{3}{4}$ deel van alle leden aanwezig is, wordt een tweede ledenvergadering bijeengeroepen, te houden binnen 6 weken na de eerste, in welke tweede vergadering, ongeacht het aantal aanwezigen, het besluit tot ontbinding met een meerderheid van ten minste $\frac{2}{3}$ deel der uitgebrachte stemmen kan worden genomen.

c. Het besluit tot ontbinding houdt in de benoeming van één of meer liquidateurs en een commissie van toezicht, aan wie rekening en verantwoording wordt gedaan.

Artikel 22. Bij ontbinding der vereniging worden haar bezittingen overgedragen aan instellingen of verenigingen met soortgelijke doelstelling als die van de Vereniging Oud-Leiden.

HUISHOUDELIJK REGLEMENT VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN

Art. 1. Het bestuur bestaat uit ten hoogste dertien leden.

De voorzitter heeft de leiding van de bestuursvergaderingen en van de ledenvergaderingen.

De ondervoorzitter neemt bij ontstentenis van de voorzitter diens functie waar.

De secretaris is belast met het voeren van de correspondentie, het verzenden van de convocaties voor de vergaderingen, het bijhouden van de notulen van de bestuursvergaderingen en van de ledenvergaderingen, het opmaken en bijhouden van de ledenlijst, het opmaken van het jaarverslag en de verzorging van het archief. Voorts met wat verder tot de taak van de secretaris behoort.

De penningmeester is belast met het beheer der gelden van de vereniging, uitgezonderd de gelden onder beheer van een commissie ingesteld krachtens art. 14 der statuten.

Een bestuurslid mag voor zijn werkzaamheden geen vergoeding uit de kas der vereniging ontvangen.

Art. 2. Het bestuur maakt een rooster van aftreden op, zodanig dat na vier jaar alle bestuursleden éénmaal zijn afgetreden. De secretaris en de penningmeester treden niet gelijktijdig af.

Een bestuurslid kan door de ledenvergadering worden geschorst bij verre nalatigheid in de waarneming van zijn functie of in geval van schromelijke overtreding van de bepalingen van de statuten of van dit reglement.

Art. 3. In de tussentijdse vacature in het bestuur wordt voorzien in de ieder jaar te houden ledenvergadering.

Art. 4. Het bestuur vergadert zo dikwijls als de voorzitter dit nodig acht. Een bestuurslid kan de voorzitter met opgaaf van redenen verzoeken een vergadering te houden.

Art. 5. Bestuursvergaderingen worden uitgeschreven op een termijn van ten minste acht dagen. Ledenvergaderingen op een termijn van zo mogelijk ten minste tien dagen.

Indien een bestuurslid verzoekt een bestuursvergadering te houden wordt

de convocatie daarvoor met inachtneming van boven gestelde termijn verzonden binnen veertien dagen nadat het schriftelijk verzoek daartoe bij de voorzitter is ingediend.

Art. 6. Ter behandeling op de ledenvergadering kunnen leden voorstellen indienen mits deze schriftelijk bij de secretaris zijn ingezonden ten minste vier dagen voordat de vergadering wordt gehouden. Een voorstel moet zijn ondertekend door ten minste twee leden van de vereniging.

Art. 7. Behoudens het bepaalde in artikel 21 der statuten is voor het houden van een ledenvergadering de aanwezigheid van ten minste tien leden vereist. Indien genoemd aantal leden niet aanwezig is wordt een tweede **ledenvergadering** bijeengeroepen, te houden zo mogelijk binnen zes weken na de eerste, in welke vergadering besluiten kunnen worden genomen ongeacht het aantal aanwezige leden.

Art. 8. Ten minste tien leden gezamenlijk kunnen schriftelijk het bijeenroepen van een ledenvergadering zulks met opgaaf van redenen verzoeken. De aanvraag daartoe wordt gericht tot de secretaris. De voorzitter doet de verlangde vergadering uitschrijven, zo mogelijk binnen zes weken nadat het verzoek daartoe is ingekomen.

Art. 9. Voor het benoemen van leden van het bestuur worden door het bestuur kandidaten aanbevolen. Tegencandidaten kunnen door ten minste twee leden gezamenlijk uiterlijk vier dagen vóór de vergadering bij de secretaris schriftelijk worden ingediend.

Geen candidaatstelling is geldig indien niet voor de benoeming is gebleken dat de kandidaten bereid zijn een benoeming te aanvaarden.

Art. 10. Op de jaarvergaderingen worden steeds de navolgende punten behandeld: Jaarverslag van de secretaris; verslag van de kascommissie; financieel overzicht over het afgelopen jaar; begroting voor het nieuwe dienstjaar; financieel overzicht en begroting van de ingestelde commissies waarvan een lid met geldelijk beheer is belast; verslagen van de ingestelde commissies; benoeming van een lid van de kascommissie en voorziening in de vacatures in het bestuur.

Art. 11. De kascommissie bestaat uit twee leden. Elk lid heeft twee jaar zitting, met dien verstande dat dezelfde personen slechts één maal gezamenlijk controleren. Dezelfde persoon is niet opnieuw benoembaar dan na verloop van vijf jaar nadat hij voor het laatst controle heeft uitgeoefend.

Art. 12. In de bestuursvergadering heeft ieder lid één stem. In de **ledenvergaderingen** hebben de leden stemrecht en wel ieder lid één stem.

Over zaken wordt mondeling gestemd, over personen schriftelijk met ongetekende briefjes, tenzij de vergadering bij acclamatie stemt.

Bij mondelinge stemming brengt de voorzitter het laatst zijn stem uit.

Bij staken van stemmen over zaken wordt het voorstel geacht te zijn verworpen. Over personen beslist in dit geval het lot. Blanco stemmen worden geacht niet te zijn uitgebracht.

Bij stemmen over personen wordt per vacature gestemd.

Alle besluiten worden genomen met gewone meerderheid van stemmen.

Stemmen bij acclamatie mag alleen plaats hebben indien er geen tegenvoorstellen dan wel geen tegencandidaten zijn. Voorts slechts indien niemand zich tegen het nemen van een besluit bij acclamatie verzet.

Over onderwerpen welke niet op de agenda zijn geplaatst, onderwerpen bedoeld in art. 6 daaronder niet begrepen, kunnen geen besluiten worden genomen, tenzij de vergadering een voorstel met betrekking tot zulk een onderwerp tot een urgentievoorstel heeft verklaard.

Art. 13. De gelden der vereniging mogen niet anders worden bewaard dan wel worden belegd dan bij de postcheque- en girodienst, bij een bank of bij de Rijkspostspaarbank.

Art. 14. De secretaris deelt de mutaties in de ledenlijst eens per maand mede aan de penningmeester, die een dubbel van de lijst bijhoudt.

Aldus opgemaakt door het bestuur van de
vereniging Oud-Leiden in zijn vergadering
van 18 december 1962.

w.g. W. C. Braat. *Voorzitter*

w.g. P. L. Gillissen. *Secretaris*

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN 1968

JANUARI

- 3 Het Beursgebouw in Bodegraven veertig jaar na de opening (30/12 1927) afgebroken.
Opening van het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout.
- 4 Uitgebreide verkeersnota ingediend bij de gemeenteraad.
- 5 H. J. van Leeuwen, oud-organist van de vorige week gesloten Oosterkerk, op 96-jarige leeftijd in huize **Vreewijk** overleden.
- 7 Koor van de Hooglandse kerk weer in gebruik genomen.
- 8 De Commissaris van de Koningin brengt een werkbezoek aan Zoeterwoude.
- 9 Het herstel van het buizenet in het zwembad De Vliet kost f. 157.000.
- 10 Installatie van drs. A. M. Coebergh van der Braak tot rector van het gymnasium.
- 12 Mr. Th. M. J. de Graaf neemt afscheid als burgemeester van Lisse wegens benoeming in die functie te Nijmegen.
- 15 J. G. Pot, directeur van Gemeentewerken in Gorinchem, in die functie benoemd te Wassenaar.
- 16 Het schilderij „**Vanitas**” van de Leidse schilder David Bailly (1584-1657) in de Lakenhal opgesteld; het is aangekocht voor f. 59.000.
- 19 Dr. J. H. van der Waals aanvaardt het ambt van hoogleraar in de experimentele natuurkunde met een oratie „**Licht** in de fysica.”
- 25 Waardevolle tinvondst op het terrein van het voormalig N.S.-station aan de Heerensingel; de voorwerpen worden overgebracht naar de Lakenhal.
- 26 Dr. P. H. **Schmidt** aanvaardt het ambt van hoogleraar in de keel- **neus-** en oorheelkunde met een oratie „**Leven** en lawaai.”
- 28 Ds. M. Cohen van de Baptistengemeente te Alphen aan den Rijn neemt afscheid in verband met zijn vertrek naar Zwolle.
- 29 S. W. Hagedoorn, commandant van de Leidse brandweer, op 56-jarige leeftijd overleden.*
- 30 P. J. Boas, waarnemend secretaris van Akersloot, benoemd tot secretaris van Warmond.

FEBRUARI

- 5 Firma Peltenburg aan de Breestraat bestaat 175 jaar.

FEBRUARI

- 1 C. R. Zijerveld, oud-directeur van de G.G. & G.D. te Leiden, op 71-jarige leeftijd overleden.
- 2 De Thorbecke-ulo in Leiden Zuidwest in gebruik genomen.
- 6 J. J. Bakker, oud-wethouder van Voorschoten, op 57-jarige leeftijd overleden.
- 7 De arbeidersmuziekvereniging Nieuw Leven bestaat 50 jaar.
- 8 Prof. mr. F. M. van Asbeck, oud-hoogleraar in het volkenrecht en de internationale politieke geschiedenis, op 78-jarige leeftijd overleden.
Prof. dr. E. J. Strubbe te Gent ontvangt het Leidse eredoctoraat wegens bijzondere verdiensten voor de rechtsgeschiedenis.
- 9 Expositie Jonge Nederlandse Kunst in de Lakenhal samengesteld door het ministerie van C.R.M.
- 10 Nieuw bedrijf van Stokkermans Chromindustrie N.V. aan de Rooseveltlaan geopend.
- 12 Het echtpaar P. Fuchs-M. Schuchard 60 jaar getrouwd.
- 16 Dr. H. H. van Gelderen aanvaardt het ambt van hoogleraar in de klinische aspecten van groei en rijping van het kind met een oratie „Ontregelde groei van het kind.”
Oud-inspecteur K. W. Wijk op 77-jarige leeftijd overleden.
- 18 C. Varkevisser, oud-directeur van de Katwijkse visserijschool op 67-jarige leeftijd overleden.
- 23 M. de Jong (23 jaar), machinezetter bij het Ned. Drukkerijbedrijf aan de Oosterkerkstraat, ontvangt de G. J. Thieme-prijs.
Dr. A. A. Verveen aanvaardt het ambt van hoogleraar in de fysiologie met een oratie „Op speurtocht naar processen.”
- 24 Tentoonstelling van Ars Aemula Naturae in het gebouw Pieterskerkgracht 9 geopend.
Tentoonstelling van tekeningen uit de collectie van J. F. G. Boom (1920-1953) in de Lakenhal.
P. M. M. van der Weijden neemt afscheid als burgemeester van Noordwijk kerhout.
- 29 H. L. du Boeuff neemt afscheid als burgemeester van Oegstgeest.
Ir. A. F. Vlag, directeur van de Rijks Middelbare Tuinbouw Winterschool in Lisse op 58-jarige leeftijd overleden.

MAART

- 1 Ir. D. J. G. de Graaf te Wassenaar en mr. Ch. M. J. A. Moons te Den Haag volgen ir. M. L. Kalff resp. mr. J. A. L. M. Loeff op als curatoren van de universiteit.
Ir. Th. J. Koch, stadsarchitect van Leiden, neemt afscheid wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

MAART

- 4 J. van der Vecht 50 jaar in dienst bij het bloembollenbedrijf M. van **Wave-**ren & Zonen N.V. te Hillegom.
- 6 J. Stol 50 jaar in dienst bij V & D.
- 7 Voorstel van B. en W. om het Cultureel Centrum onder te brengen in het voormalige Carmelitessenklooster aan de Oude Vest 45.
- 8 Brandschade bij Sikkens' lakfabrieken in Sassenheim bedraagt ca. 10 miljoen.
Dr. E. van der Kuyp aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de milieuhygiëne van 1968 („Boerhaave-leerstoel”) met een oratie „Eradicatie.”
- 12 De Commissaris van de Koningin opent een sociale werkplaats in Katwijk aan Zee.
H. van der Horst ontvangt de zilveren erepenning van de gemeente Leiderdorp voor zijn vele werk voor de zwem- en polovereniging De Does.
- 14 Leiderdorp heeft 11.000 inwoners door de geboorte van Carolina Maria Bonneur.
Het bejaardencentrum De **Schutse** in Sassenheim officieel in gebruik genomen.
- 15 Dr. P. van Duijn aanvaardt het ambt van hoogleraar in de histochemie met een oratie „**Een** concentrische universiteit.”
Stokkermans Chromoindustrie N.V. aan de Rooseveldaan heeft de afdeling Hardverchromen van Gispén N.V. te Culemborg overgenomen.
Expositie van Meindert Zaalberg, 50 jaar pottenbakker, in de Lakenhal.
- 18 De gemeenteraad besluit overeenkomstig het voorstel van B. en W. ten aanzien van het Cultureel Centrum.
- 21 Th. M. **Beukers**, van 1922-1954 pastoor van de St. Petrusparochie, op 91-jarige leeftijd overleden.
- 29 D. **Voortman** neemt afscheid als hoofd van de Prof. Van der Leeuw-ulo.
- 31 Ds. A. J. de Jong doet zijn intrede in de Pieterskerk als opvolger van ds. J. M. D. van den Berg.

APRIL

- 1 Jhr. T. A. J. van Eysinga, burgemeester van Hellevoetsluis, benoemd tot burgemeester van Oegstgeest.
Rotogravure treedt toe tot de Ver. Ned. Uitgeversbedrijven N.V. te Aerdenhout.
- 2 De Keukenhof geopend.
- 4 De Commissaris van de Koningin opent het psychiatrisch ziekenhuis **Over-**duin in Katwijk aan Zee.
- 3 Prinses Beatrix opent het Europese ruimtevaartcentrum ESTEC te Noordwijk.

APRIL

- 5 J. H. Visser en W. Buurman (Leiden resp. Oegstgeest) zijn in plaats van George **Kiersch** (Noordwijk) de ontwerpers voor het Rijnsburgse **bloemen-corso van** dit jaar (in augustus).
- 8 J. **Pison**, secretaris van de Leidse Chr. Besturenbond, op **48-jarige** leeftijd overleden.
- 11 De noordelijke omleidingsroute rond Leiden voor het verkeer opengesteld. De L.D.M. gaat water leveren aan Noordwijk.
- 12 De maatschappij voor oppervlakte- en metaaltechniek gaat verhuizen naar Alphen aan de Rijn.
- 13 Eerste paal geslagen voor een wegrestaurant van Albert Heyn in Leiderdorp.
- 14 Ds. S. Kooistra te Lisse neemt afscheid wegens vertrek naar **Rotterdam-Delfshaven**.
- 16 Dokter J. Meel neemt afscheid wegens vertrek naar Nunspeet, waar hij geneesheer-directeur wordt van de stichting Philadelphia. Het scholierenorkest uit Lowestoft geeft een concert in Katwijk's **Triumfator**kerk (en op 17 april te Alphen in de Adventskerk).
- 17 Katwijk heeft 30.000 inwoners door de geboorte van Lydia Cornelia Ouwehand.
- 19 Mevrouw J. Kost-Kurpershoek in huize Groenoord 100 jaar. Tentoonstelling in de Waag van de Leidse schilder J. Mertens (1911-1964).
- 20 Burgemeester **Gallas** opent het troefhuis voor gehandicapte padvinders „De Houtkamp” in Leiderdorp.
- 21 Pastoor J. Bergers neemt afscheid van de oud-katholieke parochie wegens benoeming te Rotterdam. Ds. J. **Boersma** te Rijnsburg (vrijgemaakt gereformeerd) neemt afscheid wegens vertrek naar Brunssum.
- 24 Minister Beernink opent de tentoonstelling „Het gouden Alphen, nieuwe stad aan de Oude Rijn.”
- 25 J. W. de Ren neemt afscheid als secretaris van Leimuiden en **Rijnsaterwoude** wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
- 27 Ds. G. W. H. Peddemors (Gereformeerd) neemt afscheid van Nieuw **Vennep** wegens vertrek naar Amersfoort.
- 28 Installatie van pastoor H. D. Raymaekers als opvolger van pastoor Bergers.
- 29 De gemeente Leiden treedt toe tot het „gewest Leiden.”

MEI

- 1 Zuster J. Wensingh verlaat na 40 jaar dienst het Diaconessenhuis.
- 3 **Societeit** Amicitia bestaat 200 jaar.

MEI

Installatie van drs. A. J. **Berends**, eerst burgemeester van **Monster**, tot burgemeester van **Lisse**.

Dr. J. D. Mulder aanvaardt het ambt van hoogleraar in de orthopaedie met een oratie „**Grenzen** van de orthopaedie in een nieuwe wereld.”
Eerste laboratorium voor orthopaedie in Nederland geopend; gevestigd bij de Annakliniek.

- 5 Ds. W. H. **Walvaart** (Ned. Herv.) te **Sassenheim** gaat met emeritaat.
- 6 Het echtpaar J. Piket-J. Robbers 60 jaar getrouwd.
- 9 De Leidse Studentenhuisvesting neemt „**Paddekenpoel**” en **Loridanshof** (na restauratie) in gebruik.
- 10 Dr. F. J. M. Feldbrugge aanvaardt het ambt van hoogleraar in de inleiding tot de rechtswetenschap met een oratie „**Tussen** theologie en medicijnen. Recht als regel en recht als proces.”
- 15 Officiële in-gebruikneming van de Gereformeerde kerk aan de **Robijnlaan** in het **Morskwartier**.
Internationaal rechtshistorisch congres te **Leiden** (tot 18 mei).
- 18 De laatste Leidse schrijnwerker, J. Kleer, stopt met zijn werk.
Oegstgeest heeft 15000 inwoners door de geboorte van **Jeroen C. Des-sauvagie**.
- 22 Eerste paal geslagen voor een zusterhuis annex verpleegstersschool van het Academisch Ziekenhuis.
Bij het 25-jarig bestaan van de Leidse Brandweer vierden tevens 7 leden hun zilveren en 12 leden hun 12% -jarig jubileum.
- 26 **Leiden** krijgt een sneltreinverbinding met **Utrecht**.
Zwembad in **Duinrell** (**Wassenaar**) officieel geopend.
- 27 Prof. dr. P. Minderaa, oud-hoogleraar, op 74-jarige leeftijd overleden.
De **Vlietmolen** in **Hoogmade** officieel weer in gebruik.
- 28 De Dienst voor Sociale Zaken bestaat 50 jaar.
- 30 De Minister van Sociale Zaken opent een nieuwe fabriek van **Fasson** (**Nederland**) N.V. voor zelfklevende materialen te **Hazerswoude**.
- 31 Eerste paal geslagen voor een studentenflat aan de **Morsweg**.

JUNI

- 7 Verkeerssanering in **Leidens binnenstad** begonnen.
- 9 Ds. D. L. Avers doet zijn intrede als Gereformeerd predikant te **Leimuiden**.
Freek van Leeuwen op 63-jarige leeftijd te **Leiderdorp** overleden.
- 12 Dr. mr. J. F. Taat, wethouder te **Boskoop**, op 53-jarige leeftijd overleden.
- 13 Mr. G. C. van der Willigen benoemd tot onder-voorzitter van de **Monumentenraad**.

JUNI

- 14 W. J. Schouten 50 jaar in dienst bij de distilleerderij Onder de Boompjes van de fa. Steffelaar.
- 15 Tentoonstelling over Walvisvaart geopend in de orangerie van de Hortus Botanicus (tot 15 september).
Huize St. Maarten aan de St. Jacobsgracht gerestaureerd.
Installatie van pastoor W. A. J. Koenekamp van de O.L.V. hemelvaart en St. Jozefparochie als opvolger van pastoor J. A. van Kleef.
- 17 Tien 40-jarige jubilea tegelijk bij de Hollandse Constructie Werkplaatsen.
- 20 Prins Claus bezoekt de Leidse universiteit.
- 21 A. **Bicker** Caarten krijgt de zilveren anjer van het Prins Bernhard Fonds voor zijn werk tot behoud van de molens in Nederland.
- 22 De Leidse Reddingsbrigade bestaat 50 jaar.
- 24 E. W. Wichers Rolandet op 79-jarige leeftijd overleden.
- 28 Ir. O. J. Schreuders neemt afscheid van de Holl. Constructie Werkplaatsen.
- 30 Ds. H. **Bouter** (Ned. Herv.) neemt afscheid wegens vertrek naar **Hilversum**.

JULI

- 1 Ir. H. J. **Verster** benoemd tot hoofd van de afd. bouwkunde bij Gemeentewerken.
C. M. van der Linden uit Ittersum benoemd tot burgemeester van **Koudekerk**.
- 5 Fototentoonstelling in de Lakenhal (tot 22 september).
- 6 Pauli **Schute** (14 jaar) de één miljoenste bezoeker van het zwembad De Vliet.
Het huis op de hoek van de **Weipoort** en de Nieuweweg in Zoeterwoude voor de vierde maal binnen enkele jaren door een auto geramd.
- 8 De twee daders van de roofoverval op het benzinepompstation te Sassenheim (6 juli) zijn gegrepen.
J. Wondergem, beheerder van de stadstimmerwerf, na 45 jaar met pensioen.
- 10 K. A. **Versloot** te Alphen aan de Rijn op 65-jarige leeftijd overleden; hij heeft verschillende functies in de chr. vakbeweging vervuld.
U.V.S. verliest de beslissingswedstrijd tegen D.C.G. uit Amsterdam om het landskampioenschap voetballen bij de amateurs.
- 11 Veel stormschade aan de bomen en in de parken van Leiden.
- 12 F. H. Nieuwenhuizen **Segaar** neemt afscheid als directeur van de N.V. fabriek voor verduurzaamde levensmiddelen v/h L. E. Nieuwenhuizen.
- 14 Ds. S. Hoekstra doet zijn intrede in de Gereformeerde Kerk van Oude en Nieuwe Wetering.

JULI

- 19 De rijkscommissie van advies voor de bouw van schouwburgen en concertzalen heeft het vereenvoudigde Leidse schouwburgplan afgewezen.
- 26 Prof. dr. W. Asselbergs (Anton van Duinkerken), bijzonder hoogleraar aan de universiteit, op 65-jarige leeftijd overleden.
- 29 De Paardenmarkt te Voorschoten bestaat weer 10 jaar.

AUGUSTUS

- 1 De Mammoetwet treedt in werking.
Stichting Leidse Scholen voor Detailhandel kan – door rijkssubsidie – een vierjarige handelsdagschool gaan exploiteren.
- 3 Bloemencorso Rijsburg-Leiden.
- 4 Ds. T. O. G. M. Bosma doet zijn intrede in de Gereformeerde kerk (vrijgemaakt) van Rijsburg.
- 9 Circus Sarrasani 4 dagen in Leiden.
- 11 Pastoor H. J. A. van der Ven neemt afscheid van Hazerswoude wegens samenvoeging van de parochies aldaar.
- 13 Het echtpaar P. de Elzen-C. Koster te Noordwijkerhout 60 jaar getrouwd.
- 16 Burgemeester R. M. Gallas van Leiderdorp in die functie benoemd te Alphen aan de Rijn.
De Ned. Herv. kerk te Noordwijk aan Zee na restauratie weer in gebruik genomen.
- 19 De Hollandse Betonmij. (Den Haag) en de Hollandse Constructie Werkplaatsen (Leiden) fuseren tot Hollandse Betongroep N.V.
De drinkwatervoorziening van Voorschoten gewaarborgd door koppeling van de productiebedrijven van Den Haag, Leiden en Rotterdam.
- 22 De Marnixstraat zal de verbindingsweg worden van de stad met de nieuw te bouwen Merenwijk.
- 30 Opening van de zevende LEIDATO.
- 31 De harmonie Trou moet blycken in Lisse viert het 70-jarig bestaan in de Keukenhof.
Dr. C. C. Vlam neemt afscheid als conrector van het Rijnlands Lyceum wegens vertrek naar Oosterwolde.

SEPTEMBER

- 1 Tsjechische poloploeg Slavia Fel Praha speelt mee in het jubileum-tournooi van de zwemvereniging De Kleine Does te Leiderdorp, die 10 jaar bestaat.
- 2 Installatie van A. C. Broeshart als commandant van de Leidse brandweer.
- 3 J. Brouwer neemt afscheid van het Leids Dagblad wegens het bereiken

SEPTEMBER

- van de pensioengerechtigde leeftijd; hij wordt opgevolgd door drs. J. R. Soetenhorst.
- Burgemeester Gallas slaat in Alphen a/d Rijn de eerste paal voor een vestiging van Nestlé N.V.
- 5 De HEMA aan de Haarlemmerstraat na verbouwing heropend.
- 8 Kapelaan J. Vaneman van de St. Petrusparochie op 54-jarige leeftijd overleden.
- 12 Prof. mr. I. A. Diepenhorst slaat de eerste paal voor het nieuwe complex van de Leidse Onderwijs Instellingen te Leiderdorp; de bouw zal in totaal bijna 3 jaar duren.
- 14 Bij een brand in de verpleeginrichting Solglytt zijn alle 76 verpleegden in veiligheid gebracht; zij worden tijdelijk gehuisvest in het voormalige Carmelitesenklooster aan de Oude Vest.
- 16 V & D na verbouwing en uitbreiding officieel heropend.
- 18 Prof. Muntendam slaat de eerste paal voor een universitaire sporthal bij het nieuwe chemiecomplex.
- 19 In Leiderdorp is de 2000e na-oorlogse woning gereedgekomen.
Drie atleten uit de omgeving van Leiden gaan naar de Olympische Spelen in Mexico: Tilly v/d Made-v/d Zwaard uit Leimuiden, Truus Hennipman-Cruiming uit Leiderdorp en Joop Zoetemelk uit Rijpwetering. (Zoetemelk – wielrenner – haalt een gouden medaille.)
- 21 H. van Welzen neemt afscheid als voorzitter van de woningbouwvereniging De Eendracht.
- 22 Pastoor N. J. Commandeur o.f.m. van de St. Antoniusparochie neemt ontslag om gezondheidsredenen.
- 24 De Vijf-Mei-sporthal aan de Boshuizerlaan officieel geopend.
- 25 G. H. Kottelaar neemt afscheid van het Centrum Vakopleiding voor volwassenen wegens benoeming in eenzelfde functie te Heerlen.
- 28 Bloemententoonstelling E.M.M.-50 te Roelofarendsveen geopend.
- 30 Chr. Tamboer- en Pijperkorps Kunst en Genoegen bestaat 40 jaar.

OCTOBER

- 3 Mevrouw Wijling-Oudshoorn reikt voor de 50e keer haring en brood uit in de Waag tijdens de 3-octoberviering.
- 4 De directie van V & D schenkt aan het Leidse gemeentebestuur een glas-in-loodraam uit de jaren 1540-1550, voorstellende de kruisdraging door Christus, vermoedelijk gemaakt naar een ontwerp van Aertgen van Leiden. Het raam zal worden aangebracht in de Lakenhal.
- 4 Het Rotterdams Zeehospitium te Katwijk aan Zee neemt twee nieuwe paviljoens voor blijvend gehandicapten in gebruik.
- 10 Het uitbreidingsplan Zwanburg van Warmond door G.S. goedgekeurd.

OCTOBER

- 11 „Objecten-tentoonstelling” in Leiden (tot 17 november); de voorwerpen zijn verspreid door de stad opgesteld. Tijdens de tentoonstelling worden verschillende voorwerpen moedwillig beschadigd.
- 14 De gemeenteraad stemt in met een experiment voor de audio-visuele leermethode voor de Franse taal op een aantal lagere scholen.
- 17 Op de Apothekersdijk wordt één-richting-verkeer ingevoerd vanaf de **Prinsessekade**.
De R.K. Huishoud- en Industrieschool aan het Galgewater bestaat 50 jaar. Het bejaardencentrum Huize Emmaüs te Zoeterwoude geopend.
- 18 Het St. Agneslyseum heeft toestemming voor uitbreiding van het nieuwe schoolgebouw.
- 23 Pedro **Velasquez**, van Aruba, als 10.000e student aan de universiteit ingeschreven.
- 24 Eerste paal geslagen voor een nieuw hoofdgebouw van **Fasson** Nederland N.V. aan de Lammenschansweg.
- 28 De vereniging van belangstellenden in de Lakenhal bestaat 50 jaar.
- 30 P.T.T. brengt her bijkantoor in Leiden Zuid-west over naar een caravan op het Bevrijdingsplein in afwachting van het gereedkomen van een nieuw bijkantoor in de voormalige winkel van Albert Heyn.

NOVEMBER

- 4 De koningin brengt een bezoek aan het Rijksmuseum van Oudheden, dat deze maand 150 jaar bestaat.
Mr. G. C. van der Willigen in totaal 30 jaar burgemeester.
Afscheid van de heer E. H. Moens als directeur van de Amro-bank wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
- 8 Dr. R. B. C. Huygens aanvaardt het ambt van hoogleraar in het Middeleeuws Latijn met een oratie „**Zoeken** en vinden.”
Het chr. toneel- en muziekgezelschap Sempre Avanti bestaat 30 jaar.
- 9 De Haarlemmerstraat voor twee-derde gedeelte uitsluitend voetgangersgebied: „**Promenade**.”
- 11 De begroting van Leiden vertoont een tekort van bijna 4 miljoen.
- 12 Zoeterwoude heeft weer 6000 inwoners.
- 13 Installatie van de Culturele Raad van Leiden.
- 14 Leidens gemeenteraad gaat accoord met het plan voor een nieuwe elektrische centrale.
- 15 Nationale herdenkingsbijeenkomst in de Stadsgehoorzaal ter gelegenheid van de 300e verjaardag van de geboorte van **Herman** Boerhaave.
- 16 De afd. Leiden van de Ned. Kath. Grafische Bond bestaat 60 jaar.
- 25 De gemeenteraad bespreekt de nota van B. en W. over het huisvestingsvraagstuk.

NOVEMBER

- 27 Publicatie van de plannen voor een nieuw St. Elizabeth-ziekenhuis aan de **Haagweg**.
- 29 Het industrieschap De Grote Polder stelt 19 miljoen beschikbaar voor het bouwrijp maken van het oostelijk deel van de Grote Polder in **Zoeterwoude**.
- 30 Installatie van pater J. W. A. Renirie o.f.m. als leider van de St. **Antonius**-parochie.

DECEMBER

- 6 Dr. J. **Vachek** aanvaardt het ambt van hoogleraar in de Engelse taal-kunde met een oratie „**Dutch** linguists and the Prague linguistic school.”
- 9 Kleine meerderheid in de Kamer van Koophandel achter het afwijzend advies van de middenstadscommissie over een koopavond te Leiden.
A. Koningsveld volgt ir. J. J. G. van Hoek op als voorzitter van de Kamer van Koophandel.
- 10 De Wethouder Verwey-school (m.a.v.o.) aan de Sumatrastraat in gebruik genomen.
- 11 Gemeenschappelijk filiaal van de R.K. Openbare Bibliotheek en van **Reu-**vens onder de Thorbecke-school aan de Churchilllaan geopend.
- 13 Het kruispunt Haagweg-Churchilllaan zal worden gereconstrueerd.
- 16 Pater N. J. Commandeur (tot 22 september pastoor van de St. Antonius) in Delft overleden.*
- 18 De leerlingen van de bedrijfstechnische school aan de Medusastraat hebben met kerstkaarten naar eigen ontwerp 3 braillemachines verdiend voor blindeninstituten te Bussum, Grave en Zeist.
- 20 Het nieuwe gebouw voor het Rijnlands lyceum in Oegstgeest officieel geopend.
- 24 De Leidse Eerste Hulpdienst neemt twee nieuwe ambulance-auto's in gebruik.

SAMUEL WILHELM MAGEDOORN

*in leven Commandant van de Leidse Brandweer
Haarlem, 21 november 1911 – Leiden, 30 januari 1968*

Van 1 april 1947 af tot aan zijn overlijden heeft Hagedoorn heel duidelijk zijn stempel gedrukt op de Leidse Brandweer, een bedrijf dat hem lief was en dat hij met bekwame hand heeft geleid. Zijn opleiding en zijn persoonlijke eigenschappen zijn hem hierbij van groot nut geweest. Na het behalen van het H.B.S.-diploma **5-jarige** cursus vervolgde de jonge Hagedoorn zijn studie in de technische wetenschappen en behaalde hij in 1934 het einddiploma M.T.S., afd. Werktuigbouwkunde. Met deze kennis toegerust is Hagedoorn, totdat de oorlog uitbrak, in het bedrijfsleven werkzaam geweest, o.a. bij Werkspoor Amsterdam en bij de Galvanische Industrie te **Overschie**. Toen hij na onze **5-daagse** strijd met de Duitsers als reserve le luitenant afvloeiende, werd hij als hoofdbrandmeester geplaatst bij de Rotterdamse Brandweer. Hierna trad hij als waarnemend commandant van dit corps op. Gedurende de bezettingstijd nam Hagedoorn actief en succesvol deel aan het verzet. Het is duidelijk dat de bovenomschreven periode uit Hagedoorns leven van grote invloed is geweest op zijn persoonlijkheidsvorming. Zonder twijfel zal de door hem opgedane ervaring ook hebben meegewerkt aan zijn benoeming tot Commandant van het Leidse Brandweercorps.

Hagedoorn was een markante figuur. De „buitenwacht”, en daarmee bedoel ik de vele relaties die Hagedoorn had met het Leidse bedrijfsleven en tal van particuliere organisaties, zullen van hem kunnen getuigen, dat hij – steeds in een correct uniform verschijnende – zich een man van gezag toonde, met grote kennis van zijn vak en doortastend in zijn optreden. Deze eigenschappen kwamen vooral ook tot uitdrukking bij de diverse contacten die hij had gedurende de periode van 1 augustus 1955-1 januari 1962 toen Hagedoorn, naast zijn functie van commandant van de brandweer, werkzaam was als hoofd van de A-Kring Leiden Bescherming Bevolking. Deze taak eindigde door opheffing van die betrekking wegens reorganisatie van de B.B. Hagedoorn bleef echter op dit terrein actief, doordat hij ingaande 1 januari 1962 tot aan zijn overlijden het gemeentebestuur heeft gediend als adviseur inzake de Civiele Verdediging.

De visie van de „insiders” op Hagedoorn en daaronder vallen tevens zijn collega’s hoofden van diensten en bedrijven der gemeente Leiden, zou in de volgende bewoordingen kunnen worden samengevat: een prettige collega, een

man met veel menselijk gevoel voor zijn naaste, een man, die zijn bedrijf bekwaam wist te leiden, die technische kennis paarde aan economisch inzicht en organisatorische kwaliteiten. Bij het laatste had hij – wat de personele aspecten hieraan verbonden betreft – gekozen voor het volgen van de semi-militaristische gedragslijn, die – strak van structuur zijnde – zonder twijfel met zich mee bracht dat ook alle leden van zijn corps, naar buiten optredende, zich wisten te gedragen en „door een ringetje waren te halen”.

In zakelijk organisatorisch opzicht liet hij het economisch principe, dat voor hem van grote waarde was, duidelijk meespreken. Met bescheiden middelen en in hoofdzaak met eigen personeel heeft hij de Leidse Brandweer gereorganiseerd en gemoderniseerd, zomede tal van verbouwingen en ook uitbreidingen aan gebouwen gerealiseerd. Aan „leegloop” had Hagedoorn een hekel en zijn actieve instelling is zonder twijfel bevruchtend geweest voor de activiteiten van zijn medewerkers.

Onder zeer grote belangstelling vond op 2 februari **1968** de begrafenis plaats van het stoffelijk overschot van Samuel **Wilhelm** Hagedoorn op de begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest. Hier werd terecht – in velerlei toonaarden – getuigenis afgelegd van zijn grote verdiensten. De dank, die de stad Leiden aan hem verschuldigd is, moge tot in lengte van jaren in de herinnering blijven.

F. Verstegen

NICOLAAS JOHANNES COMMANDEUR

*in leven pastoor van de St. Antonius te Leiden
Koedijk, 8 augustus 1914 – Delft, 16 december 1968*

Op 16 december 1968 overleed op 54-jarige leeftijd pater N. J. Commandeur o.f.m., bouwpastoor van de Antoniuskerk en het Ontmoetingscentrum in Leiden Zuid-West.

Die dag verloor Leiden de „ongekroonde koning van Zuid-West” en was er droefheid. Achter de baar, die het stoffelijk overschot naar de begraafplaats Zijlpoort bracht, liep Leiden in al zijn schakeringen, burgemeester C. G. van der Willigen, namens het gemeentebestuur en vele naamlozen namens de verborgen goede werken van deze naar menselijke begrippen te vroeg gestorven pater franciscaan. Leiden kon eigenlijk geen afscheid nemen van een trouwe burger.

Toch was het pas zeven jaar geleden dat pater Commandeur in opdracht van zijn bisschop mgr. M. Jansen naar Leiden gekomen was. Zijn opdracht was „Het stichten van een parochie in de nieuwe wijk Leiden Zuid-West”. Hij kwam als r.k. priester met een afgeronde taak, Leiden verloor hem als een groot burger, die kans zag van de nieuwe wijk meer te maken dan een oord om te wonen. Dag en nacht was hij doende om de wijk te laten leven. Hij had de gave van het woord, daar maakte hij veel gebruik van, maar daarbij was hij ook ‘n echte levensgenieter. Hij genoot intens van het leven en droeg dat over op zijn wijde omgeving. Ieder was voor hem gelijk en al wat leefde was voor hem heilig. In de vijver rondom de doopvont in de Antoniuskerk liet hij goudvisjes zwemmen. De jeugd, die nooit verandert, stopte er kleine visjes in uit het buitenwater, de pastoor heeft waarschijnlijk het meest gelachen.

Pater N. J. Commandeur werd op 8 augustus 1914 te Koedijk in Noord-Holland geboren. Als boerenzoon ging hij naar het seminarie van de paters franciscanen. Op 25 maart 1941 werd hij tot priester gewijd. Tijdens de oorlogsperiode was hij kapelaan in Noord-Holland en actief in het verzetswerk. Over deze periode zweeg pater Commandeur later. Alleen zijn naaste vrienden uit de oorlogsjaren weten ervan. Na de oorlog werd hij legeraalmoezenier, geestelijk adviseur van de R.K. Middenstandsbond en van de Bond van R.K. Melkhandelaren. Voor hij in 1961 benoemd werd tot bouwpastoor in Leiden,

was hij in Delft en tijdens deze periode fungeerde hij als freelance-journalist voor enige katholieke dagbladen. Pater N. J. Commandeur o.f.m. zal de geschiedenis ingaan als de eenvoudige boerenzoon, die zeer vereerd was met de bisschoppelijke opdracht tot het bouwen van een kerk in Zuid-West, maar die uitgroeide tot de zielzorger van een nieuwe wijk, die velen innerlijk wist te raken en voor wie het onbelangrijk was of de bewoner wel of niet in zijn kerk kwam. Hij noemde zichzelf „de grootste schooier van Zuid-West” en met pretoogjes kon hij vertellen dat hij de kans gekregen had om een kerk bij elkaar te schooieren, omdat iedereen hem helpen wilde. De grote kracht van pastoor Commandeur was zijn blijmoedige franciscaanse levenswijze. Hoewel hij niet als de Stichter van zijn orde preekte voor de vissen, preekte hij wel op gelijke wijzen voor zijn wijkbewoners.

„Moordenaars zijn er gelukkig maar heel weinig onder ons, toch is het gebod „Gij zult niet doodslaan” voor ieder van toepassing en dit wordt al overtreden wanneer u als automobilist op de Churchilllaan harder rijdt dan 50 km. Ook ik heb daar grote moeite mee.” Woorden gesproken door de volgens menselijke begrippen te vroeg overleden pastoor N. J. Commandeur, de schooierende ongekroonde koning van Leiden Zuid-West voor wie samenwerking met anderen, ongeacht religie of afkomst, nimmer een experiment was, maar steeds natuurlijk of vanzelfsprekend.

Joop Peeters

JEAN GILLOT

(Een Leids ingenieur)

tweede *deel*¹

door

H. J. Witkam

Tijdens het tweede rectoraat van **Burgersdijck**² werd op 19 februari 1630 de zestienjarige Jean **Gillot** als studiosus matheseos aan de Leidse academie **ingeschreven**;³ spoedig daarna volgden zijn huisgenoten John **Suckling**⁴ en **Nicholas Crispe** en op 27 juni zijn latere leermeester **Descartes**,⁵ allen studiosi matheseos. De omgang met de bij hem thuis wonende studenten ⁶ en de invloed van buurman **Rivet**,⁷ zullen zeker tot het besluit van Jean om te gaan studeren, hebben bijgedragen. Aannemelijk is voorts, dat Rivet de schrandereheid van de buurjongen heeft opgemerkt en er over heeft gesproken met **Descartes** ⁸ en dat toen het contact is gelegd tussen Jean **Gillot** en de grote wijsgeer, die hij ook wel op diens kamer bij van Dam zal hebben bezocht.⁹

Jean **Gillot** heeft niet alleen de wiskundecolleges van **Golius**,¹⁰ maar ook de lessen in de Duytsche Mathematycke bij van **Schooten** gevolgd,¹¹ al blijkt dat niet uit zijn **inschrijving**.¹² Deze lessen werden niet gegeven in de **academie**,¹³ maar in een deel van de **Falibagijnenkerk**,¹⁴ dat het **Auditorium**¹⁵ werd genoemd. Dit was een ruime kamer, onder de bibliotheek en tegen de scheidsmuur met de Anatomieplaats gelegen, van ongeveer 7½ bij 7 meter en bijna 6 meter hoog, met aan de zuidzijde twee hoogliggende **ramen**.¹⁶ De **wiskundestudenten**, toekomstige ingenieurs en **anderen**,¹⁷ die de lessen wilden volgen, betraden het kerkgebouw aan de noordzijde, door de ingang ¹⁸ van de Anatomie. Zij kwamen dan eerst in een **gang**,¹⁹ waarin ook de trap naar het theatrum anatomicum ²⁰ stond, wellicht met verwondering de rareiteiten ²¹ aanschouwend, voordat zij het Auditorium binnen gingen.²² Over de inrichting van dit leslokaal is mij weinig bekend. Er zullen wel banken of stoelen hebben gestaan en een kathedraal en een **tekenbord**,²³ vermoedelijk ook een boekenkast, naar **welker** inhoud men slechts kan gissen.²⁴ Practische oefeningen zullen gehouden zijn op het terrein buiten de Rijnsburgerpoort, aan de Sint **Aechtenlaan**.²⁵ In de zomer trokken de studenten naar het leger of naar vestingen in aanbouw.²⁶

Tien jaren later had Jean Gillot naam gemaakt; de leerling van Golius en Van Schooten, maar nog meer van Descartes, was nu zelf leraar ²⁷ geworden. Vermoedelijk eerst te Leiden, dan even in Engeland,²⁸ vervolgens weer te Leiden en tenslotte in Den Haag. ²⁹ Zijn relatie met Rivet zal hem daar wel voldoende deftige leerlingen ³⁰ hebben bezorgd en het zag er naar uit, dat Jean zelfs de wiskundeleraar van prins Willem zou kunnen worden; met de voorspraak van Rivet en Huygens ³¹ lag dit binnen zijn bereik. Maar door een ongelukkige gebeurtenis ³² pakte alles anders uit.

De ambassadeur van Portugal, Tristao de Mendonça Furtado, die begin april 1641 in ons land was aangekomen, had niet alleen de taak de betrekkingen ³³ tussen Portugal en de Republiek te verbeteren, maar ook moest hij wapens en ammunitie kopen, ingenieurs, officieren en soldaten aanwerven en schepen huren voor het vervoer.³⁴ De Staten-Generaal rustten een hulpvloot³⁵ van twintig schepen uit, die onder bevel van admiraal Gysels ³⁶ kwam te staan, om Koning Joao IV tegen de gezamenlijke vijand ³⁷ te helpen. Stadhouder Frederik Hendrik was nogal geporteerd voor hulp aan Portugal en zijn secretaris, Constantijn Huygens, zal voor de ontspoorde ³⁸ Jean Gillot wel een behoorlijke betrekking bij de ambassadeur van Portugal hebben kunnen verkrijgen. Descartes, die bij Huygens Jean's voorspraak was geweest, liet zich althans tamelijk optimistisch uit over de vooruitzichten van zijn leerling.³⁹

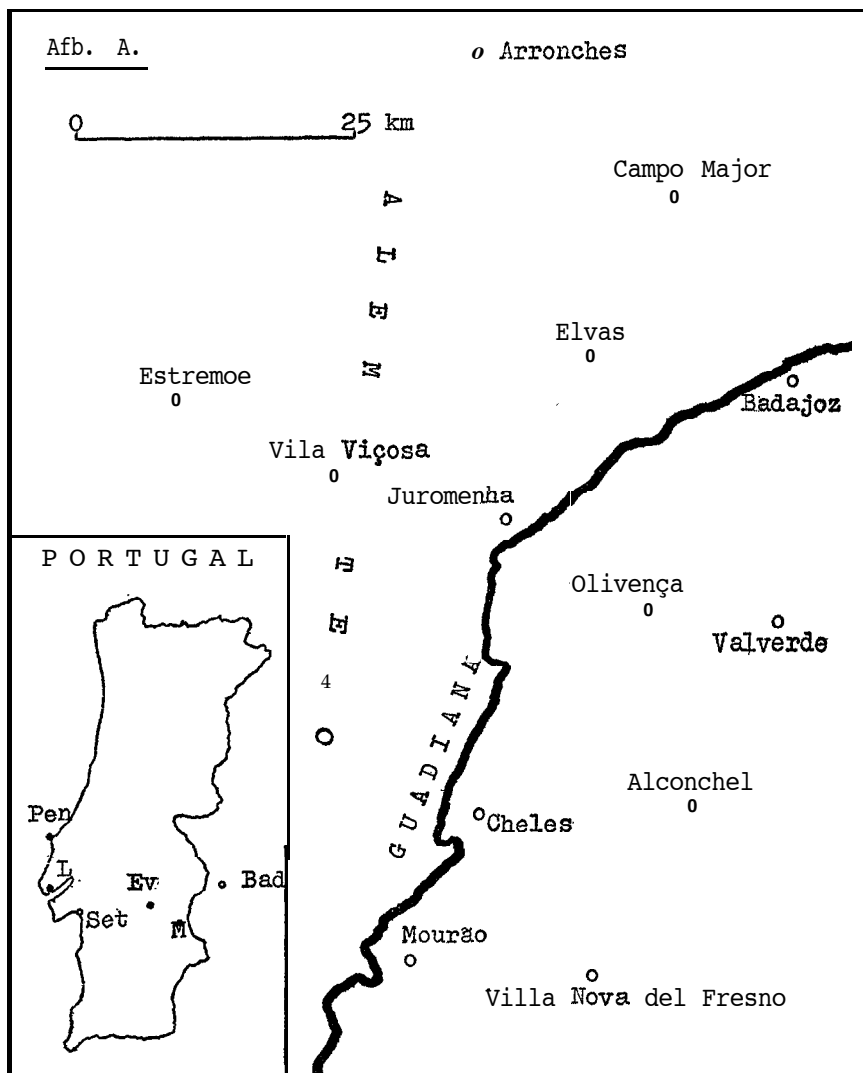
Door tegenwerking van Holland ⁴⁰ kon Gysels pas 30 juli vertrekken en door tegenwind was de vloot een maand later pas „Engelants eynt” gepasseerd.⁴¹ In Duins hadden zich schepen van de ambassadeur bij hem gevoegd, maar er werden „vande schippers groote clachten aende Admiraal over de soldaeten gedaen” en zij zeiden, dat „der soldaeten ende ruyteren proceduyren onverdraegelick waeren”.⁴² De huurlingen verveelden zich op de schepen en ritmeester de Pijper, even dronken als de anderen, veroorzaakte door zijn tumult een dodelijk ongeluk.⁴³ Vermoedelijk is Jean Gillot op een der schepen meegereisd.⁴⁴

Op 11 september had de vloot Lissabon bereikt. De verhouding tussen Gysels en de leiders der huurlingen verslechterde nog verder, toen bleek, dat de officieren van overste Till de matrozen gingen ronselen voor hun regimenten.⁴⁵ Anderzijds was Gysels later wel bereid hun financiële belangen bij de Koning te bepleiten.⁴⁶ Tot begin november 1641 zijn de huurlingen in Lissabon gebleven, waarna zij „naer de frontieren te lande gesonden sijn geworden”.⁴⁷ De compagnieën werden in of bij verscheidene grensplaatsen gelegd,⁴⁸ doch ongewapend. Als oorzaak hiervan vermoedt Gysels de betaling, die „niet wel soo en is als wel behoort”; daarom ook wordt gevreesd, dat, „soo sij altesaemen wapenen hadde, wellicht ytwes tot haer advantage aenvangen soude”. Sommige soldaten lagen in boerendorpen, weliswaar in stenen huizen, doch slechts een of twee mijlen van de vijand verwijderd.⁴⁹

Voor Jean Gillot zag de toekomst er gunstiger uit. Volgens Francisco Manuel de Mello ⁵⁰ had hij de militaire architectuur bestudeerd en al miste hij nog de ervaring, hij was door de voorspraak van zijn beschermheren aanbevolen bij de prins van Oranje en door deze vanuit Holland gezonden.⁵¹ Zonder **crediet** kwam onze Jean dus niet in Portugal aan. Mogelijk heeft hij eerst gewerkt aan de **kustversterking**,⁵² maar eind 1642 vergezelde hij generaal Ruy Correia Lucas en pater Cosmander ⁵³ op een inspectie der grens-vestingen, met de opdracht een onderzoek in te stellen naar een minder kostbare maar toch doeltreffende verdediging.⁵⁴ Vermoedelijk is hij daarna in dienst getreden bij generaal Mathias de Albuquerque ⁵⁵ en we ontmoeten Jean Gillot dan ook in de roemrijke veldtocht ⁵⁶ in het najaar van 1643, waarbij de Portugese troepen het Spaanse Valverde, Alconchel, Villa Nova del Fresno en andere plaatsen veroverden.⁵⁷

Begin oktober trok het leger van Alconchel, waar de ingenieurs Lesart, Gillot en anderen bij het verkennen gewond waren **geraakt**,⁵⁸ naar Villa Nova del Fresno; een grote en goed bezette vesting, verdedigd door de ervaren overste Francisco **Geldres**.⁵⁹ Daarbij lag het kasteel, door vier rijen muren versterkt. Met het oog op het reeds gevorderde seizoen, besloot generaal Albuquerque een lange belegering te vermijden en snel aan te **vallen**.⁶⁰ Hij ging onderzoeken, waar hij zijn batterijen geschut kon opstellen, en ingenieur Gillot vergezelde hem bij de verkenningen.⁶¹ De generaal wilde eerst de vesting veroveren en daarna het kasteel, maar Gillot raadde dit af, zeggende, dat, als eenmaal het kasteel was genomen, ook de vesting zou **vallen**.⁶² Later kwam pater Cosmander uit Évora en hij vond goed wat Gillot had bevolen.⁶³ Maar ondanks de hardnekkige aanvallen der Portugezen, die extra geschut hadden laten aanrukken, bleek de plaats niet gemakkelijk te nemen. Achter de in puin geschoten muren doemden weer andere op en ook mortiergranaten brachten de belegerden nog niet tot overgave. Cosmander liet een gang graven naar de gracht, die men met takkebossen trachtte op te vullen, maar de vijand stak deze elke nacht weer in brand.⁶⁴ Ook de poging om een brug aan te leggen mislukte, terwijl een door Hollanders heel handig gemaakte mijn, door een misverstand op het verkeerde moment tot ontploffing werd gebracht.⁶⁵ Inmiddels trachtte Gillot de gracht van de andere kant te naderen met houten stormdaken van eigen ontwerp, doch hij werd aan de arm gewond en anderen werden gedood, daar er bij de vijand veel ervaren krijgers **waren**.⁶⁶ Tenslotte probeerde Albuquerque op zijn eigen manier de vesting te nemen, wat eindelijk na hernieuwd artillerievuur gelukte. De verovering van Villa Nova del Fresno werd door de Koning zeer gewaardeerd en in Portugal overal gevierd, terwijl in Spanje het verlies van de vesting zeer werd **gevoeld**.⁶⁷

Jean Gillot had nu blijkbaar even genoeg van het krijgsrumoer. De Koning draagt althans de Oorlogsraad op, de ingenieurs Lesart en Gillot, die zonder vergunning van de grens gekomen zijn, te laten roepen en hen te gelasten

A. Situatieschets

onmiddellijk naar Elvas te vertrekken om Joao da Costa te assisteren bij de fortificaties; zij kunnen daar onmogelijk gemist worden.⁶⁸ Intussen was men in Holland van de Portugese gebeurtenissen niet onkundig gebleven; natuurlijk zal Jean over zijn belevenissen naar huis hebben geschreven en vandaar is de mare verder gegaan. In een brief van 26 februari 1644 bedankt Descartes zijn vriend David le Leu de Wilhem ⁶⁹ voor de goede berichten, welke deze hem over Gillot heeft gezonden en merkt daarbij op, dat het slechts Gillot's eigen fout zal zijn, als deze er, in de positie waarin hij zich nu bevindt, niet in slaagt fortuin te maken.⁷⁰ En in de roem van de zoon deelt ook de vader.⁷¹

In de beschrijvingen van de bekende slag bij Montijo, 26 mei 1644, wordt Jean Gillot niet met name genoemd. De grote artillerie-aanval der Portugezen is wellicht mede door hem geleid. Overigens was de afloop van de slag voor de Hollandse huurlingen smadelijk; de compagnie van ritmeester Pijper ⁷² vluchtte voor de naderende Spanjaarden en veroorzaakte daardoor de ontbinding der Portugese cavallerie. De moed van Henri de la Morlé en de kundigheid van Mathias de Albuquerque wisten een dreigende nederlaag in een klinkende overwinning om te zetten. Bij de grote festiviteiten te Lissabon werd generaal de Albuquerque tot graaf van Alegrete benoemd. Of het Koninklijk besluit van 20 september van dit jaar, waarin Jean Gillot kwartiermeester-generaal van het leger in Alentejo werd gemaakt, een gevolg is geweest van de overwinning bij Montijo, is mij niet uit de stukken gebleken. Het besluit ⁷³ is in lovende bewoordingen gesteld en geeft blijk van de achting van de Koning voor de persoon van Gillot en van de verwachting, dat deze zal blijven dienen met de ijver, waarmee hij dat steeds heeft gedaan. Gillot wordt bekleed met de bij zijn post behorende volmachten en bevoegdheden en zijn soldij wordt nu 60.000 reis per maand.⁷⁴ In het najaar gebeurt er weinig in het grensgebied wegens de vele regens,⁷⁵ maar op 3 december doet de Spaanse generaal Torrecusa een aanval op Elvas en in het bijzonder op het fort Santa Luzia, doch tevergeefs; daarna is de vijand afgedropen.⁷⁶

In 1645 was Jean Gillot belast met de versterking van Olivença, maar wegens geldgebrek was er weinig vordering in het werk.⁷⁷ En in de nazomer ondernamen de Spanjaarden een inval in Portugal, „die costelyck ende seer schadelyck is geweest, doordien sij veel Ruyterije hadden”; zij vernielden daarbij de brug van Olivença.⁷⁸ In die tijd ontving Jean Gillot vermoedelijk minder gunstige berichten ⁷⁹ uit Holland en daarom wilde hij, al was het voor kort, naar Leiden terug gaan.⁸⁰ Hij beriep zich op de overeenkomst, die hij met de graaf van Alegrete had aangegaan, waarin was bepaald, *dat* hij verlof *zou* kunnen krijgen om in Holland enkele belangrijke zaken te regelen en daar twee maanden te blijven, nadat Olivença in staat van verdediging *zou* zijn gebracht, of het werk aan de vesting *zou* stilstaan.⁸¹ Nadat het bestaan van deze overeenkomst door Joao de Barros de Vasconcelles op 30 december officieel was vastgesteld,⁸² diende Jean Gillot bij de Koning een

Joao Gilot, que serve a Mage de Quartel Mestre Gal do seu
 Exército de Artilharia, e de engenheiro de fortificacoes e Artilharia de guerra,
 por sua Capitulacao feita com o Conde de Orlendas, e confirmada por
 Mage, Na qual se declara, que parando a obra de Orlenda sedava
 Lianca a elle duto Joao Gilot para ir dar sua Vista a sua terra
 o que he de M^o Nece, e importante agora, por ter Novas de Monte
 de sua Mage, e Vulto estar parada a obra de Orlenda.

E a Mage seja servido dar he Lianca p^o de ir a sua terra
 Confirme ady se he prometteo Na Capitulo o Nua e ady Capitulo e.

B. Jean Gillot, Kwartiermeester-generaal, verzoekt de Koning naar zijn land te mogen terugkeren, aant. 83.

verzoek in, om naar zijn land te mogen terugkeren. Thans moest hij dit dringend doen, omdat hij bericht had ontvangen van het overlijden van zijn moeder; voorts wees hij er op, dat het werk in Olivença stil stond.⁸³ Met dit verzoekschrift werden meegezonden twee brieven van de graaf de Castelmelhor⁸⁴ en een van Cosmader,⁸⁵ betreffende een aanval op 2 januari 1646 op de veerboden in de Guadiana, nabij Jerumenha, waar Cosmader toen aan het werk was. De Spanjaarden wierpen bommen in twee boten, die in duizend stukken uiteenspatten; de graaf had nog wel gewaarschuwd, maar men was niet waakzaam geweest. En de ruitercompagnie van Joao de Athayde kon weinig uitrichten, daar de vijand sterker was. Castelmelhor merkte nog op, dat alles er op wees, dat de vijand dit voorjaar Olivença zou gaan belegeren, en dat terwijl de vestingaanleg gebrekkig was; „en Joao Gilot, die de werkzaamheden leidde, is er vandoor zonder mijn toestemming”.⁸⁶

De Oorlogsraad,⁸⁷ die deze stukken kreeg voorgelegd, overwoog, dat de Koning voor alles belang had bij de verdediging en de beveiliging van Olivença; dat er gezocht moest worden naar een middel tot het verkrijgen van gelden om de plaats te versterken, en dat men Gillot op korte termijn erheen moest zenden. Wel adviseerde de Oorlogsraad de Koning, jegens Gillot zijn tevredenheid te tonen over diens ijver en zorgvuldigheid in de koninklijke dienst. Maar omdat het zo belangrijk is, dat de aanleg der fortten wordt voortgezet en spoedig wordt voltooid, is het nu nog niet mogelijk hem het verzochte verlof toe te staan. Als het werk eenmaal klaar is, zal hij mogen vertrekken krachtens zijn contract; en Z.M. zal de diensten en het goede werken van Gillot altijd onthouden en hem in alles, waar zich de gelegenheid voordoet, van dienst zijn. Voorts herinnerde de Oorlogsraad eraan, dat vele vestingen nog versterkt moesten worden, doch dat er maar drie ingenieurs waren, Cosmander, de Langres ⁸⁸ en Gillot. Het zou daarom nuttig zijn, dat de Koning de ambassadeurs in Frankrijk en Holland zou opdragen, om de uitblinkers in de versterkingskunst, die zich in die landen bevinden, in dienst van Z. M. te laten treden. Ook aan Jerumenha moet zonder ophouden worden gewerkt, om klaar te zijn voordat de vijand het belemmert; vanuit deze vesting beheerst men de oversteekplaatsen, die belangrijk zijn, nu de brug over de Guadiana in puin ligt. Er moeten onmiddellijk nieuwe boten worden gemaakt en deze moeten dan beter bewaakt worden.⁸⁹

Al was het duidelijk, dat de Koning hem niet zou toestaan thans te vertrekken, toch gaf Jean Gillot de moed niet op.⁹⁰ Opnieuw vroeg hij verlof om naar zijn vaderland te gaan,⁹¹ zich nogmaals beroepend op artikel 8 van zijn overeenkomst⁹² met de graaf van Alegrete. Hij bracht naar voren, dat hij zijn werk in Olivença niet als geëindigd beschouwde, maar dat hij juist wenste, dat het met alle kracht zou worden voortgezet. Anderzijds waren er omstandigheden, die hem tot terugkeer naar zijn vaderland noopten; hij moest zijn oude vader verzorgen, die daar, zonder verwanten of bescherming en geheel aan zijn armoede overgeleverd,⁹³ dreigde ten onder te gaan aan een ziekte en van wie hij in geen jaar iets had gehoord. Jean Gillot verzocht de Koning aandacht te schenken aan de genegenheid waarmee hij steeds zijn diensten had verricht en legde tevens een uitvoerig plan over, betreffende de versterking van Olivença en Jerumenha.⁹⁴

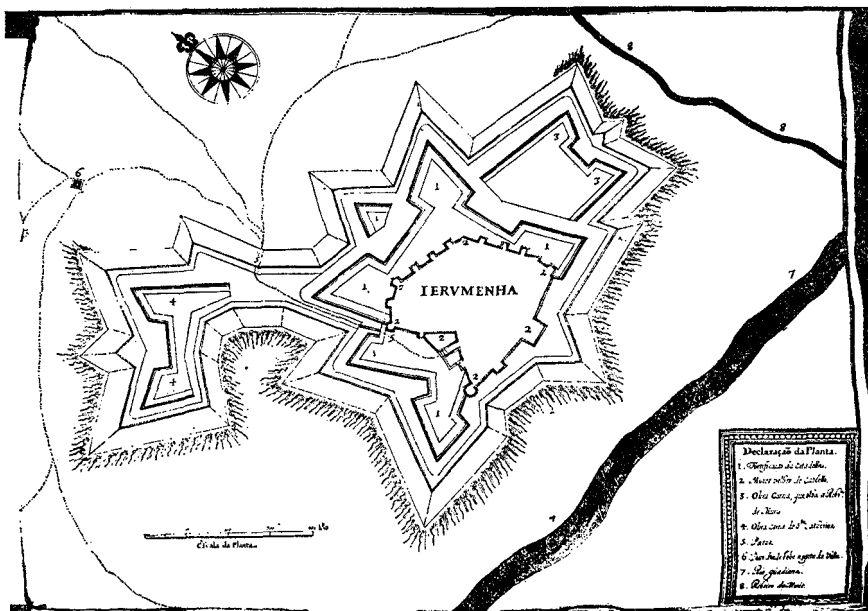
Na gewezen te hebben op het trage verloop van de versterking van Olivença in de afgelopen drie jaren, geeft Gillot een opsomming van de benodigde werktuigen, zoals aantallen spaden en houwelen, en materialen, zoals lood, ijzerwerk, duizenden palen en planken van Vlaams dennenhout. Verder wagens en muilezels voor het vervoer ⁹⁵ en convoien om de aanvoer te beschermen, daar de weg erheen door de vijand, die veel ruitery heeft, onveilig wordt gemaakt. Er zullen minstens 300 paarden nodig zijn; gelukkig is er voldoende weidegrond. En degenen, die zullen opmerken, dat het onverstandig is, zoveel

cavallerie te wagen aan Olivença, wijst Gillot er op, dat de cavallerie niet banger voor zijn huis hoeft te zijn dan de infanterie en waar de Koning zijn reputatie, soldaten en onderdanen, wapens en ammunitie in de waagschaal stelt, kan men er ook wel 300 paarden aan wagen; als er dan al van risico gesproken kan worden, want ze zitten in een vesting, die tot nog toe aan de Castiliaanse grenzen schrik inboezemde en die niet te naderen is, zonder dat de wachtposten dit bemerken.⁹⁶ Jean Gillot weidt ook uit over de kosten en zegt, dat voorlopig 15000 cruzados voldoende zijn om de bolwerken en gordijnen op te trekken, maar dan moet het geld ookgegeven worden; wat dat betreft, wijst hij op slechte ervaring in het verleden.⁹⁷ De vesting zal bemand moeten worden met een kleine 2000 betaalde infanteristen; thans zijn er nog geen duizend en Gillot verzoekt de Koning om het regiment van André de Albuquerque,⁹⁸ dat thans in Vila Viçosa ligt, naar Olivença te zenden.⁹⁹ Bovendien moet het moreel van de bevolking verbeterd worden, want het heeft geen zin de geboortegrond te versterken van mensen, die deze juist in de steek laten. En, zo zegt Gillot, dit komt niet omdat de bewoners slechte onderdanen zijn, maar omdat zij zich zorgen maken en vrezen, dat de Koning hen vergeet, gezien de karige voorzieningen, die er voor de versterking getroffen worden. Met zo'n klein garnizoen hebben de bewoners alle reden wantrouwig te zijn, zo dicht bij de klauwen van de vijand. De Koning moet daarom het door Gillot voorgestelde toestaan en tevens de bewoners gelasten naar hun stad terug te keren, desnoods op straffe van verlies van goederen.¹⁰⁰

Vervolgens¹⁰¹ zegt Gillot, dat de fortificatie van Jerumenha hem met zorg vervult; het is de sleutel van Olivença en nu hij is belast met de versterking daarvan, zou het beter zijn, dat de Koning hem tevens die van Jerumenha overliet. En mocht de Koning daartoe niet genegen zijn, dan verzoekt Gillot om ze niet aan Cosmader te geven, daar deze er verantwoordelijk voor is, dat de versterking van Olivença op alle mogelijke manieren in de war is gestuurd. Allerlei zaken, bestemd voor Olivença, die Jerumenha moesten passeren, zijn door Cosmader opgehouden of in beslag genomen, aldus Gillot.

Ook vermeldt Gillot de tegenwerking¹⁰² van enkele hoge officieren, waardoor het werk is vertraagd; menigeen met minder geduld en respect dan hijzelf, zou er aan ten gronde zijn gegaan. Hij vraagt de Koning om hem een decreet te geven, met de absolute volmacht wat betreft zijn werk; om dit te doen waar en wanneer het hem goedgebeurt, zonder dat iemand hem kan tegenspreken. En de gouverneur van de vesting moet verplicht worden hem alle soldaten te zenden waar hij om vraagt en waarvan hij zegt, dat ze nodig zijn, en geen officier mag hem zonder zijn goedkeuring worden onttrokken; alles op straffe van te moeten verschijnen voor Z. M. en tijdelijk van zijn functie te worden ontheven. Ook de uitgaven, die Gillot doet, moeten zonder tegenspreken worden aanvaard; slechts de superintendant zal er zijn goedkeuring aan dienen te verlenen.

Tenslotte komt Gillot nog met twee persoonlijke grieven.¹⁰³ Hij acht zich

C. Plan van Ierumenha (uit: Livro das Praças de Portugal)

beledigd, omdat men hem tijdens de laatste campagne zijn betrekking van kwartiermeester-generaal heeft geweigerd en hij verzoekt de Koning te decreteren, dat een desbetreffende order van de gouverneur der wapenen ongegrond is en dat Gillot daaraan niet gehouden is te gehoorzamen; hij verlangt registratie van dit decreet in de koninklijke boeken. En tenslotte vraagt Gillot de aandacht van de Koning voor de ijver waarmee hij Hem dient en voor de vertraging in de betaling van enige rekeningen, waardoor hij zeer is benauwd.

Op 26 januari 1646 behandelde de Oorlogsraad ¹⁰⁴ het rekest en de proposities van Gillot. Zij is van oordeel, dat een aantal punten buiten haar competentie vallen en de luitenant-generaal van de artillerie, Ruy Correia Lucas, aangaan; niettemin acht de Raad het gewenst de Koning te adviseren. De Oorlogsraad acht de aanschaf van de materialen en voertuigen, die Gillot voor de versterking van Olivença verlangt, noodzakelijk, doch zou liever ossen dan muilezels nemen. Ook voor beveiliging der transporten en de versterking van het garnizoen, alsmede de 15000 cruzados, moet worden gezorgd. Wat betreft de versterking van Jerumenha, die is reeds opgedragen aan kolonel Cosmader; dat kan nu moeilijk veranderd worden. Het is ook ongewenst,

dat beide vestingen onder verantwoordelijkheid van Gillot komen te staan, want hij zou dan gedurig tussen beide plaatsen heen en weer moeten reizen en dat is niet zonder gevaar; de Koning wil Gillot niet aan dit risico blootstellen. Cosmader wordt gelast geen belemmering in de weg te leggen voor de versterking van Olivença. En wat betreft de plein pouvoir, die Gillot vraagt, moet men de gouverneur schrijven en hem verzoeken Gillot op alle wijzen te steunen bij zijn werk; er bij opmerkend, dat zijn voorstel niet practisch is. Tenslotte moet de gouverneur der wapenen worden gelast Gillot de functie van kwartiermeester-generaal ¹⁰⁵ te laten vervullen, zodra de gelegenheid zich voordoet. Het achterstallige salaris zal hem worden voldaan en hem zal genoegdoening gegeven worden voor wat men hem zal blijken schuldig te zijn. Gillot kreeg dus met zijn rekest op alle punten zijn zin, maar het is de vraag of hij daarmee wel zo gelukkig was, omdat nu zijn kans om naar Leiden terug te keren, voorlopig was verkeken.¹⁰⁶

In het voorjaar van 1646 was het domkapittel van Évora beducht voor vijandelijke invallen en daarom werd de legercommandant, Joanne Mendes de Vasconcellos, verzocht om Gillot te zenden, opdat deze kon nagaan wat er gedaan moest worden om de overgangen van de Guadiana te versterken.¹⁰⁷ Maar de generaal zond Nicolaus de Langres, omdat die minder bezet was met werk. Wel schijnt Gillot aan het plan van Langres te hebben meegewerkt en er ontstond een conflict met Cosmader, die met de versterking van Jerumenha was belast en die zich thans achtergesteld voelde en daarom de vesting verliet.¹⁰⁸ Die zomer waren de Portugezen weer in de aanval en hebben zij genomen de dorpen „St. Martenen ende Codisera ¹⁰⁹ ende nae plonderinghe verbrant ende de Casteelen doen springen”; een later in het jaar gedane inval richtte weinig uit.¹¹⁰ In november moest er aan herinnerd worden, dat het werk aan Olivença diende te worden hervat terwijl enkele maanden later de gouverneur van de vesting schreef, dat de Koning maar eens moest komen kijken, hoe het met de fortificatie was gesteld, in het slechte weer; laat Z. M. direct Gillot sturen en natuurlijk ook geld.¹¹¹ Cosmader was in december naar Lissabon geroepen, waar hij echter de autoriteiten wist te overtuigen van de superioriteit van zijn plan voor Jerumenha. Hij keerde terug met uitgebreide bevoegdheden en Gillot, die aanvankelijk de werken had geleid, moest zich tot Olivença beperken.¹¹² Een slag trof de Portugezen, toen Cosmader gevangen werd genomen door de Spanjaarden.¹¹³

In de zomer van 1647 wilde Gillot met het werk aan de vesting ophouden, zeggende dat zijn contract was afgelopen, en hij vroeg daartoe verlof aan Martim Affonso de Mello.¹¹⁴ Deze was van mening, dat Gillot hem goed had gediend, doch vond het niet juist, dat deze ophielde met een werk, dat bijna klaar was en waaraan zoveel geld was besteed.¹¹⁵ Bovendien verplichtte de gevangenneming van Cosmader en daarbij het gevaar, dat deze aan de vijand informatie zou geven, tot versnelling van de vestingbouw, zodat men geen

ingenieur meer kon missen.¹¹⁶ Op 11 december schreef de Mello aan de Koning over de gebrekkige toestand, waarin het leger in Alentejo zich bevond, en over de schaarste aan levensmiddelen.¹¹⁷ De Langres werkte aan Campo Major en Gillot zou men naar Castello de Vide zenden. Voorts zouden verspieters naar Valença en Albuquerque gaan, om te onderzoeken wat de vijand wilde.¹¹⁸ Bij Koninklijk besluit van 24 december kreeg Jean Gillot eindelijk verlof om naar zijn land terug te keren, met ingang van eind mei 1648; er werd melding gemaakt van de ijver en trouw, waarmee hij meer dan zes jaren had gediend, en er werd gelast hem behulpzaam te zijn bij zijn vertrek en dat van zijn dienaren.¹¹⁹

In februari 1648 was Gillot weer in Olivença;¹²⁰ hij trof de vesting in slechte toestand aan en deed de graaf van Sao Lourenço voorstellen tot verbetering, welke echter wegens geldgebrek niet kon worden uitgevoerd. Gillot hield zich inmiddels bezig met het bestuderen van spionageberichten, die vanuit Spanje kwamen. Hieruit concludeerde hij, dat de vijand een aanval beraamde en hij meldde de graaf, dat er geld nodig was om nog meer gegevens te verkrijgen en om maatregelen te nemen; deze zond de brief van Gillot door aan de Koning.¹²¹ Enkele maanden later schreef de Mello ¹²² aan de Koning, dat versterking van Jerumenha noodzakelijk was en hij verzocht de generaal der artillerie, André de Albuquerque, te zenden, die moest worden geassisteerd door Gillot, voordat deze met verlof ging; daarna zou de Langres er alleen voor staan. De Mello voegde er aan toe, dat Jerumenha een der belangrijkste vestingen was en dat er, na het wegvallen van Cosmander, weinig aan was gedaan; en als men nu niet spoedig begon, dan zou het te laat zijn. Kort daarna kwam een brief van de Koning,¹²⁵ waarin deze zijn bezorgdheid uitsprak over de troepenconcentraties bij Badajoz. Hij achtte het noodzakelijk, dat Gillot aan de grens bleef en dat deze verplicht werd voort te gaan met alle zorg voor de vestingwerken, ondanks het feit, dat volgende maand zijn contract afliep. De koning verzocht de graaf om Gillot met tact en volharding over te halen om te blijven en niet toe te staan dat hij weg zou gaan; ook kreeg de graaf de vrije hand om Gillot met een gratificatie te bedenken. In antwoord daarop schreef de Mello,¹²⁴ dat de vijand zich aan het verzamelen was om in de zomer te velde te trekken, en dat hij alle middelen te baat zou nemen om Gillot vast te houden. Hij twijfelde er overigens aan, of hij Gillot met extra geld zou kunnen weerhouden om weg te gaan, want bij ingenieur Timmermans ¹²⁵ was dat ook mislukt; „deze ketters zijn zo brutaal, dat ze niet naar rede luisteren, te meer als ze denken, dat men ze het meest nodig heeft”.¹²⁶ Het leek de Mello beter om generaal Ruy Correia Lucas, een goede vriend van Gillot, te vragen hem over te halen om nog de zomermaanden te blijven; er was in Jerumenha en Olivença nog zoveel te doen en er was thans weer geld beschikbaar en kapitein Diogo de Aguiar zou hem helpen. Eind mei schreef de Mello ¹²⁷ aan de Koning, dat hij alles in het werk had gesteld om Gillot te laten blijven; er was echter een moeilijkheid met de

gratificatie, want men mocht de **Langres**, die zo goed werkte in Elvas en Campo Major, niet voor het hoofd stoten. Daarom stelde de Mello voor, om aan **Gillot** een grotere som te geven, mits hij de vestingwerken van Olivença had voltooid. Doch de Koning ¹²⁸ wilde de gratificatie aan **Gillot** handhaven, anders zou deze zeker weggaan, terwijl de **Langres** ook zonder extra geld wel zou blijven. Om jalouzie te voorkomen, zou aan **Gillot** het geld in het geheim worden uitbetaald; de **Langres** kwam dan later wel aan de beurt. Een brief van **Gillot** zou de Koning nog beantwoorden.¹²⁹ Inmiddels had de vijand zijn voorbereidingen voltooid en werd half juni de aanval op **Olivença** ingezet, onder aanvoering van **Cosmander**. Hierbij werd deze gewond en stierf hij,¹³⁰ waarna de Spanjaarden afdropen.

Op 6 juni 1648 had de Koning geschreven ¹³¹ aan **Jean Gillot**, dat geen ogenblik verloren mocht gaan bij de vestingbouw, en hem tevens verzocht niet naar het hof te komen. Hij zegde ervan overtuigd te zijn, dat bij aanwezigheid van **Gillot** en met diens zorg, de bouw tijdig en met de vereiste perfectie zou zijn voltooid en dat door zijn toewijding, moed en ervaring de vestingen veilig zouden zijn. De Koning schonk **Gillot** zijn vertrouwen, maar dat gaf deze weer de verplichting dat vertrouwen waar te blijven maken. In antwoord op een brief van **Gillot**,¹³² dankte de Koning ¹³³ hem voor de ijver, waarmee hij bepaalde opmerkingen had gemaakt over de versterking van **Olivença** en **Jerumenha**, en vooral voor de goede gezindheid, waarmee **Gillot** had aangeboden de versterking der vestingen voort te zetten en alles te doen met die zorg en toewijding, waarmee **Gillot** alles deed wat hem was opgedragen.

Maar in het najaar was **Jean Gillot** dan toch vastbesloten om naar **Leiden** terug te keren en ook de Mello ¹³⁴ zag geen kans meer hem nog langer te houden, te meer daar er geen geld was om de vesting van **Olivença** af te maken. Op 15 september had **Gillot** de Koning toestemming gevraagd zijn paspoort te mogen gebruiken; bijna twee maanden later kwam het antwoord.¹³⁵ De Koning herinnerde hierin aan de wens van **Gillot**, om zich thans aan zijn persoonlijke zaken te gaan wijden, en aan het staken van het werk wegens geldgebrek. Hij uitte Zijn volle tevredenheid over de zorg en de ijver, waarmee **Gillot** Hem had gediend; Hij bedankte hem en verklaarde zich de verdiensten van zijn ingenieur steeds te zullen herinneren en met vreugde aan **Gillot** de gebruikelijke eer en beloning te doen toekomen. Wel zou de Koning het op prijs stellen, als **Gillot** voor zijn vertrek nog een onderdeel ¹³⁶ van de vesting zou voltooien; het geld ervoor was reeds naar **Elvas** overgemaakt. Doch indien de staat van zijn persoonlijke zaken zodanig was, dat **Gillot** zijn reis zou moeten vervroegen, dan zou hij kunnen gaan, daar het voordeel van de Koning voor **Gillot** niet tot nadeel moest zijn. Wegens diens grote toewijding had de Koning een bijzonder vertrouwen in de persoon van **Gillot** gesteld, doch dat bond deze dan weer jegens Hem.

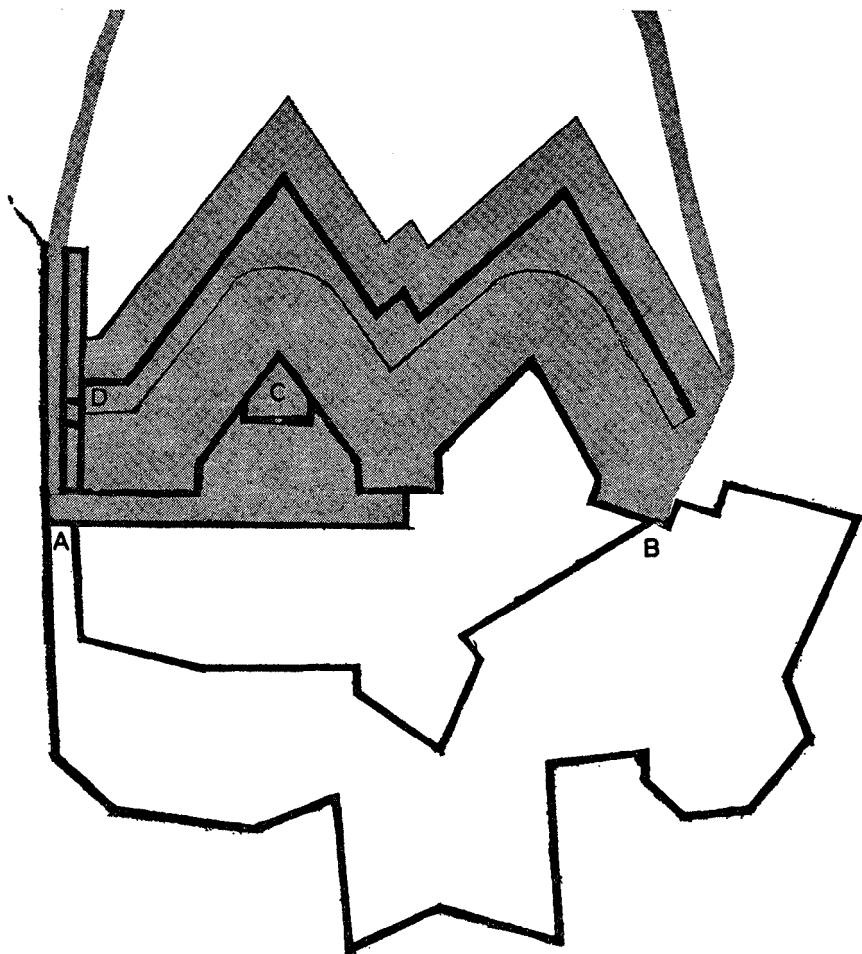
Een week later kwamen er twee koninklijke besluiten; in het ene ¹³⁷ werd

hem een regiment beloofd, het andere ¹³⁸ regelde zijn vertrek. Wederom werd de moed en het werk van **Gillot** gereleveerd en tevens het decreet van 24 december 1647, waarbij hem reeds toestemming was verleend om naar Holland te gaan, met zijn bedienden en zijn **goederen**;¹³⁹ thans mocht dit worden uitgevoerd. **Gillot** had gevraagd zich te mogen inschepen op het schip van commandeur Antonius van Salingen,¹⁴⁰ die in Setubal was; hij kreeg de toestemming, voor welk schip of welke haven dan ook. De Koning gelastte de gouverneurs der kastelen van Sao Giao ¹⁴¹ en da **Barra** te Lissabon en van Sao Felipe en Ottao te Setubal, **Gillot** te laten passeren en hem alle gevraagde hulp te verlenen. Of **Gillot**, na alle hinderpalen ¹⁴² voor zijn terugkeer overwonnen te hebben, het opnieuw heeft aangedurfd voor de Koning vestingwerk te **doen**,¹⁴³ is mij niet bekend; vermoedelijk heeft hij voor het einde van het jaar Portugal verlaten.¹⁴⁴ Half maart 1649 was Jean **Gillot** zeker weer in Leiden.¹⁴⁵

In Portugal had men er op gerekend, dat **Gillot** spoedig weer terug zou zijn.¹⁴⁶ Toen hij er echter eind 1649 nog niet was,¹⁴⁷ concludeerde men, dat hij niet meer zou komen, en ging men naar een andere ingenieur uitzien. De keuze viel op Claudius de Langres, een broer van **Nicolaus** en momenteel werkzaam in de vestingbouw op Malta; hij was door de markies de Niza, Portugees ambassadeur te Parijs, aanbevolen als een der beroemdste vestingbouwkundigen van Frankrijk. Op 7 januari 1650 besloot ¹⁴⁸ de Oorlogsraad Claudius de Langres voor te dragen, om de plaats van **Gillot** als ingenieur in te nemen, weliswaar op een lager salaris ¹⁴⁹ doch met de toezegging, dat hij, als **Gillot** voor het begin van de zomer nog niet terug was, tevens de post van kwartiermeester-generaal zou krijgen, die eerst door **Gillot** was uitgeoefend; de Koning gaf zijn goedkeuring.¹⁵⁰

Op 3 november 1650 was Jean **Gillot** opnieuw in Lissabon aangekomen ¹⁵¹ en een maand later werd hij weer toegelaten tot de koninklijke dienst.¹⁵² Wederom kreeg hij de functie van kwartiermeester-generaal en van ingenieur der fortificatiën; het feit, dat hij langer was weggebleven dan hem was toegestaan, werd hem niet aangerekend.¹⁵³ Zijn soldij werd verhoogd tot 75.000 reis per maand, ingaande de dag van toelating, ofschoon hij zijn patentbrief pas op 18 maart 1651 kreeg.¹⁵⁴ In september bepaalde de Koning, dat de autoriteiten er voor moesten zorgen, dat **Gillot** stro en gerst zou krijgen voor zijn **paard**.¹⁵⁵

Thans werd **Gillot** belast met het toezicht op de versterkte punten van Lissabon en het maken van een tekening van de versterkingen voor de stad;¹⁵⁶ hij heeft toen samengewerkt met kroonprins **Theodósio**,¹⁵⁷ gouverneur der wapenen van het koninkrijk. Daarna ontwierp hij een versterking van Setubal, waarover hij aan de kroonprins verslag heeft **gedaan**;¹⁵⁸ een tekening van zijn hand is nog aanwezig.¹⁵⁹ Het is niet verwonderlijk, dat Lipstorp ¹⁶⁰ hem in 1653 noemt: Mons. Chilot, nunc Portugalliae Regis Mathematicus.

D. „Plante van het fort Synt Jan, twelck bij de Neerlanders St. Gillis genompt, tweick is gelegen op den hoeck vande Rivier van Lisbon int incomen aen de slinckersijt”; zie aant. 141.

Op 30 mei 1653 bepaalde de Oorlogsraad,¹⁶¹ dat Gillot en enkele anderen zich terstond naar de havenstad Peniche moesten begeven om vast te stellen, wat gedaan moest worden teneinde de stad in een goede staat van verdediging te brengen; welke reparaties nodig waren en wat voor nieuwe werken gemaakt moesten worden, alles met opgave van kosten.¹⁶² In december verzocht Joao de Saldanha aan de Koning om Gillot en Gaspar Pinheiro naar

Setubal te zenden om een oplossing te zoeken voor de verdediging van de gracht; hij stelde het bouwen van platforms voor, laag langs de flanken der hoge bolwerken, en verzocht de Koning te bevelen, dat men moest uitvoeren wat Gillot zou beslissen.¹⁶³ Doch er werd bevolen, dat de fortificatie volgens de oorspronkelijke opzet moest worden voortgezet en dat er geen tijd verloren mocht gaan.¹⁶⁴

Over de eerstvolgende jaren zijn mij geen verrichtingen van Gillot bekend. In maart 1657 verzocht Jean Dontel,¹⁶⁵ zoon van Nicolaus de Langres, toelating tot het examen van ingenieur; voor geval hij zou slagen, verzocht hij verlening van het patent van kapitein der infanterie. Luis Serrao Pimentel¹⁶⁶ en Jean Gillot werden met het examineren belast en zij konden tenslotte een gunstig oordeel geven. Jean Dontel had voor zijn leeftijd een behoorlijke kennis van de ingenieurskunst en hij zou, zeker als hij bij het vergezellen van zijn vader ervaring opdeed, een goed ingenieur worden. De Oorlogsraad stelde zijn salaris vast, waarna de Koningin¹⁶⁷ op 16 april de beslissing bekrachtigde.

Inmiddels was Gillot samen met Diogo de Aguiar wederom in Olivença werkzaam;¹⁶⁸ na zoveel jaren was de vesting nog steeds niet geheel klaar.¹⁶⁹ Er lag een garnizoen van 4000 man onder bevel van Manuel de Saldanha, toen de hertog van San German,¹⁷⁰ de bevelhebber der Spanjaarden, half april 1657 het beleg sloeg voor de vesting.¹⁷¹ De Nederlandse consul te Lisbon, Wouter van der Houve,¹⁷² schrijft op 30 juni, „dat Zijne Mayst. den Coninck van Spange dese Landen met sijne Legers heeft beginne te besoucken, ende op den 19 april de Stadt Olivene belegert heeft, sijnde van natuire een stercke stadt ende boven dat, wel gefortificeert, ende van binne van alles wel versien, ende met een goet guarnisoen bezett; niettegenstaende is op den 29 may deses met accort overgegeven, ende is aende inwoonders ende guarnisoen alle Courtoisie gedaen, meer als sij selfts verwachten; daer wort geoordeelt, dat de plaets sonder noot is overgegeven, daerom oock den gouverneur Saldanha, met meer andere officieren van het guarnisoen, gedetineert worden ende aparent swaerlijck sullen cunne verantwoorden”.¹⁷³

Tijdens het beleg trachtte Gillot nog zoveel mogelijk de vesting te versterken, doch wat moeizaam werd bereikt, zou de vijand in enkele dagen vernielen.¹⁷⁴ Ook de hulp van de graaf van Sao Lourenço, die de Spanjaarden van de stad wilde weglukken, mocht het dappere garnizoen en de moedige bevolking van Olivença niet baten.¹⁷⁵ Toen de onbekwame Saldanha de stad overgaf, waren er niet meer dan honderd doden te betreuren, maar hieronder bevonden zich de beide ingenieurs,¹⁷⁶ Diogo de Aguiar en Jean Gillot.¹⁷⁷

AANTEKENINGEN

1. Het eerste deel staat in L.Jb. (Leids Jaarboekje) 1967, blz. 29-54. Hierin heb ik een overzicht gegeven van wat over Gillot blijkt uit de correspondentie van Descartes.

Voorts een onderzoek naar de woning van **Gillot** te Leiden en de ondertrouw met **Isabella Blanche**. Dan iets over zijn geboortjaar en een overzicht van de studenten, die bij vader **Gillot** hebben gewoond. Tenslotte over **Descartes'** verblijf te Leiden in 1640 en een summier relaas over **Jean Gillot** in Portugal.

Tevens wil ik wijzen op enkele storende drukfouten. Blz. 35, reg. 3: **28**, lees 12; blz. 50, reg. 31: en, lees **ende**; blz. 52, reg. 33 aan het eind aanvullen: dracht had plaats. Op blz. 31, reg. 36: nr. 16, lees nr. 14 (zie aant. 7, hierna).

2. Franco Burgersdijk 1590-1635; zie N.N.B.W. (Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek), deel 7, kol. 229-231.

3. Zie U.B. Leiden, Hs. A.S.F. 8, blz. 326: **Johannes Gillotus** Leidensis, **annorum** XVII, studiosus matheseos, apud pauem. Het jaar XVII zal hier als rangtelwoord moeten worden **ongevat**, **gezien** de in 1636, 1649 en 1650 **opgegeven** leeftijd; zie L.Jb. 1967, blz. 33. **Vader Gillot** woonde op het Rapenburg, thans **nr. 21**.

4. John Suckling 1609-1642; zie Dictionary of National Biography, vol. LV (1898), pag. 140-146, waar echter zijn verblijf te Leiden niet wordt vermeld.

5. René Descartes 1596-1650, heeft vooral tussen 1628 en 1649 in ons **land** gewoond. Zijn Leidse **inschrijving** luidt: Renatus Descartes, Picto, studiosus matheseos, **annos natus XXXIII**, Bij **Cornelis** Heymenss. van Dam (zie ook **aant. 9**, hierna).

6. Bij vader **Gillot** hebben veel studenten gewoond; zie L.Jb. 1967, blz. 43-45 (**aant. 66**, **aldaar**).

7. André Rivet 1572-1651, was van 1620 tot 1632 prof. theologie te Leiden. Blijkens Hoofdgeldregister 1622, Bon Over 't Hoff, fol. 81, woonde hij toen aan het **Rapenburg**, het derde huis vanaf de Voldersgracht (thans Langebrug) zuidwaarts aan, thans nr. 14; de gewezen prof. Coddæus woonde toen noordelijk **naast** hem.

Ten onrechte heb ik in L.Jb. 1967, blz. 31 onderaan, Rivet op nr. 16 geplaatst, daarbij vergetende, dat het huidige nr. 12 (thans studentenhuys **Wallon**) toen **nog** uit twee **huizen** bestond (zie L.Jb. 1967, blz. 52, **aant. 98**). In 1630 bewoonde **Rivet** het in 1626 door hem gekochte huis, dat thans het noordelijk deel van het huidige **Rapenburg** nr. 23 is. Voor de zakelijke relaties **tussen** Rivet en vader **Gillot**, zie L. Jb. 1967, blz. 32.

8. Descartes en Rivet kwamen beiden uit Poitou. Hun gemeenschappelijke vriend, pater Mersenne, bezocht midden 1630 Leiden; zie Ferd. Sassen, De reis van Marin Mersenne in de Nederlanden (1630), blz. 33 en v. (1964).

9. Cornelis Heymansz. van Dam is, blijkens het Bevolkingsregister 1581, fol. 125, het **voorkind** van **Griergen** Aelbrechtsdr., die dan gehuwd is met Andries Jacobsz. Warden, vroedschap; het **gezin** woont **Oosterlingplaats** (thans Garenmarkt) westzijde, het tweede huis voorbij **Jan** van der Does; zie Pleyte, kaart XVII b. Op 18 aug. 1590 gaat Cornelis in **ondertrouw** met **Mechtelken** Florys Mathijszonsdr. van Uuytrecht; zie Kerk. Ondertrouwreg. B, fol. 124v. In 1606 woont hij op Oude Jacobsgracht (thans Van der Werffpark) westzijde, nabij het **Steenhuys**, in het huis van **Claes** Willemsz. van Warmont; zie Schoorsteengeld, fol. 211, en Pleyte, kaart XVII a. In hetzelfde jaar koopt hij van Corn. **Fransz.** van Swanenburch een huis in de **Sonneveltsteeg**. transport 18 april; zie Oud Belastingboek A I, fol. 160 b, onderaan, en **Waarboek GG**, fol. 280v. Dit huis verkoopt hij spoedig aan Willem van Heemskerk en deze in 1621 aan **Henrick** Aelbertsz. **backer**; zie Oud Belastingboek AA I, fol. 164v., en **Bonboek** Sevenhuysen, fol. 14v. (7de huis **noordz.** hoek Voldersgracht). In 1607 koopt hij, van Corn. **Fransz.** van Swanenvelt een huis aan de **Voldersgracht** (**Langebrug**) **tussen** **Wolsteeg** en **Kerksteeg**, doch een jaar later verkoopt hij dit **weer** aan van der-kodde; zie Oud Belastingboek A I, fol. 50v., nr. 174a. Het Hoofdgeldregister 1622 plaatst in dit huis Robert Boytack, terwijl Cornelis Heymansz. van Dam nu met zijn gezin, namelijk vrouw en vijf kinderen (en een bij de bureu) twee huizen dicht bij de **Wolsteeg** woont; dat was toen het derde huis na het hoekhuis, thans Langebrug nr. 38 en 3 **meter** ten noorden er van. Dit valt af te leiden uit Oud Belastingboek A I, fol. 50v. nr. 173, idem AA I, fol. 53, **Bonboek** **Wolhuis**, fol. 167v. en **Verpondingsregister** 1632, nr. 204, alwaar **Jasper** **Jansz.** sloten-

maker vanaf 1618 alleen eigenaar en in 1622 (zie Hoofdgeldregisrer, fol. 26) bewoner blijkt te zijn van een huis, liggende tussen de door Boytack en van Dam bewoonde huizen. Dat van **Cornelis** van Dam was eigendom van de weduwe van Claes van Dorp; het werd in 1628 verkocht aan de **gebroeders** van Assendelft en op 17 sept. 1630 wordt Boudewijn Hackius, potaris te 's-Gravenhage, eigenaar; zie Oud Beiastringboek AA I, fol. 52 a v., en **Waarboek DDD**, fol. 108. **De hierin** gegeven beschrijving luidt: „uytcomende met een poort **ende** gange **opte** overwulffde Volresgragt. Beient **ende** belegen hebbende aen **d'een** sijde **Jasper Jansz.** Slotemaecker **ende** de wedue van Pieter van Heussen, **ende** aen d'ander sijde voor Maerten Cornelisz. **vander** Maes **ende** daer aen Jan le Maire bouckvercoper, **streckende** voor **vande** strate tot achter aen Harick van Vollenhoven". Of Cornetis Heymansz. van Dam toen nog daar woonde, staat niet vast. De Begraafboeken plaatsen hem op 27 april 1638 en zijn zoon Heyman op 6 nov. 1635 in de Sonneveltsteek. Wanneer de verhuizing heeft plaatsgevonden, is mij niet gebleken uit het Kohier van 200ste penning 1628, de ondertrouw van zoon Jacob op 23 april 1629 (Kerk. Ondertrouwreg. K, fol. 145) en het Verpondingsregister 1632. Het **Bonboek** noemt hem in de Sonneveltsteek in die jaren niet als eigenaar.

10. Jacobus Golius 1596-1667; zie N.N.B.W., deel 10, kol. 287-289, en L.Jb. 1967, blz. 52 (aant. 98, aldaar).

11. Aan de zogenaamde Ingenieursschool, een aan de Leidse academie verbonden instelling van **onderwijs**, voornamelijk voor' de vestingbouwkunde, doceerden sinds 1600 Ludolf van **Ceulen** (N.N.B.W., deel 7, kol. 291-295) en Simon Franst. van Merwen. Na een korte onderbreking kwamen sinds 1612/5 de professoren van **Schooten** (N.N.B.W., deel 7, kol. 1108 env.). Na de dood van Petrus van **Schooten** in 1679, werd de professie in de Duytsche Mathematycke gemortificeerd, mede om financiële redenen; zie Molhuysen, Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, deel 3, blz. 364 (8 mei 1681). Dat hier slechts een schijndood was, blijkt uit een overweging van curatoren op 18 dec. 1684, om Th. Craanen te verzoeken de lessen in de Duytsche Mathesis te hervatten; zie Molhuysen, Bronnen, deel 4, blz. 30. Hiervan is niets gekomen, maar aannemelijk is, dat private lessen ook hier voorzagen in een leemte, die door de tekortkoming van de academie was ontstaan. Op 18 mei 1697 besloten curatoren (Hs. A.C. 29, blz. 61-62), „dat mede wijders sal werden geurgeert op 't aanstellen van een Professor inde duytsche Mathematyq." en „dat men alsdan soude **tragten** voor te slaan de personen van **Koets** ofte **Symbagh**, dewijle sij **beyde** eenige jaren privatim de Mathesis op de Universiteit hebben gedoceert"; zie voor Koets' concurrent, Lotharius Zumbach van Koesfeld., N.N.B.W., deel 7, kol. 1351-1352. Precies vier **iaren** later werd Hendrik Koets tot lector benoemd, „gelijk sulx bij **Sijne** Majesteit van 'Groot Brittangen aan deze **Vergaderingh** was gerecommandeert **ende** daar op, **gehoort sijnde** de favorable **getuygenisse**, die den Hr. **Generael** en Ingenieur Coehoorn.. **hadde** gegeven" en voor bewezen diensten, gedaan **aan** dese Universiteyt, door Private Institutie in **Mathesi**"; zie Hs. A.C. 29, blz. 239-240. Overigens **was Koets** reeds op 10 febr. 1691 vereerd met 20 ducaten, wegens zijn opdracht aan curatoren van „de ses eerste **boecken** van Euclides, door hem, met **eenige** nieuwe **demonstraten** en, **op** een **comodiender** manier als voor heen oyt **is** gebruyct **gewees**t, in het ligt gegeven"; zie Hs. A.C. 28, fol. 153v. Toen woonde Koets in de Houtstraat; zie Hs. A.S.F. 12, blz. 408, sub Franciscus Courtel op 20 sept., en de Recensieregisters Hss. A.S.F. 60 en v. Het Familiegeld-register 1716 plaatst Koets nabij prof. le Mort, in Bon Zuid-Rapenburg, vermoedelijk Celrebroersgracht (thans Kaiserstraat). Na de dood van Koets in 1730 (Begraafdatum 28 jan.; impost eerste klas 1695-1805), werden de lessen **gegeven** door Willem 's-Gravesande. In 1734 kwam lector La **Bordus**, in 1758 **Kuypers**, in 1759 Steenstra en in 1763 Fas; zie Hs. A.C. 53, sub 7 sept. 1763. Van 1812 tot 1815 was Fas buitengewoon hoogleraar. Zie ook F. A. **Hoef**er, Mededelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen, in Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 6de reeks, deel 7 (1928), blz. 205 env.

12. Bij het doorlezen van de inschrijvingsregisters van de academie valt het op, dat soms

bij wiskundestudenten staat aangetekend, dat zij studeren bij van Schooten. Frans van Schooten senior was prof. van 1615 tot 1645, Frans junior van 1646 tot 1660 en diens halfbroer Petrus tot 1679. Zo vond ik in 1633, 2 maart, Guilielmus van Oostrum van Uytrecht, hem oeffenende in de Mathematische Wetenschap onder Fr. van Schooten; 9 maart. Adriaen Bas, Alcmarianus, studiosus Mathematicarum scientiarum sub Verschooten; 28 apr. Paulus Vos; 17 juni, Willem Wierinch a Scoonhoven, van Heusden, student in de Mathematische Wetenschappen ende fortificatien; 2 sept. David van A!tena, student in de Mathematische scientien onder de professor Verschooten; 10 oct. Johannes Verpoorten, van Gorkum. In 1639, 7 sept. Caspar Poorten en Johannes Petrus Francofurtensis. In 1640, 2 maart, Jacobus Trip. In 1644, 19 febr. Joannes Steen, Mathesi sub D. Schoten dans operam; 20 febr. Florentius Pringen. In 1652, 6 maart, Jacobus Vaelliaerdt, Anglus. In 1657, 19 sept. Reyerus Alberti van Winckel, Lectionum Belgicarum D. a Schoten auditor. In 1658, 29 mei, Adriaen Dortsman, Matheseos auditor in vernacula lingua D. Verschoten; 9 sept. Jacobus van Swanenburg. In 1665. 19 maart. Christiaan Toorenvliet, auditor D. van-Schooten; 23 juni, Petrus van der Gaaf. In 1666, 29 maart, Adrianus Smeenck, Matheseos studiosus, uti constitit ex Testimonio D. P. van Schoten. In 1668, 21 febr. Johannes de Ridder en Petrus van den Deister, beide testimonio D. Petri van Schooten commendatus.

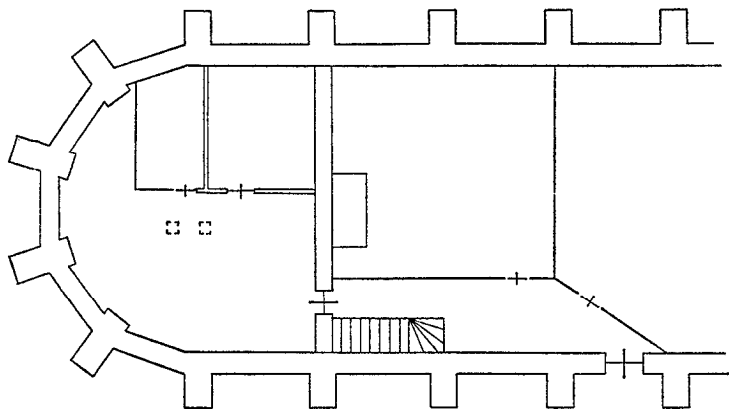
En na het herstel der Duytsche Mathesis en het optreden van lector Koets, wordt zijn naam meermalen bij de inschrijving genoemd. In 1706, 3 maart, Jacobus Manet en Arnoldus van Rensen; 11 maart. Petrus van Dijc, D. Coetsii Auditor; 11 nov. Cornelius Haesverbetg junior; 6 dec. Hermannus Kaan. In 1707, 4 maart, Frans 'de Kraen, bedienaar van het Auditorium van de Hr. Coets. In 1711, 15 sept. Guilielmus de Wit; 13 oct. Gerhardus de Pool, discipulus Cl. Coetsii, ut chirographo suo confessus fuit; 12 dec. Isaack van Ketwegh. In 1714, 28 sept. Arnoldus de Wilde; 4 dec. Henricus ab Halteren. In 1715, 17 aug. Isaacus de Ramaux; 27 aug. Petrus Wilhelmus Veth; 30 oct. Anthonius van Grevenbroeck; 19 nov. Daniel Vaillant. Met de Surinamer Gideon de Graaf, 5 dec. 1726, moge ik hier deze opsomming besluiten.

Bij de inschrijvingen van Jean Gillot in 1630, 1636 en 1649 staat zo'n aantekening niet, maar Frans van Schooten junior schrijft op 4 febr. 1646 aan Constantijn Huygens, dat Gillot uit die lessen zijn kennis heeft gehaald; zie Worp, Briefwisseling, deel 4, blz. 279. Zie ook L. Jb. 1967, blz. 39 (aant. 13, aldaar).

13. Daar doceerde Golius in het auditorium medicum et mathematicum (thans de senaatskamer); zie H. van Oerle, Het academiegebouw te Leiden, in Oudheidkundig Jaarboek 1937, blz. 90.

14. Een deel van de Falibagijnenkerk, thans nog magazijn van de universiteitsbibliotheek, kan men zien in het Begijnhof (ingang naast Rapenburg 76). Voor verbouwingen in de Falibagijnenkerk verwijs ik naar mijn artikelen: Iets over Pieter Paaw en zijn Theatrum Anatomicum en over het bouwen van de Anatomieplaats en de Bibliotheek, 1967 (afgekort: PPAB), en: Over de Anatomieplaats, de Albinussen en de Sandiforts, 1968 (afgekort: AAS); beide getypt aanwezig in de U.B. Leiden, Gem. Arch. Leiden en Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden.

15. Dit is niet hetzelfde als het Auditorium Donelli. Van 1577 tot 1581 was in de Falibagijnenkerk de universiteit gevestigd; deze werd daarna verplaatst naar het huidige gebouw, maar Hugo Donellus (zie N.N.B.W., deel 1, kol. 729-733) bleef in de oude school doceren. Het door hem gebruikte deel der kerk werd het Auditorium Donelli genoemd. Dit was gelegen in het koor, d.w.z. de absis en wellicht de aansluitende travee, dat door een muur van het schip was afgesloten. Jan van Hout, Dachbouck (Hs. A.C. 100), fol. 25, vermeldt, dat op 8 jan. 1584 Jorys Cornelisz. slotemaker heeft gewerkt aan de „choerdruer ofte Donelli auditorium” en eind 1591 schrijft hij, in verband met een verbouwing in de Falibagijnenkerk, over de „oude muyr aldaer, mitsgaders vande voeten vande outaren”; zie Hs. A.C. 39 en PPAB, Bijl. nr. 14. Na de dimissie van Donellus op 25 april 1587 zal men m.i. dit auditorium voor de anatomie zijn gaan gebruiken en eind 1591 is men begonnen met het bouwen van de zware scheidsmuur, die de Anatomie-

E. Plattegrond (reconstructie) van deel der Falibagijnenkerk

plaats van de te bouwen bibliotheek moest scheiden; zie PPAB, hoofdstuk II.

In 1600 werd de leesplaats voor de Duytsche Mathematycke afgeschoten; zie Molhuysen, Bronnen, deel 1, blz. 122-123, en AAS, hoofdstuk VII. Dit Auditorium der Duytsche Mathematycke, later soms Auditorium Belgicum genoemd, omdat er in het Nederlands werd gedoceerd, lag aan de westzijde van de zware scheidsmuur, terwijl Donellus ten oosten daarvan had gedoceerd. Zie ook Afb. E.

16. Zie mijn AAS, hoofdstuk VII. De ramen zullen wel net eender zijn geweest, als die, welke te zien zijn op de bekende prent van de scherm-school (westelijk van het Auditorium gelegen), door Woudanus ± 1610. De glasoppervlakte der ramen geeft Jan van Hout, Dachbouck, fol. 565v.; zie ook PPAB, Bijl. nr. 62 (Bl. 103).

Na de mortificatie werd het lokaal genoemd „het Cijfferschool, voormaels gebruyckt geweest sijnde tot een Auditorium voor de Nederduytsche Mathematycque”; zie Molhuysen, Bronnen, deel 4, blz. 14 (Res. Cur. 1 sept. 1682). Toch kan men zeggen, dat de militaire triomfen van Maurits en Frederik Hendrik in dit lokaal een hunner wortels hebben gevonden.

17. Zie bijv. de ondertekenaars van een rekest, in Molhuysen, Bronnen, deel 1, Bijl. blz. 392; voorts Frans van Schooten aan Constantijn Huygens op 4 febr. 1646: „dat deseive lessen . . . oock altyt van verscheyde handwerckslieden sijn aenhoort geworden” (Worp, Briefwisseling, deel 4, blz. 279).

18. Deze ingang was toen in de vierde travee; zie AAS, hoofdstuk IV.

19. Deze gang is ontstaan door het afschieten van de leesplaats in 1600. Voordien kwamen men van buiten af in een grote ruimte, die sedert 1593 onder de bibliotheekvloer was gelegen en waar toen de planten van de hortus overwinterden; zie AAS, blz. 22, noot 4.

20. Zie AAS, hoofdstuk VI; Het theatrum onder en boven.

21. Zie J. A. J. Barge, De oudste inventaris der oudste academische anatomie in Nederland, blz. 69-70, en AAS, Bijl. nr. 61. Er bestaan ook vele gedrukte catalogi voor bezoeken vanaf 1671.

22. Het Auditorium moet vanuit deze gang betreden zijn; zie AAS, blz. 35, noot 3.

23. Zie voor de banken en stoelen, Molhuysen, Bronnen, deel 1, blz. 122-123. Ook een tekenbord zal er wel geweest zijn, zoals van ouds oock in het wiskundelokaal in de academie; zie Jan van Hout, Dachbouck, fol. 70 (8 dec. 1587): „20 st(uivers) uyt zaecke van 4 maelen gezwart te hebben 't bort achter de stoel, daer den professor mathematices (R. Snellius) mit krijt op teyckent”.

24. Een vergelijking tussen de *Catalogus Bibliothecae Publicae Lugduno-Batavae* van 1623 en die van 1640, toont in de tussentijdse jaren practisch geen aanwinsten onder de mathematici. En de *Opera Mathematica* van Samuel Marolois (zie N.N.B.W., deel 2, kol. 873-875) van 1614, vermeld in de catalogus van 1623, pag. 160, vond ik niet terug in die van 1640. De *Fortificatie* van Marolois werd in 1626 opnieuw uitgegeven door van Schooten.

Ik vermoed, dat in het Auditorium boeken stonden, die niet in de bibliotheek-catalogus waren opgenomen. Welke dit zouden kunnen zijn, daarover leze men: D. Bierens de Haan, *Bibliographie Néerlandaise Historique-Scientifique*, 1883 (fotomech. 1960). In de Anatomieplaats was zeker een aparte hoeveelheid boeken; zie Barge, O.C., blz. 58-61; wegens onnauwkeurigheid is raadpleging van het Hs. A.C. 228 gewenst.

25. Reeds vroeg was er een studentenveld, ten dienste van de recreatie; zie N. C. Kist, *Bijdragen tot de vroegste geschiedenis en den toekomstigen bloei der Hoogeschool te Leiden*, 1850, blz. 66 env. Eerst was er een op de plaats van het klooster van Abcoude, aan de Oude Vest en de Jan Vossensteeg (westzijde); zie Jan van Hout, *Dachbouck*, fol. 2v., april 1581. Een rekest van 7 mei 1598 (zie Molhuysen, *Bronnen*, deel 1, Bijl. blz. 378), dat was ondertekend door overwegend juristen, werd door curatoren de volgende dag behandeld en op 10 aug. 1598 werd door hen „geryfelijk bevonden seeckere stuck lants, gelegen buyten die Rijsburgerpoort, tusschen die thuynen ende Raemen, daas eertijts gestaen hadde 't Convent van Sint Aechten”; zie Nic. van Zeyst, Hs. A. C. 103, fol. 34v. en 41. Het terrein werd voor 12 jaren gehuurd van de Leproosmeesteren; het was ongeveer 8500 m² groot. De ligging blijkt uit een enkele jaren later ingediend rekest (Hs. A.C. 41), waarin sprake is van „een balonplaetse om te spelen”, „ontrent St. Aechten laen inde Steenstraete”, en zeer duidelijk uit een kaart van J. Pz. Dou van 25 mei 1611 (Gem. Arch. Leiden, Pv. 1952). Bij de stadsuitbreiding van 1612 ging een groot deel van dit veld verloren, zoals is te zien aan de stippellijn op de voornoemde kaart. Een kaart van Joris Gerstecoren, oktober 1648 (Pv. 1950), laat zien, dat het restant van het terrein nog 3200 m² groot was. Dit was gelegen in de punt van het blok tussen de huidige Stationsweg en de Rijsburgersingel; zie ook Afb. 2 en 3. De vroegere Sint Aechtenlaan lag niet op dezelfde plaats als de huidige St. Aagtenstraat.

In 1606 werd het speelveld verhuurd; zie Hs. A.C. 103, fol. 162v. Maar in 1630 wordt door studenten verzocht, „dat den huyrder van 't studentenveld, gelegen buyten de Rhijsburchsche poorte der Stadt Leyden, sijne huire soude werden opgeseyt. . . . ten eynde 't selve bij den supplianten tot haer recreatie ende oefeninge inde fortificatien bequame-lick mochte werden gebruyckt”; zie Hs. A.C. 22, fol. 30. Lang zullen de studenten van de Ingenieursschool dit veld niet hebben kunnen gebruiken, gezien de toestand in 1648; zie Pv. 1950, waar het veld verkaveld blijkt te zijn en toebehoort aan Tyman Sprong (26), Jan van Heussen (27), Crommeling (25), en Maertgen Abrams. Mogelijk is inmiddels bij de Paille Maille-baan, langs de pas gegraven trekvaart naar den Haag, een terrein gevonden. In 1672 vraagt prof. Chr. Melder, om de „institutie van de fortificatien” in de praktijk te kunnen brengen, „tot het doen van de voors. demonstratie, een bequaam stuxken lands” (Molhuysen, *Bronnen*, deel 3, blz. 261), wellicht bestemd voor de vrijwillige studentencompagnie in het rampjaar.

Na het optreden van lector Koets in 1701, wordt nogmaals besloten een stukje land te huren; zie Res. Cur. van 8 febr. en 8 mei 1704 (Hs. A.C. 29, blz. 341 en 344). En in 1705 huurde men van Andries Wierlaerd „een stukje Lands, dat bij den Lector Koets werd gebruyckt tot het doen van sijne demonstratien”; zie Hs. A.C. 91, sub 8 nov. 1706. Het was gelegen buiten de Witte Poort; zie sub 8 mei 1710. Tot 1811 kan men in de betalingsordonnanties van curatoren, laatstelijk op 3 oct. 1811 (Hs. A.C. 99, fol. 152v.), een post van 18 gulden terug vinden voor landhuur van vermoedelijk opvolgende eigenaren van hetzelfde perceel.

26. Dit was reeds voorgeschreven in de instructie van Simon Stevin; zie Molhuysen, *Bronnen*, deel 1, Bijl. blz. 389-391.

27. Descartes schrijft op 1 maart 1638 aan Mersenne, dat Gillot behoort tot degenen, die

er een beroep van maken „d'enseigner les Mathematiques aux gens de guerre"; Descartes noemt hierbij **Gillot** niet met name, maar dat hij hem bedoelt is wel duidelijk (zie ook L.Jb. 1967, blz. 39, aant. 12, aldaar). Niet is mij gebleken, dat **Gillot** een door curatoren betaalde betrekking aan de Ingenieurschool heeft gehad, maar hij kan er als helper van prof. van **Schooten** hebben gedoceerd en verder private lessen hebben gegeven, zoals ook bijv. Christiaan Otter, die later professor in Nijmegen is geworden; zie N.N.B.W., deel 7, kol. 935-936. Van Otter's album amicorum en collegium fortificationis, voorheen berustende in Kaliningrad (Koningsbergen in Oost-Pruisen), heb ik helaas geen kennis kunnen nemen. Vermoedelijk is **Gillot**, net als Otter met zijn leerlingen, aanwezig geweest bij het beleg van Breda in 1637; zie Descartes' brief aan Huygens van april 1641. **Gillot** zal de daarin genoemde Mr. de Maisonneuve (Isaac de Perponcher?; zie N.N.B.W., deel 5, kol. 479-480) wel hebben leren kennen bij Breda; zie ook M. Z. Boxhornius, Historia obsidionis Bredae, 1640, pag. 119.

28. In 1637, maar over dit bezoek heb ik niets kunnen vinden in de **inschrijvingsregisters** van Engelse universiteiten; en de Historical Manuscripts Commission te Londen noch het Ipswich & East Suffolk Record Office (i.v.m. Suckling) hebben mij kunnen informeren.

29. Dit blijkt uit de correspondentie van Descartes; zie L.Jb. 1967, blz. 29-30.

30. O.a. twee neven van Frederik Hendrik; zie L.Jb. 1967, blz. 40 (aant. 23 en 24a, aldaar).

31. Constantijn Huygens 1596-1687, was toen secretaris van Frederik Hendrik en bevriend met Descartes; zie N.N.B.W., deel 1, kol. 1186-1190.

32. De aard van de „affaire de **Gillot**" en diens „friponneries" (zie Descartes aan Huygens op 16 jan. 1641) heb ik niet kunnen **achterhalen**. Zie ook L.Jb. 1967, blz. 36.

33. Zie C. van de Haar. De **diplomatieke** betrekkingen tussen de Republiek en **Portugal** 1640-1661, diss. Amsterdam 1961.

34. Zie van de Haar, O.C., Hoofdstuk 11.

35. Zie T. H. Milo, Het Nederlands hulpeskader voor Portugal (1641), in Varia Historica, aangeboden aan prof. dr. A. W. Bijvanck, 1954.

36. Aert Gysels 1553-1676; zie N.N.B.W., deel 1, kol. 1010-1012. Het Algemeen Rijksarchief, eerste afdeling, heeft van Gysels een Journaal (Arch. St.-Gen. 9311) en een Verbaal (Arch. St.-Gen. 9309) over de reis.

37. Eind 1640 was de opstand uitgebroken en maakte Portugal zich los van Spanje.

38. Zie aant. 32. hierboven.

39. Zie de brief van Descartes aan Huygens van 29 juli 1641; zie ook aant. 5 1, hierna.

40. Holland vreesde voor zijn winsten, daar vriendschap met Portugal een uitbreiding van de overzeese bezittingen zou kunnen verhinderen.

41. Lands End werd op 29 augustus gepasseerd; aldus Gysels' Journaal. Daarna werd de wind **gunstiger** en op 8 september kwam **Kaap** Finisterre in zicht.

42. Zie Journaal van 20 en van 23 augustus.

43. Zie journaal van 23 aug.: „den quartiermr. droncken **siijnde**, inde boot lach en sliep, eyntelick" d'ander **matrosen met gemelten** Ritmeester, die oock droncken was, **woorden** krijgende, heeft den Ritmeester **haer** met een degen **gevolcht ende** inde boot **gedwongen**, oock metten selven **naer haer** geworpen, hier **over is** den gemelten **quartiermr. ontwaeckende**, ende noch droncken **siijnde**, door verbaestheyte buyten boort geraeckt ende verdroncken".

44. Zijn naam komt niet voor op de monsterrollen der schepen van Gysels' vloot (Arch. St.-Gen. 12577, **Loketkas** Portugal, nr. 11); **Gillot** zal wel op een schip van de ambassadeur hebben gezeten.

45. Het Journaal van 16 sept. bevat de copie van een missive van Gysels aan de „Edele kers, Erenteste heer Colonel **ende** Oversten **Till**", waarin hij schrijft, „dat de soldaeten onder **UEd**. Regement resorтерende, met alle groote insolentien, met quetsen **ende** moorden tegens de matrosen van onse vloote sijn gebruyckende, **maer oock** de selve **deboucheren ende** van **onsen** dienst sijn **aftreckende**, tot merckelycke preuiditie, ondienst **ende** dis-

respect, tot ondiens des Cooninx in Portugal **ende** der vereenichde Nederlanden”.

46. Zie Journaal van 1 jan. 1642, toen Gysels op een audiëntie, nadat hij eerst de Koning had verzocht de aanwezigen te gelasten zich te verwijderen, Hem onder vier ogen toevoegde, „dat niet alleen de gemeene soldaeten, **maer** oock de officieren selfs meer genegen waeren **om** dit **lant** te abandoneeren **ende** te verlaeten, dan langer (ter oorsaeck van **quade** betaeling) te willen verblijven, **ende** den Admiraal om haar te willen vervoeren **versocht** was geworden, dien volgende sijne Mai.t. geliefde sorch te doen draegen, dat de selve beter getraceert **mochte** werden”. „Dat **oock** niet **eerlick** was, dat men de selve, in **plaats** van gelt te geven, **onredelick** beiegende, **ende** haer nae gaff, dat sij **ende** 't merendeel **vande** hooftofficieren **eenen** opgeraepden hoop waeren”. „Item, dat de officieren aende Admiraal geclaecht hadden, dat men **haere** compaignien wilde smaldeelen, **ende** de helft aende fransche officieren (die geen soldaeten hadden) geven wilde”. En omdat twee compaignieën naar Terceira (Azoren) gezonden zouden worden, voegde Gysels de Koning toe, „dat sijne Mai.t. (op de **capitulatien** door d'officieren met den meer gem. Ambassadeur gemaect) geliefde te letten, dat dese Ruyters waeren, **ende** dienvolgende sijne Mai.t. geconditioneert in Portugal te dienen, maar niet in see off op Terseira”. Koning Jan antwoordde, „dat hem niet bekend en was, dat onder de gemelte officieren eenich misnoegen was” en „dat den aenvanck van sijne Regieringe noch wat rouw **ende** onbesnoeyt was”. Ook de andere klachten vonden gehoor en de Koning zeide tegen Gysels, dat hij „hem voorde goede waerschouwing te **groot**er vrunt estimeerde”. Ook de betaling **zou** prompt geschieden.

In zijn Verbaal, gedaan te Delft op 5 febr. 1642, beschrijft Gysels de Koning als een persoon „**van** wat minder als middelmatig postuyr, bruyn van tronie, met swart hayr bij 't hooft nederhangende, vol pockputten **ende** daer van sulckx **geschent**, dat over den neus **ende** onder d'ogen schijnt verbrant te wezen” (Arch. St-Gen. 9309, fol. 1).

Overigens schreef Pedro Cornelis (Pieter Cornelissen uit Rotterdam), consul te Lissabon, aan de Staten-Generaal op 8 aug. 1642. dat er steeds klachten waren over de „quade betaeling **ende** disorder”, maar dat nu de soldij van nov. 1641 tot mei 1642 zou worden afgerekend en dat Z.M. beloofde, de teneur van de capitulatie (d.i. de overeenkomst) zoveel mogelijk te onderhouden; zie Arch. St-Gen., Lias Portugal, nr. 7010. Wat jaren later zien we Jean Gillot de aandacht van de Koning vragen voor het voldoen van enige rekeningen; zie Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Consultas do Conselho de Guerra, maço 6, No. 21 (cf. aant. 90 en 103, hierna).

47. Zie Gysels, Verbaal, fol. 15. Hun patenten kregen zij eind oct. 1641; zie Cristóvão Ayres de Magalhaes Sepúlveda: História Orgânica e Política do Exército Português, Provas, vol. 111, cap. 111 (Officiaes holandeses), pag. 315 env.

48. Zie Gysels, Verbaal, fol. 15v.: „Den colonel Till met een compaignie te paert **ende** 1 te voet, op Vila Visiosa. Den luitenant colonel Till met 2 compag. te paert **ende** twee te voet, op Estremes. Den Majoor Harten met vijf compaignien te paert, op Evora. Den luitenant colonel Pieck met een compaignie te voet, op Campo Majoor. Twee compaignien te voet, tot Elvas, sijnde een groote stad”. Ayres, o.c., vol. 111, pag. 319, plaatst te Elvas de ritmeesters Piper (de Pijper) en Warenbureg en de kapiteins Doty en Finkelthus. Kolonel Lambert Floris van Till was het hoofd der **Hollandse** troepen en aangewezen door de „serenissimo Principe de **Orange para ocupar este posto**”; zie Arq. Nac. da Torre do Tombo (hierna T. do T.), liv. 3 da Secretaria da Guerra, fol. 108v. (Ayres, o.c., III, pag. 348). De kolonel is spoedig gestorven, want Pedro Cornelis, consul te Lissabon, schrijft op 8 aug. 1642 over „Monsieur Hans Willem van Till, Broeder van den Colonel Sal.r.” en op 20 mei 1643: „Den Heer Lieut.t. colonel Till heeft eyntelyck van haere Mai.t. door mij sijne patente van sijn Broeders sal.r. plaetse op de selfste wijse **ende** conformiteyt verkrijghen; hij is van haer Mai.t. wel gesien **ende** bemind”; zie Arch. St-Gen., Lias Portugal, nr. 7010.

Ayres, o.c., 111, pag. 315-427, geeft een gedocumenteerde beschrijving over een aantal Hollandse, Franse en Engelse militairen, in dienst van Portugal, o.a. Manoel Cornelis, zoon van de consul, Mathias Estraman, Joao de Langue, Vítus Lupus, Estacio Pich,

Alexander van Harten, Geraldo van Inguen, **Lambert** van Til, Guilherme van Til, Hans Willem van Tii (dezelfde als Guilherme?), Willem van Wasenhouten, Mathias **Vuaremburg** en **Cesar Veny**; voorts nog vele andere Hollandse namen, vaak verbasterd doch wel herkenbaar.

49. Zie **Gysels**, Verbaal, fol. 15v. en 16. De admiraal heeft de soldaten aldaar bezocht; „Op verschijden plaetsen hebben wij dese soldaten in ordre ende in actie gesien, maer de selve in haere wapenen niet gevonden”.

50. Zie over hem, B. N. Teensma, Don Francisco Manuel de **Melo**, 1608-1666, inventario general de suas ideas; diss. Amst. 1966. Voorts Spiegel Historiae, april 1968, blz. 219 env.

51. „Joam Gilot que o Principe de **Orange** mandou de Holianda”; door Ayres, o.c., V, pag. 94, aangehaald uit Mello's Da fortificação das praças (zie Innocencio da Silva, II, pag. 445, nr. 1326).

52. Dit meen ik te mogen afleiden uit Ayres, o.c., XIV, pag. 193 en v., waar hij een chronologische beschrijving geeft en dan begint met een citaat uit het Hs. Discripção da Villa de Setubal, volgens hetwelk **Gillot** de opdracht kreeg deze stad op moderne wijze te versterken. Overigens is **Gillot** ook in 1653 bij de vestingwerken van Setubal betrokken; zie T. do T., Decretos do Conselho de Guerra, maço 14, No. 3 (5 jan. 1654), en aant. 158, hierna.

53. Zie Ayres, o.c., XIV, pag. 193-194. Cosmander is pater Joannes Ciermans, geboren te 's-Hertogenbosch op 7 apr. 1602, die eind 1641 naar Portugal is gegaan en voor de vesting Olivença in juni 1648 is gesneuveld; zie N.N.B.W., deel 5, kol. 112-113. Hij was van 1637 tot 1641 professor in de wiskunde te Leuven; daarna genoot hij in Portugal groot aanzien als militair ingenieur en ~~leermeester~~ van kroonprins Theodósio; zie Ayres, o.c., V (história da Engenharia Militar Portuguesa), cap. III.

54. Zie Ayres, o.c., XIV, pag. 194.

55. Mathias de **Albuquerque** is geboren en getogen in Brazilië. In 1630 was hij gouverneur van Olinda; na 1641 commandant van het leger in de provincie **Alentejo**. Na de slag bij Montijo in 1644, werd hij graaf van Alegrete; hij stierf in 1646. Zie Grande Enciclopédia Portuguesa e Brasileira, vol. 1, pag. 755-756.

56. De veldtocht is beschreven door Joao Salgado de Araujo, Successos militares, livro IV, Lisboa 1644; G. B. Birago Avogaro, Historia della disunione del regno di Portugallo dalla Corona di Castiglia, libro VIII, Amsterdam 1647; Luiz de Menezes, Historia de Portugal restaurado, tomo 1 (1751), pag. 415 en v.

57. Consul Pedro Cornelis schreef op 25 nov. 1643 over „de goede successen, die sijl. dit Jaer binnen Castilien in 't innemen van acht plaetsen gehad hebben”; zie Arch. St.-Gen., Lias Portugal, nr. 7010.

58. Zie Salgado, Successos, fol. 209v.

59. Zie Salgado, Successos, fol. 214; Birago, Historia, pag. 650.

60. Zie Birago, Historia, pag. 650.

61. Zie Birago, Historia, pag. 651: „conducendo seco l'ingegniero Geilot”.

62. Zie Salgado, Successos, fol. 215.

63. Zie Salgado, Successos, fol. 216v. Mathias de Albuquerque nam veelal de denkbeelden van zijn ingenieurs over en met name die van pater Cosmander (fol. 209v.).

64. Zie Salgado, Successos, fol. 215-217; Birago, Historia, pag. 651-653.

65. Zie Salgado, Successos, fol. 217; Birago, Historia, pag. 655. Er was afgesproken, dat men de mijn zou afsteken, wanneer men twee artilleriestukken zou horen afgaan, maar de belegerden schoten toevallig zelf twee stukken af, om daarmee een sein te geven aan een hulpbrigade; daarom ontstak degene, die de mijn moest laten ontploffen, deze op de verkeerde tijd, tot groot gevaar voor de Portugezen, die er niet op bedacht waren.

66. Zie Salgado, Successos, fol. 217; Birago, Historia, pag. 654; Menezes, Historia, tomo 1 (1751), pag. 435.

67. Zie Birago, Historia, pag. 656-657.

68. Zie het decreet van 22 nov. 1643, in T. do T., **Decr.** do Cons. de Guerra, maço 3, No. 181 (Ayres, O.C., XIV, pag. 324). Hoofdingenieur Charles Lesart was aanvankelijk werkzaam aan het maritime fort van Cascais, vervolgens in Alentejo en na een afwezigheid van 1644 tot 1657 diende hij onder de graaf van Prado in het leger van Alentejo; zie Ayres, O.C. XIV, pag. 302-327, en Manuel Acacio Pereira Lourenço, *As fortalezas da costa maritima de Cascais*, 1964.
69. Jean Gillot is in het begin der dertiger jaren in dienst geweest bij De Wilhem; zie L.Jb. 1967, blz. 29.
70. Zie ook L.Jb. 1967, blz. 31.
71. Het valt op, dat bij de inschrijving van Franciscus Turretinus (zoon van de Geneefse professor) en Petrus Donis aan 'de Leidse academie op 27 juni 1644, wordt vermeld, dat zij, wonen „apud D(ominum) Jan Gillot op rapenborgh”. Voordien en daarna wordt vader Gillot bij de inschrijvingen geen Dominus genoemd.
72. Zie Birago, *Historia*, pag. 715; Menezes, *Historia*, 11 (1759), pag. 59.
73. Zie T. do T., Livro 5 da **Secr.** da Guerra, fol. 177 (Ayres, O.C., XIV, pag. 205-206).
74. Ayres, O.C., XIV, pag. 195, geeft nog enkele bijzonderheden, die zijn ontleend aan het Livro da Tenência. Volgens zijn contract is Gillot ingenieur van vestingbouwwerken, vuurwerken e.d., en ontvangt hij buiten zijn soldij 500 reis per dag; in oorlogstijd worden hem twee paarden en drie rantsoenen voor verschaft.
75. Zie Pedro Cornelis in zijn brief van 20 dec. 1644 (Lias Portugal, nr. 7010); de Portugezen hebben 18000 infanteristen en 1600 cavalleristen aan de grens.
76. Zie Pedro Cornelis in zijn brief van 20 dec. 1644 (Lias Portugal, nr. 7010).
77. Een telkens terugkerende klaagzang.
78. Zie Pedro Cornelis in zijn brief van 1 jan. 1646 (Lias Portugal, nr. 7011). Be-doeld is de brug over de Guadiana; deze brug ligt veel dichtër bij Jerumenha.
79. Van thuis, over ziekte of het overlijden van zijn moeder.
80. Zie de documenten in T. do T., Cons. de Guerra, maço 6, No. 2.
81. Zie T. do T., I.C. (aant. 80), waar Toao de Barros de Vasconcellos bij een door Gillot geschreven rekest, de inhoud geeft "van artikel 8 van de capitulatie (d.i. overeenkomst), geregistreerd in het tweede registerboek, wapen artillerie, fol. 90v. Daarin was voorts bepaald, dat Gillot, als tegemoetkoming in de kosten, 200 cruzados (elk van 1000 reis) ineens zou krijgen en dat zijn bezoldiging weer zou ingaan op de dag van zijn inscheping in Holland naar Portugal.
82. Hierom had Gillot verzocht in zijn rekest, waarvan de inhoud luidt: Joao Gilot geeft te kennen, dat hij de capitulatie, die hij heeft aangegaan met de graaf van Algrete, van de kant van Uwe Majesteit, heeft geregistreerd in het tweede registerboek van het wapen der artillerie, fol. 90 (en) verso, en dat het voor genoemde Toao Gilot van belang is, dat door een gewaarmerkt rekest zekerheid bestaat over het achtste artikel van genoemde capitulatie, en daarom verzoekt hij U. M. hem zekerheid te laten hebben Over genoemd achtste artikel van de genoemd; capitulatie en dat er gunstig zal worden beschikt.
- Het rekest van Jean Gillot, zie Afb. F, is door hem zelf geschreven; dit meen ik te mogen afleiden uit zijn handtekening, die ik in L. Jb. 1967, blz. 44 (Afb. D, aldaar) heb gepubliceerd.
83. Zie T. do T., I.C. (aant. 80). Dit rekest is niet autograaf; zie Afb. B.
- De letters RM aan het eind van het rekest, zijn een afkorting voor Receberá Mercê, waardoor men een gunstige beschikking vraagt.
84. Deze Conde de Castelo Melhor is Joao Rodrigues de Vasconcelos e Sousa; zie Grande Encicl. Port. e Bras., vol VI, pag. 199-200.
85. Deze door Cosmador ondertekende brief van 2 jan. 1646 is geschreven in slecht Spaans; zie T. do T., I.C. (aant. 80).
86. „E Joao Gilot, que atrabalhava, se foi sem licença minha”, schrijft Castelmelhor op 3 jan. 1646; zie T. do T., I.C. (aant. 80), waar de beide brieven van de graaf zijn opgenomen.

diz João Gilot que fez a Capitulação
 que fez. Com o Conde de Alentejo da
 parte da Sua Magestade Registrada
 no Livro do registro 2.º da repa-
 ração da artilheria as folhas qvinto
 e importante a d dito João Gilot que
 por este Requerimento consta do
 antiga oitava da dita Capitulação
 e por isso

pede a v^m l^{he} m^{de} m^{de}
passar Certidão do dito
Artigo oitavo da dita
apitulação c R M

F. Rekest van Jean Gillot, 30 Dec. 1645; zie aant. 82.

Uit het consult van de Oorlogsraad (zie aant. 87, hierna) blijkt, dat Gillot die de leiding van de **versterkingswerken** had, naar het hof is gekomen **om** de Koning 'geld te vragen om het werk te kunnen volbrengen.

87. Zie Cons. de **Guerra** van 8 jan. 1646, in **T.** do T., I.C. (aant. 80), betreffende ingénieur Joao Gilot en de versterkingen van **Olivencia** en Jerumenha.

88. Zie over hem, **Gastao de Mello de Mattos**; Nicolau de Langres e a sua obra em Portugal, **Lisboa** 1941 (vierde deel der Publicações da Comissão de História Militar); met 96 afbeeldingen, betreffende vestingwerken.

89. Hiermede eindigt de behandeling der documenten, genoemd in aant. 80.

90. Nu begint de behandeling der documenten van T. do T., Cons. de Guerra, maço 6, No. 21.
91. Het geleidebriefje is gedateerd 24 jan. 1646. Het rekest is voorzien van de apostille: Laat het gezien en onmiddellijk worden voorgelegd door de Ooriogsraad, en gedateerd 25 jan.
92. Zie aant. 81.
93. In de dertiger jaren woonden bij vader Gillot vele studenten, maar in de veertiger jaren heel weinig; zie L.Jb. 1967, blz. 44-45. Of onze Jean geld naar huis stuurde, of dat zijn vader andere inkomsten had, is mij niet bekend. Vader Gillot sterft in 1650; zie L. Jb. 1967, blz. 33.
94. Nu volgt de behandeling van een uitvoerig geschrift van Jean Gillot, waarin hij in vijf onderdelen zijn wensen en grieven uiteen heeft gezet.
95. Hiermede heeft hij de eerste vijf punten van het eerste onderdeel behandeld; hij heeft het hierin ook nog over hout voor poorten, platforms, stellages en bruggen, dat uit Elvas moet komen.
96. Dit was punt zes van het eerste onderdeel.
97. Dit was punt zeven.
98. Zie over hem in Menezes, o.c., *sparsim* (indices tom. 1-III); voorts Eurico Gama: A vida quotidiana em Elvas durante o Cerco e a Batalha das „Linhas de Elvas”, 1965.
99. In punt acht heeft Gillot nog nader gemotiveerd, waarom juist dit regiment naar Olivença moest komen.
100. Hiermede eindigt het laatste punt van het eerste onderdeel.
101. In het tweede onderdeel doet Gillot voorstellen over Jerumenha.
102. In het derde onderdeel verweert Gillot zich tegen kritiek.
103. Deze worden behandeld in het vierde en vijfde onderdeel.
104. Zie T. do T., l.c. (aant. 90); apostille van 27 jan. 1946.
105. Zie aant. 73; blijkbaar was hij die functie weer kwijtgeraakt.
106. Ik vermoed, dat Gillot zijn eisen aldus heeft gesteld in de hoop, dat daaraan niet zou worden voldaan, zodat hij reden had om weg te gaan. Maar de Koning kon Gillot niet missen en was daarom bereid op alle punten toe te geven.
107. Dit blijkt uit een brief van de legercommandant aan de Koning, van 2 juni 1646; zie Ayres, O.C., XIV, pag. 206.
108. De Langres maakte een tekening van de loop van de rivier en waarschijnlijk ook een verslag, dat door het domkapittel naar de Koning werd gezonden. Deze gaf het door aan de generaal, die het met de Langres doornam en zich bij diens zienswijze over de te maken wachttorens aansloot: zie Gastao de Mello de Mattos, O.C., pag. 28-31.
- Misschien mag ik hier nog opmerken, dat ik geen verwantschap heb gevonden tussen Nicolaus de Langres en de bekende maancartograaf Michael Florent van Langren, ± 1600-1675, die in dienst is getreden van de Koning van Spanje. Net als Nicolaus kende Michael pater Ciermans, getuige de brief van Erycius Puteanus (opvolger van Justus Lipsius te Leuven) aan hem van 5 maart 1645, waarin deze hem adviseert op zijn maankaart „den naem van Ciermans uyt te laeten, om Spaegnien niet te offenderen”; zie J. J. Moreau, 114 Nederlandse brieven van E. Puteanus aan de astronoom M. F. van Langren, 1957, blz. 151.
109. Noordoost van Arronches. Zie ook de brief van de Koning aan Nicolaus de Langres van 7 aug. 1646, gepubliceerd door Gastao de Mello de Mattos, O.C., pag. 29.
110. Zie de brieven van consul Pedro Cornelis aan de Staten-Generaal van 6 aug. en van 28 oct. 1646 (Lias Portugal, nr. 7011).
111. Zie Ayres, O.C., pag. 196-197; citaten uit brieven van 16 nov. 1646 en 26 jan. 1647.
112. Zie hiervoor uitvoerig, Gastao de Mello de Mattos, O.C., pag. 29-33.
113. Zie de Meneres, O.C., tomo 11 (1759), pag. 227-228. De preciese datum is mij niet bekend; vermoedelijk midden 1647. Wat Francisco de Paula Santa Clara over Cosman-

- der heeft geschreven, heb ik niet kunnen raadplegen. Consul Pedro Cornelis schrijft, dat sommigen zeggen, dat hij is overgelopen; zie aant. 130, hierna.
114. Martim Affonso de Mello was gouverneur der wapenen in Alentejo en sinds eind 1647 graaf de Sao Lourenço; zie Grande Encicl. Port. e Bras., vol. 27, pag. 527.
115. Zie Biblioteca Nacional te Lissabon (B.N.L.), Hs. M-5-9, fol. 107v. (Ayres, O.C., XIV, pag. 207).
116. Zie Gastao de Mello de **Mattos**, O.C., pag. 37.
117. Zie B.N.L., Hs. M-5-9, fol. 113v. (Ayres, O.C., XIV, pag. 207-208); graan was erg duur, een kip kostte 300 reis en de rest was navenant.
118. Castello de Vide ligt 40 km. NNW. van Arronches; Valença ligt 25 km. oostelijk van Castello de Vide en **Albuquerque** 35 km. ZO. van Valença.
119. Zie T. do T., Livro 10, **Secr.** da Guerra, fol. 73v. (Ayres, O.C., XIV, pag. 209).
120. Zie **Ayres**, O.C., XIV, **pag.** 198-199; brief van 16 febr. 1648.
121. Op 19 febr. 1648; zie **Ayres**, O.C. XIV, pag. 197-198.
122. Op 22 april; B.N.L., Hs. M-5-9, fol. 155 (Ayres, O.C., XIV, **pag.** 209-210).
123. **Brief** aan de graaf-de Sao Lourenço (M. A. de Mello); van 25 april; zie T. do T., Livro 10, **Secr.** da Guerra, fol. 91 (Ayres, O.C., XIV, pag. 210).
124. Op 1 mei; zie B.N.L., Hs. M-5-9, fol. 157v. (Ayres, O.C., XIV, pag. 211).
125. Het Hs. geeft Tirmemans; de Menezes, tomo 11 (1759), pag. 178, noemt hem Timblemans; zie ook Ayres, O.C., V, pag. 97.
126. „tao insolentes estes eregues que **nao admitem razao**, e mais quando cuidao de **prezente** que os podem hauer mister’.
127. Op 27 mei; zie B.N.L., Hs. M-5-9, fol. 164v. (Ayres, O.C., XIV, pag. 211-212).
128. Voor deze brief van 6 juni van de Koning aan de graaf de Sao Lourenço, zie T. do T., Livro 10, **Secr.** da Guerra, fol. 106; tekst bij Gastao de Mello de **Mattos**, O.C., pag. 41-42.
129. De Koning deed dit direct daarna, op 6 juni; zie aant. 131. De geheimhouding van de gratificatie mocht niet verhinderen, dat de Langres in juli bij de Koning verzocht om een even grote bezoldiging als **Gillot**, zij het dan als luitenant-veldoverste-generaal, terwijl **Gillot** het kreeg als kwartiermeester. De Oorlogsraad werd gehoord, welke een goede indruk had van de diensten van de Langres en daarom tot aanstelling adviseerde en bovendien tot een Koninklijke brief van dank, zie Gastao de Mello de **Mattos**, O.C., pag. 42-44.
130. Zie de Menezes, tomo 11 (1759), pag. 262-263; op 20 juni 1648. Marmel Acácio Pereira Lourenço, O.C. (aant. 68, hierboven), pag. 21, stelt de verwonding op 18 juni en de dood de volgende dag. Consul Pedro Cornelis schrijft op 17 juni 1648 (Lias Portugal, nr. 7011), „dat eenen Jesuwyt, genaempt hyr Cosmandel, **ende s’Hertoghenboss** Syrmans (**denwelliken** Sijne **Mai.t. gredient** heft voor Ingenieur, **ende** soo bemint dat hem **meere** als aen eenighen heere van deesen Lande betrouwtet werde) is gevangen van den viandt, off soo sommighe seggen overgelopen, waer onder hij terstont dienst genoomen heft, **ende** weder **naer** de frontyeren **coomen**, meenende deur entreprinse de stadt Olivensen te overweldighen, het welliken **ooock** soude geschiedt hebben, bijaldien hij ten eersten niet doot en waer gebleeven, want hij **hadde** al vijfhondert mannen in de stadt, **ende** iust fallieerden hem de Patarda (= petarde, kruisvat om vestingmuren te laten springen) om de Cavalerie in te **coomen**; also de Portugijsen met groote **couragie** hun meestendeel doot sloghen, **ende** sij met schande, **laetende** Cosmandel daer doot, moesten vluchten”. Opvallend is de datering van deze brief; aan het eind staat 17 juni.
131. Zie T. do T., Livro 10, **Secr.** da Guerra, fol. 106 (Ayres, O.C., XIV, pag. 212-213); zie ook aant. 128 en 129 hierboven.
132. Van 10 mei, blijkens de brief van de Koning van 20 juni.
133. Op 20 juni; zie T. do T., Livro 10, **Secr.** da Guerra, fol. 110 (Ayres, O.C., XIV, pag. 213).
134. Zie zijn brief aan de Koning van 18 **oct.**, waarin hij schrijft, dat wegens **geldge-**

brek aan de versterking van Olivença niet wordt gewerkt. De **Mello** voegt een brief van **Gillot** erbij. Zie B.N.L., Hs. **M-5-9**, fol. 196 (Ayres, O.C., XIV, pag. 213-214).

135. **Op** 10 nov.; zie T. do T., Livro 10, **Secr.** da Guerra, fol. 146v. (Ayres, O.C., XIV, pag. 2 14).

136. Een „**estrada encuberta**”, vermoedelijk een bedekte weg van de contrescarp.

137. Van 17 nov. 1648: zie T. do T., Livro 12, **Secr.** da Guerra, fol. 87 (Ayres, O.C., XIV, pag. 215).

138. Van dezelfde dag; zie T. do T., l.c. (Ayres, O.C., XIV, pag. 215-216).

139. Zie aant. 119, hierboven.

140. Mij is alleen bekend Joris van **Salingen**, ± 1600-1652, sinds 1645 commandeur; zie J. C. Mollema, Geschiedenis van Nederland ter zee, tweede deel (1940), De eere rol, blz. 40.

141. Een plattegrond hiervan in **Gysels'** Verbaal; zie Afb. D. (pag. 52)

142. Andere hinderpalen had zijn stadgenoot François Kersteman. Het **Hoofdgeldregis-**ter 1622, Bon Hogewoert, fol. lv. (beginnend bij de Hogewoertsbrug, noordzijde, oost-waarts), vermeldt Lieven Kersteman, verwer, **Hester** van Breda, zijn huysvrouw; verder de kinderen Christoffel, Lysbeth, Frans „woont tot **Haerlem** int groot school” en **Hendrick** „tot Delft tot de fransche meester”. Lieven en **Hester** gingen ondertrouw 4 apr. 1591 (Reg. B, fol. 143v.). **Hester** werd begraven 4 juni 1624. Op 30 oct. 1628 ondertrouwde Lieven met **Angeneta** de Groot, weduwe van Jacob **Jansz.** Helm, oud-schepen van Delft (Reg. K, fol. 127v.). Lieven werd begraven 15 febr. 1630.

Christoffel werd 3 mei 1614 als 18-jarige aan de Leidse academie ingeschreven (Hs. A.S.F. 7, pag. 309) en woonde bij zijn ouders op de Hogewoerd. Hij ondertrouwde 30 sept. 1622 **Aagje** Jacobsdr. Ellemans uit Delft (Reg. 1, fol. 146v.). Beide zijn in 1635 al overleden, blijkens Voogdenboek D, fol. 100v.; voogden over de kinderen Jacob en **Hester** zijn Franciscus en Hendrik Kersteman.

Bij het transport van het ouderlijk huis aan de Hogewoerd op 24 apr. 1631 (Waarboek EEE, fol. 263), dat de erfgenamen van Lieven hadden verkocht aan **Daniel** Verbrugge (Oud Belastingboek A II, fol. 382), is Frans reeds doctor **medicinae**. Als zodanig staat hij ook ingeschreven op 26 maart 1633; hij is dan 23 jaar en woont bij zijn broer Hendrik (Hs. A.S.F. 9, pag. 69).

Blijkens een brief vanwege de Staten-Generaal aan consul Pedro Cornelis te Lissabon, van 1 febr. 1648, en diens antwoord van 10 aug. (zie Lias Portugal, nr. 7011), is **Fran-**çois Kersteman, burger van Leiden, in 1641 met kolonel **Till** als regimentsdokter uitgevaren naar Portugal. Toen hij daar was, is hij zijn zwager gaan bezoeken in Vianen (vermoedelijk de kustplaats **Viana** do Castelo; of **Viana** do Aientejo), zonder toestemming van de kolonel, en pas na enkele maanden teruggekeerd; waarop de kolonel hem heeft afgedankt. Daarna is hij als chirurgijn en medicus werkzaam geweest in Lissabon, doch wegens klachten, bij de opperste dokter aldaar binnengekomen, in het gevang geraakt en door de consul verlost. Voorts maakte hij aanspraak op achterstallige betaling, eerst bij de Koning en toen dat niet lukte, bij de kolonel. En toen deze uit Portugal wilde vertrekken, vermoedelijk in 1644, na de slag bij Montijo, begon Kersteman tegen hem een proces, waarin men ook de consul wilde betrekken. Er zijn kennelijk klachten over de consul gekomen, waarover vanwege de Staten-Generaal op 13 sept. 1644 aan deze is geschreven en wederom op 1 febr. 1648. Toen werd de consul gelast er zijn best voor te doen, dat François Kersteman, „naer soo lange **wachtens**, mach geraecken aen zijn achtenvesen, om also eenmaels wederom **herwaerts naer** zijn Vaderlandt te mogen **keeren**”. Of dit Kersteman is gelukt, is de vraag.

Het Leidse Weeskamerarchief, inv. nr. 2087, bevat een afschrift van een in het **Portu-**gees gesteld testament (bijgevoegd is de vertaling door J. Volkaertsz.) van Francisco Christiman, geboortig van Leiden en wonende te Lissabon, die ziek te bed lag, maar nog goed van verstand was; het is geschreven door Caspar Cardozo, omdat de testator te zwak was om te schrijven, en gedagtekend in Lissabon op 15 oktober 1669. **Kerste-**man verklaart gehuwd geweest te zijn met Sara Logier, overleden, en van haar vier **kin-**

deren te hebben, Luis, Jan, **Joanna** en Christina. Zijn moeder is **Hester** van Breda en op de Weeskamer te Leiden berust **nog** een hem uit haar **nalatenschap** toebehorend kapitaal. Tot voogd over zijn dochters benoemt hij Francisco **Hennekin**, consul en wonend „à boa vista”, ten huize van Luis de Bern, met als substituut Catherinos Hennekin. Op 11 nov. 1669, nadat Kersteman was overleden, is de consul met het testament naar het „**quartier** van de notarissen” gegaan en heeft notaris Antonio **Pinto** de Lemos het gecopieerd en geregistreerd; de copie is geacordeerd door notaris Pedro de Andrade Maciel en de getuigen **Luiz** de Couto, Antonio Barreto de Lima en Francisco Coelho Moniz, notarissen te Lissabon.

Het Voogdenboek G, fol. 187 (13 juni 1670) noemt als voogden over Johanna en Christina, oud resp. omtrent 22 en 18 jaar en nagelaten kinderen van Dr. Franchoy Kersteman en Sara Logier, de consul te Lissabon, Franchoy Hennekin, die zich heeft geëxcuseerd en is vervangen door Jan Hennekyn, koopman te Rotterdam, en als tweede Engel van Haastenraad, weeskamerklerk te Leiden.

Johanna, geboren te Lissabon en thans wonende Kloksteeg, gaat op 6 jan. 1673 in ondertrouw met **Barent** Barendtdinus (Reg. V, fol. 266v.). Voor de afrekening na beëindiging der voogdij, zie Quitantiën van Voljaarden, deel I, fol. 224v., d.d. 25 apr. 1673; Johanna wordt genoemd de nagelaten dochter van **François** Kersteman, medicine doctor, en van Sara Logier.

Het Leidse Weeskamerarchief, inv. nr. 2088, bevat onder nr. pp een verklaring van Hieronymus van **Tulden** d.d. 14 sept. 1645, dat zekere gelden, toekomende Dr. Franciscus Kersteman, zullen betaald worden aan Charles Logier, „**Bailuw** ende Rentmr. van Sijn Hoogheyts domeinen in Wassenaer **ende beyde** de Catwijcken”.

Mij is niet gebleken, dat Sara een dochter was van Charles Logier. Uit het Gemeente Archief 's-Gravenhage blijkt, dat op 3 april 1622 in ondertrouw zijn gegaan Charles **Logier**, **koopman**, wonende te Amsterdam, en „Elvsabeth Bouchoiis, iquaedochter, **wonende te 's-Gravenhage**. Uit het Haagse Weeskamerarchief (nr. 138, bl. 154 env. en nr. 515) blijkt, dat Elisabeth **Bourgeois**, vrouw van Charles **Logier**, **baljuw** van Wassenaar, **een dochter** was van Philips Bourgeois, baljuw en **rentmeester** van de heerlijkheid **Wassenaar**, wiens vrouw, **Margareta** Logier, in 1626 reeds was overleden. Een zoon van Philips Bourgeois, **Charles Bourgeois**, vermoedelijk de jongste van zijn kinderen, was op 4 maart 1626 22 jaar oud. Philips Bourgeois is overleden vóór 13 jan. 1629. Charles **Logier** was op 14 **apr.** 1627 reeds baljuw en rentmeester van de heerlijkheid Wassenaar, blijkens een transportacte (R.A., nr. 370, bl. 226v.). In de Waalse kerk te 's-**Gravenhage** is QD 1, iuli 1629, **gedoopt** Charlotte, dochter van Charles Logier: als **getuigen** traden op „**Monsieur Descart** en le **S(eigneu)r** van Loo **avec Marie** van **Arkenbourg**”. Een aanwijzing, dat „**Monsieur Descart**” identiek is met de **wijsgeer** René Descartes, heb ik niet **gevonden**; hij kan wel op die datum in den Haag zijn geweest. Men vraagt zich af, waarom de Roomse wijsgeer getuige zou zijn bij een Waalse doop. Een nader onderzoek naar een mogelijke relatie van Descartes met de families Logier en Bourgeois kan uitkomst brengen.

143. Ik doel hier op het in aant. 136 vermelde.

144. Dit valt af te leiden uit documenten betreffende de Langres; zie Gastao de Mello de **Mattos**, O.C., pag. 48-51. De Langres poogde, nu **Gillot** afwezig was, diens plaats in te nemen en diens salaris van 64.000 reis per maand te krijgen, tien cruzados meer dan hij nu had; de verhoging moest ingaan op 1 jan. 1649. Hij wilde ook zijn vrouw en kinderen uit Frankrijk laten overkomen en definitief in Portugal blijven; hij bedong een gunstige regeling voor zijn gezin, na zijn dood, en opvolging door zijn zoon. Op een daartoe strekkend rekest werd op 7 jan. 1649 door de Oorlogsraad gunstig geadviseerd. Daar de Langres voor hen onvervangbaar was, waren de Portugezen tot toegeven bereid, doch zij vreesden dat de Langres, eenmaal in Frankrijk om zijn gezin te halen, hetzelfde **zou** doen als **Gillot**; namelijk het gesloten contract trachten te veranderen en buitensporige eisen stellen, onder dreigement van niet meer terug te komen. Overigens

is mij van de hier gesignaleerde handelwijze van **Gillot** uit de over hem voorhanden zijnde stukken niet gebleken.

145. Op 16 maart 1649 werd hij opnieuw ingeschreven aan de Leidse academie; hij was toen 35 jaar oud en woonde bij zijn vader. Indien hij heeft gehandeld volgens art. XIII der Wetten en Statuten (Molhuysen, Bronnen, deel 2, Bijl. blz. 259-260), dat immatriculatie binnen een week na **aankomst te Leiden** voorschrijft, is **Gillot** kort tevoren in Leiden teruggekeerd.

Vermoedelijk heeft hij Descartes, die eind augustus naar Zweden zou gaan, nog wel gesproken. Op 4 dec. 1649 ging Jean **Gillot** in ondertrouw met Isabelle Blanche uit Delft. Vader **Gillot** is gestorven tussen 9 febr. en 9 aug. 1650. Jean **Gillot** is na 11 aug. (toen leende hij nog geld van Rivet) weer naar Portugal vertrokken; zie L. Jb. 1967, blz.

33-34.

146. Volgens de destijds met de graaf van Alegrete aangegane overeenkomst zou **Gillot** twee maanden in Holland mogen blijven; zie **aant.** 81, hierboven.

147. Jean **Gillot** ging op 4 dec. in ondertrouw met Isabelle Blanche.

148. Zie T. do T., Cons. da Guerra, **maço** 9, No. 1 (Ayres, O.C., XIV, pag. 263-264).

149. Van 50.000 reis per maand en 64.000 reis ineens, als bijdrage in de onkosten; zie l.c. (aant. 148).

150. Zie T. do T., Livro 14, **Secr.** da Guerra, fol. 46 (Ayres, O.C., XIV, pag. 265.) Claudius de Langres heeft de benoeming kennelijk niet aangenomen. Hij komt in de documenten verder niet voor.

151. De vertraging kan veroorzaakt zijn door ziekte en overlijden van zijn vader. Misschien heeft ook de gespannen toestand tussen de Republiek en Portugal een rol gespeeld (zie C. van de Haar, O.C., blz. 120 env.). Of **Gillot** zijn vrouw mee naar Portugal heeft genomen, weet ik niet. De datum van aankomst te Lissabon staat in het Koninklijk besluit van 28 apr. 1651 (zie aant. 152, hierna).

152. Op 5 dec. 1650, blijkens het Kon. besluit van 28 apr. 1651; zie T. do T., Livro 15, **Secr.** da Guerra, fol. 87v, (Ayres, O.C., XIV, pag. 217-218).

153. Zie T. do T., l.c., fol. 82 (Ayres, O.C., XIV, pag. 216-217), d.d. 18 maart 1651.

154. Zie aant. 152 en 153; voor de vorige soldij zie aant. 81. De overhandiging van de patentbrief was vertraagd door de salariseisen van **Gillot**.

155. Zie T. do T., Livro 15, **Secr.** da Guerra, fol. 127v, (Ayres, O.C., XIV, pag. 218), d.d. 7 sept. 1651.

156. Pater Joao Baptista de Castro bezat in 1758 een tekening van het plan van **Gillot**, doch ze is nadien verloren gegaan; zie Ayres, O.C., XIV, pag. 202-203. Het Vestingboek van Nicolaus de Langres (B.N.L., Hs. 7445), gepubliceerd door Gastao de Mello de **Mattos**, O.C., bevat een plattegrond van Lissabon met een aanduiding van het (niet uitgevoerde) plan van **Gillot**; zie Estampa XXXVII bij de Mello de **Mattos**.

Gysels' Verbaal, fol. 10-10v., meldt over Lissabon: „De stadt te plonderen soude sijn swarichijt hebben, niet ten aensien van des selfs fortificatie, die hier sonderling **geene** gevonden worden, **maer** ten **regarde** dat de stadt **redelijck** gepopuleert is **ende** ten anderen, dat **yder** clooster **ende** huys door **haere** massive **muyren** genoechsaeame fortressen sijn, soo dat het **plonderen** ten **regarde** van dese sijne swarichijt hebben soude. Om de stadt van **Lisboa** waeren op nieuw begrepen 36 **bolwercken**, die altaesamen met **steenen** muragie **betrocken** soude worden, **ende** waeren **vande selve** al eenige begonnen, doch **dunckt** mijn onder correctie, dat dit **werck** een recht **geltspilling** wesen sal, want 't selve vol crocken sijnde, **onmogelijck** wesen sal bij **haer** gedefendeert te worden, also daertoe veel duysende menschen van **nooden** wesen **soude**, sulx dat sij meest alle **haere** besongnes op **eenen** verkeerden **wech** aenleggen **ende** dese fortificatie veel **costen** sal”.

157. Zie het uitvoerig document van de hand van **Gillot** van 2 maart 1652, in de Biblioteka da Ajouda, Hs. 51-V-25, fol. 142 env. (Ayres, O.C., XIV, pag. 218-229). De omvang van het document en de technische en topografische inhoud maken een bespreking ervan in dit artikel niet goed mogelijk. Kroonprins Theodósio, 8 febr. 1634 ➤ 15 mei 1653, die aanvankelijk was onderwezen door pater Cosmader, werkte later

samen met **Gillot**; zie ook bij Manoel de Azevedo **Fortes**, 0 Engenheiro **Portuguez** (Lisboa Occidental, 1729), tomo 11, livro 1, cap. V (Dos primeiros Engenheiros, que mudarao a forma das fortificaçoens **antigas** despois do usu da Artelharia), pag. 38. Azevedo **Fortes** noemt in dit hoofdstuk, behalve „**Monsieur Gilot**, Francez, a que assistio com seu voto o Serenissimo Infante D. Theodosio inteligente **nestas matherias**“, **Samuel Marolois**, Frans van Schooten, **Mathias Dögen**, **Simon Stevin**, **Hendrik Ruse**, **Menno van Coehoorn** en anderen.

158. Zie Biblioteca da Ajouda, Hs. **51-V-25** (Ayres, o.c., XIV, pag. 229-230). Voorts vermeldt Ayres, o.c., XIV, pag. 205, een Discurso do engenheiro Joao **Gillot** no tocante á fortificação da **notavel** vila de Setubal.

159. Afgebeeld bij Gastao de Mello de **Mattos**, o.c., Est. XCIII. Zie voor werk, waar- bij **Gillot** betrokken was, ook Est. **XX**, **XLI**, **XLIX** en **LI**.

160. **Daniel** Lipstorp, Specimina philosophiae cartesianae, Lugd. Bat. 1653, pag. 85. **Lipstorp** noemt hier Salmasius, Maresius, Heidanus, Heereboord, Golius, van Schooten, de **Raey**, van Haestrecht, Hogelande, **Picot** en **Gillot** onder **degenen**, die „**gratissima** eius (Descartes) virtutes memoria **adhuc** recolant“.

161. Zie T. do T., Cons. da Guerra, maço 13, No. 29.

162. Voor het Koninklijk besluit, zie T. do T., Livro 17, **Secr.** da Guerra, fol. 80 (Ayres, o.c., XIV, pag. 230-231).

163. Zie T. do T., Cons. da **Guerra**, maço 14, No. 3.

164. Zie I.c., de anostille van 5 ian. 1654.

165. Zie over hem, Ayres, o.c., XIV, pag. 134-140, met de documenten.

166. Zie over hem, Ayres, o.c., V. cap. **III**; in 1680 verscheen zijn Methodo Lusitanico de desenhar as **fortificações** das **praças**.

167. Koning Joao IV was op 6 nov. 1656 overleden; de Koningin-weduwe werd regentes voor de **13-jarige** Affonso VI.

168. Zie de Menezes, o.c., tomo 111 (1759), pag. 27-28.

169. Zie Ayres, o.c., XIV, pag. 203-204, alwaar geciteerd wordt uit een petitie van D. Rodrigo da Cunha (Biblioteca da Ajuda, Hs. **51-V-9**, fol. 181).

170. **Francesco** Tuttavilla 1604-1689; zie Enciclopedia Biografica e Bibliografica Italiana, serie **XIX**, vol. 111, pag. 335-336.

171. Zie de Menezes, o.c., tomo 111 (1759), pag. 26 env.

172. Consul Pedro Cornelis was in jan. 1649 vervangen door Wouter van der Houve (of Hoeven); zie C. van de Haar, o.c., blz. **119**.

173. Zie de brief van 30 juni 1657: Lias **Portugal**, nr. 7011.

174. Zie aant. 169.

175. Zie over deze graaf van Sao Lourenço, Grande Encicl. Port. e Bras., vol. 27, pag. 527, alwaar ook een summier overzicht wordt gegeven over het drama van Olivença.

176. Zie de Menezes, o.c., tomo 111 (1759), pag. 44.

177. **Gillot** is tijdens het beleg omgekomen en **Símao** Mateus volgde hem op; zie Ayres, o.c., XIV, pag. 204. De weduwe **Gillot** is hertrouwd met Sr. Heindrick Damse; zie **L.Jb.** 1967, blz. 33. Aangezien in het Leidse Weeskamerarchief niets over **Gillot** is te vinden, zal hij wel kinderloos zijn overleden.

En hiermede eindigt dan mijn tweede artikel over Jean **Gillot**. Dat mijn onderzoek onvolledig is gebleven, vloeit enerzijds voort uit een leemte in Nederlandse bibliotheken; dat bijvoorbeeld Ayres' **História** do Exército hier niet aanwezig was, acht ik een tekort. Anderzijds moest een archiefonderzoek vanuit Leiden naar Portugese bronnen gebrekkig blijven; doordacht speurwerk, dat ik aan een Portugese vriend van Jean **Gillot** zal moeten overlaten, zal zeker nog **meer** bijzonderheden aan het licht brengen. Daarbij komt dan nog de wetenschappelijke betekenis van onze Leidse ingenieur, maar dit aspect moest buiten mijn bestek blijven. Toch mag ik niet ontevreden zijn, gezien het artikel van Joaquim de Carvalho: **Um** discipulo de Descartes ao serviço da Restauração, Joao **Gillot**, in **Revista** de Guimaraes (No. **especial**) 1940, pag. 171-174.

Zonder hulp heb ik het niet kunnen stellen. Veel dank ben ik verschuldigd aan dr. J.

Dolleman, ambassaderaad te Lissabon, die de contacten met Portugese archieven en de verkrijging van microfilms der documenten heeft verzorgd en die zo attent was mij te wijzen op in Portugal verkrijgbare en voor mij onmisbare boeken. **Mijn** kennis van het **Portugees is minimaal**; voor hun onschatbare hulp bij het vertalen 'dank ik mevrouw F. E. J. Milo van Everdingen en de heer C. Hazewinkel. Ook de bereidwilligen op het Gemeentearchief en de Universiteitsbibliotheek te Leiden mijn hartelijke dank.

LI JNCLICHE'S

Afb. A. Situatieschets.

Afb. B. Jean **Gillot** kwartiermeester-generaal; aant. 83 (Arquivo Nacional da **Torre do Tombo**).

Afb. C. Jerumenha (Biblioteca da Ajuda, Hs. **46-XIII-10**, pag. 79). Legenda: **Declaração** da Planta; 1. Fortificação da Cidadella; 2. **Muros velhos** do Castello, 3. Obra **Corna**, que olha a Ribeira de Muris; 4. Obra **Corna** de Sta. Catherina; 5. **Portas**; 6. Posso **donde** bebe agente da Villa; 7. Rio Guadiana; 8. Ribeiro de Muris.

Afb. D. **Plan** van het fort St. Jan (A.R.A. 1, St.-Gen. nr. 9309). Legenda: A is de Lantpoort; B is de waterpoort die met **hoech** water onder vloeit; C is een nieu **bolwerck**; D is de **bedeckte wech** van de conterschap (**aant.** 141).

Afb. E. Plattegrond (reconstructie) van een deel der Falibagijnenkerk. Tekening van H. Bles.

Plattegrond van de Anatomieplaats, die in het koor van de Falibagijnenkerk was gelegen, en van het Auditorium, aan de andere zijde van de zware scheidsmuur, waar sinds 1600 de lessen in de Dvutsche Mathematycke werden gegeven; ten westen van het Auditorium was de scherm-school en sinds 1644 de **Engelse kerk**. Zie aant. 15.

Afb. F. Door **Jean Gillot** geschreven rekest van 30 dec. 1645 (**Arg. Nac.** da **Torre do Tombo**); **aant.** 82.

ILLUSTRATIES

Afb. 1. Olivenca (**Bibl.** da Ajuda, Hs. **46-XIII-10**, pag. 80). Legenda: Explicação da Planta; 1. Fortificação da Villa; 2. Obra **conrna**, que o **Inimigo** ganhou; 3. **Battarias**, que o Inimigo pôs à Praça; 4. Approxes do Inimigo; 5. Quarteis do Inimigo; 6. **Sisterna** da Villa; 7. Tanque do Povo; 8. Fonte; 9. Atalhos, que os nossos fizerao na **Explanada**; 10. **Retirada** dentro no fosso; 11. **Cortaduras**, que os nossos fizerao; 12. **Ruynas** das **Batterias** do Inimigo. Uit: Livro das **Praças** de Portugal.

Afb. 2. Studentenveld tot 1612 (Gem. **Arch.** Leiden, Pv. 1952); **aant.** 25.

Afb. 3. Het verkavelde overschot van het studentenveld; **aant.** 25. Thans staat op het bolwerk de molen De Valk en ligt links van het veld de Stationsweg. (Gem. **Arch.** Leiden, Pv. 1950).

Afb. 4. Titelblad Livro das Praças (Bibl. da Ajuda, Hs. **46-XIII-10**).

GEORGE WASHINGTON DANKT VOOR LEIDSE DICTKUNST

door

E. Pelinck

In dit jaarboekje (1956) vertelden wij een en ander over het 18de eeuwse taal- en dichtlievende genootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkrege, voornamelijk bekend door zijn vergaderzaal en de daar ondergebrachte verzameling miniatuurportretjes van dichters, genaamd het Panpoëicon Batavum.

Er was toen ook sprake van een bundel bekroonde prijsverzen, gewijd aan George Washington, die deze grote vrijheidsheld in een fraaie vorm werd toegezonden. In de jaarvergadering van 1791 werd de dankbrief voorgelezen.

Met het grootste deel van het archief ging ook deze brief verloren, maar een toeval bracht ons in relatie met The Library of Presidential Papers te New York en hoewel het eigenlijke doel van onze vraag, namelijk of de gedichten misschien bewaard waren, geen resultaat had, mochten wij wel een aan een copieboek ontleende foto van de tekst van de brief ontvangen. Hij volgt hieronder.

TO THE PROTECTORS AND DIRECTORS OF THE POETICAL SOCIETY OF LEYDEN IN HOLLAND

Gentlemen,

I have received through the hands of Mr. Dumas the poems and Epistles which you did me the honor to adress to me in July last.

Grateful impressed as I am, Gentlemen, with this mark of your politeness and the attention to me, you will permit me to offer my best thanks therefor, and to assure you that I shall ever entertain a proper sense of the good wishes of your society for my welfare and happiness which were so warmly expressed in your letter to me; and, at the same time, give me leave to add, that I feel myself highly flattered by the favorable opinion which those entertain of my sentiments and conduct who may not have received any personal benefit of my exertions.

Reciprocating the benedictions on you and your society which you have bestowed on me,

I am, Gentlemen,
your most obdt. servt.

(signed)
George Washington

New York
June 30th 1790

We zien dus, dat de hulde in juli 1789 werd verzonden, twee jaar nadat Washington tot president was verkozen; voorts dat daar een jaar later voor bedankt werd en dat deze dank de vergadering pas in 1791 bereikte.

Degeen die als bemiddelaar fungeerde was de geheime agent van de Verenigde Staten in Den Haag, **Dumas**.¹ Dat er meer dergelijke genootschappen te Leiden waren (Letterkunde!) heeft niet verhinderd, dat de brief te **bestemder** plaatse kwam.

Al is het dan niet meer de eigenhandige brief en al zijn de waarschijnlijk meer merkwaardige dan fraaie gedichten nog zoek, we zijn reeds tevreden met dit curiosum. In de kring van de dichters werd de dank in ieder geval met geestdrift ontvangen.

AANTEKENINGEN

1. Zie: Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795-1840, uitgegeven door H. T. Colenbrander I (1905), Rijksgeschiedkundige Publicaties.

Explicação da Planta.

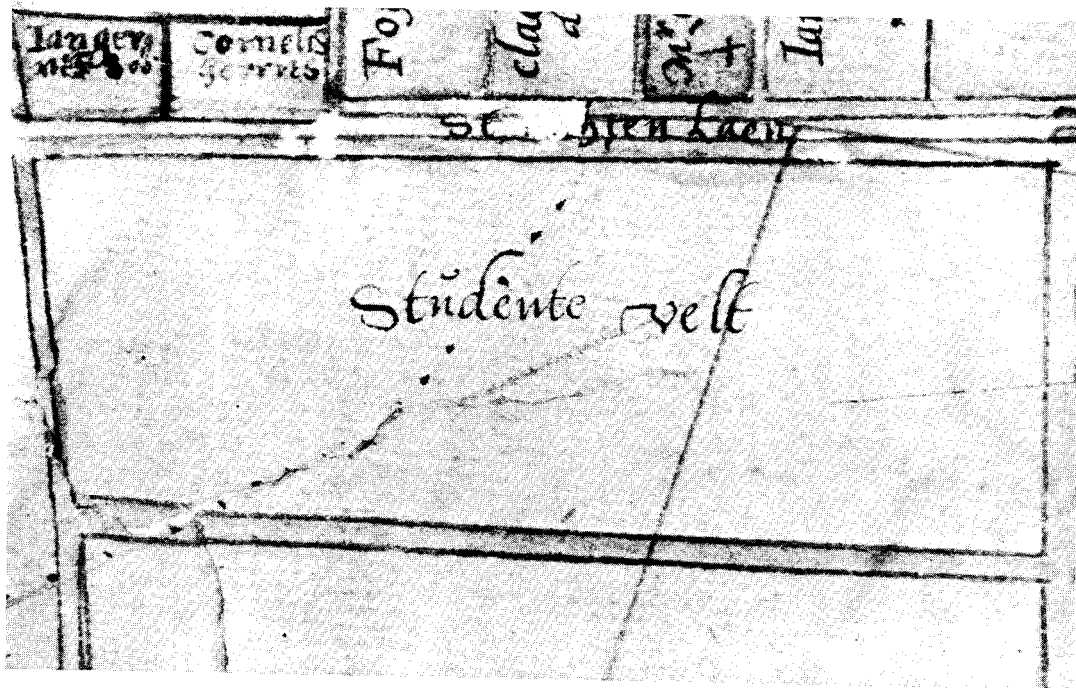
1. *Fortificação da Villa.*
2. *Obra cota q o Sumo genito.*
3. *Resaca q o Sumo genito a Pára.*
4. *Apexes de Sumo.*
5. *Quatro de Sumo.*
6. *Sistema da Cilla.*
7. *Tanque do Pára.*
8. *Fundo.*
9. *Armas q se usam para a exploração.*
10. *Retorno de dentro na foz.*
11. *Entrada q se a não foz.*
12. *Apexes das Barricadas de Sumo.*

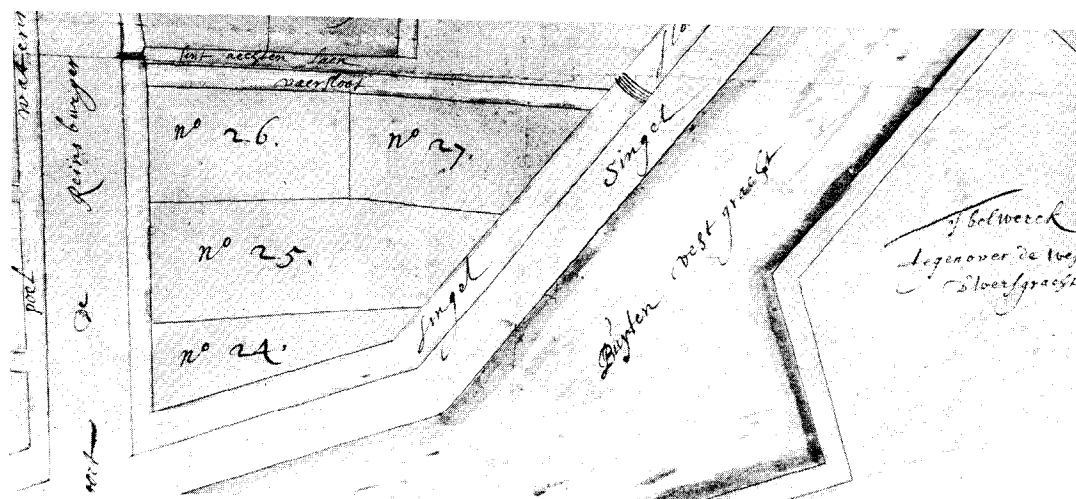
Escala da Planta

Depois de Deus

2. Het studentenveld

3. Verkaveld overschot van het studentenveld

4. Titelblad van het Livro das Praças

De huizen aan de Ververstraat

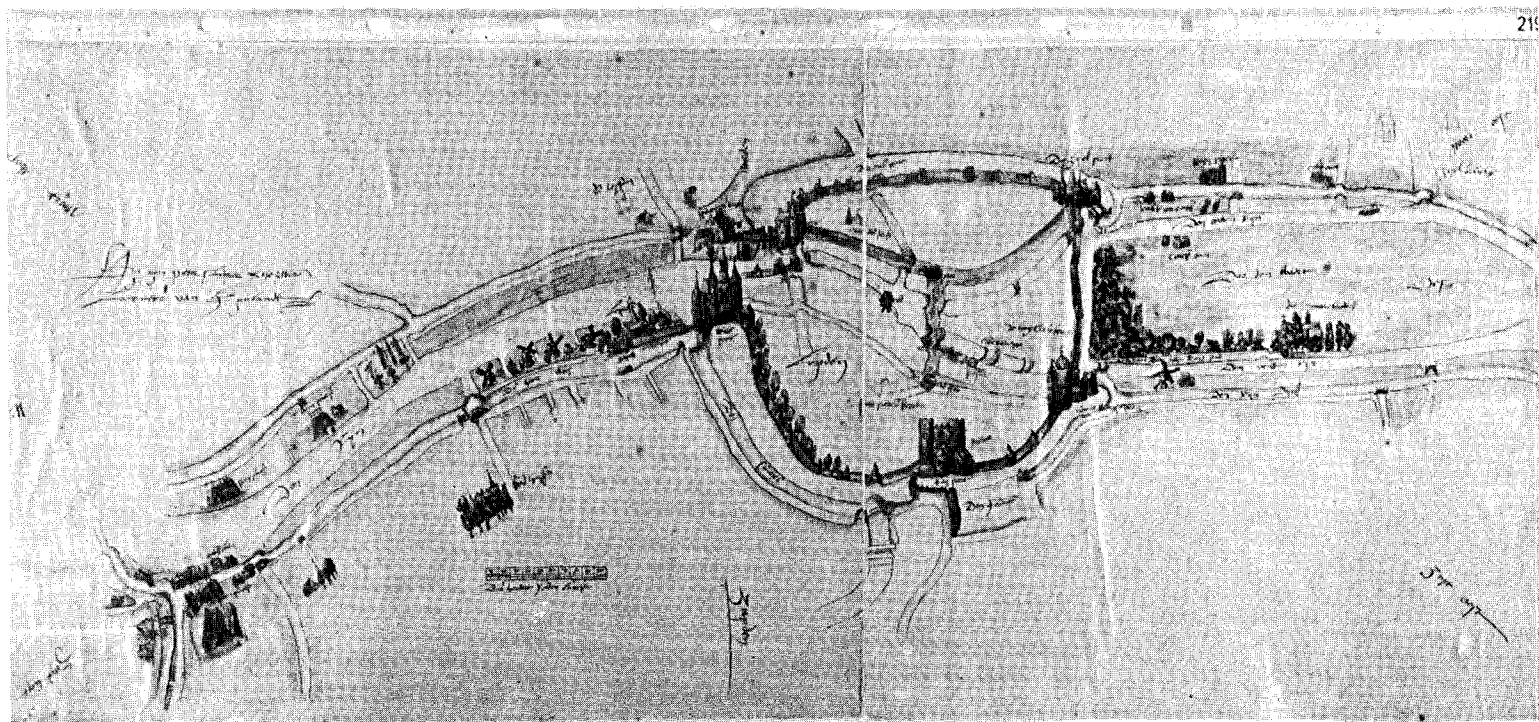
◀ 5. Blok B

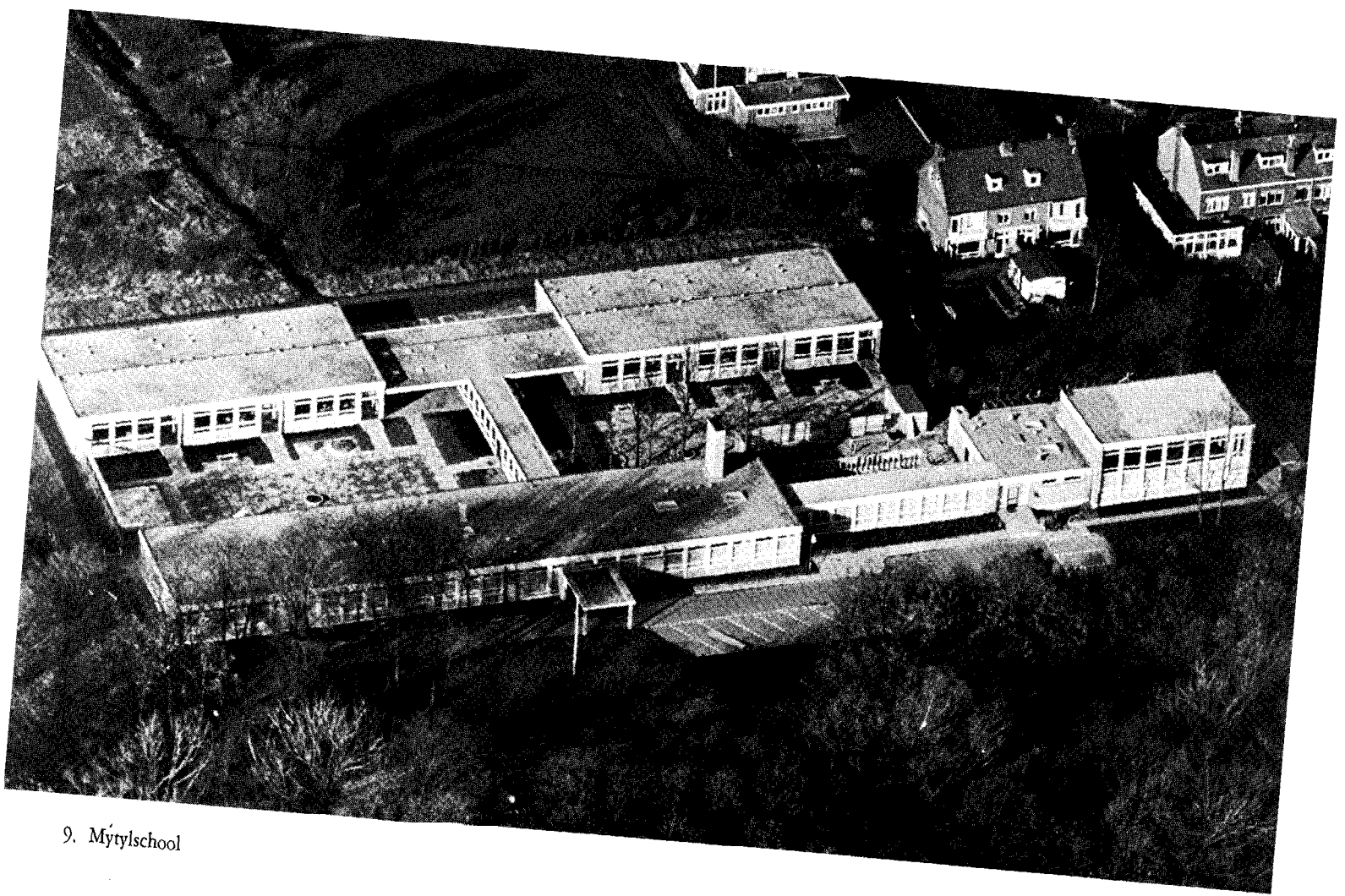
6. Blok A

7. Blok B

8. Kaart van Pieter Sluyter

9. Mytyschool

10. Mytylschool; de Egeltjes

11. Voorstelling van „Heidens”

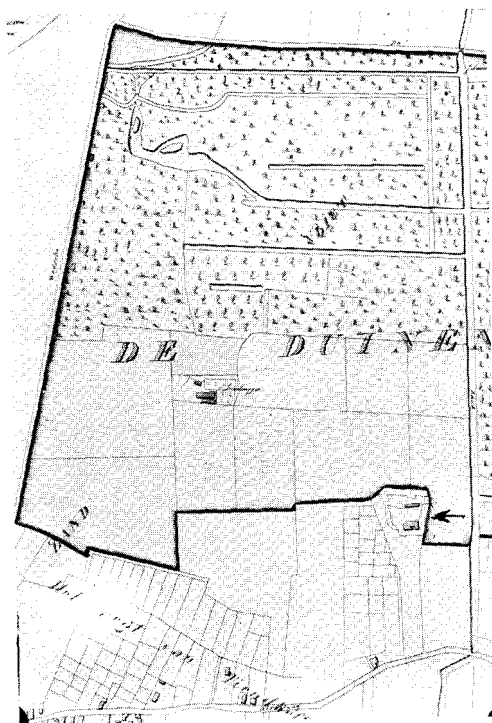
12. Voorstelling van „Heidens”

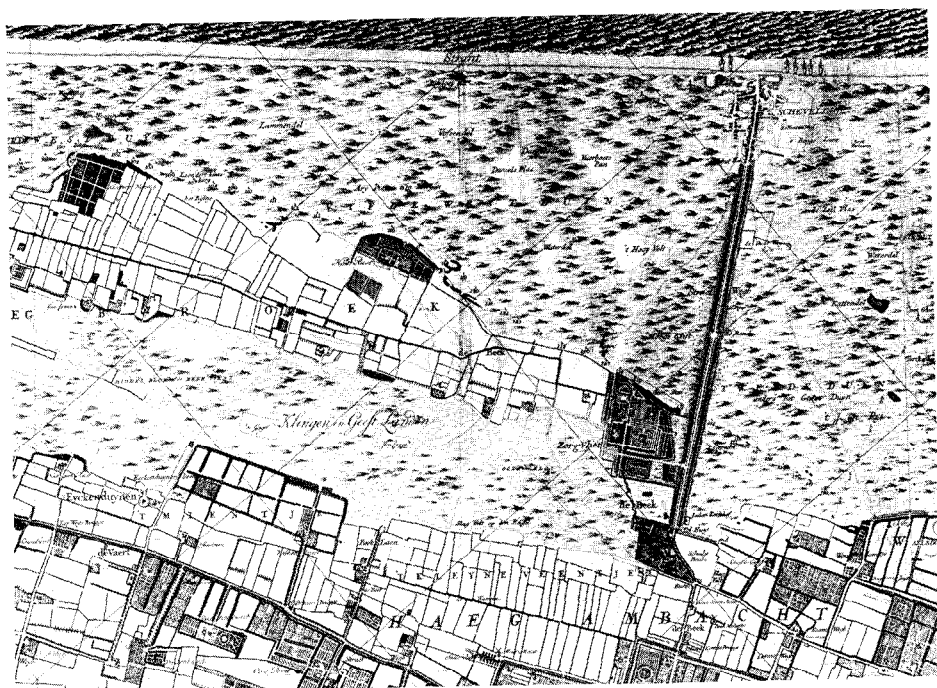

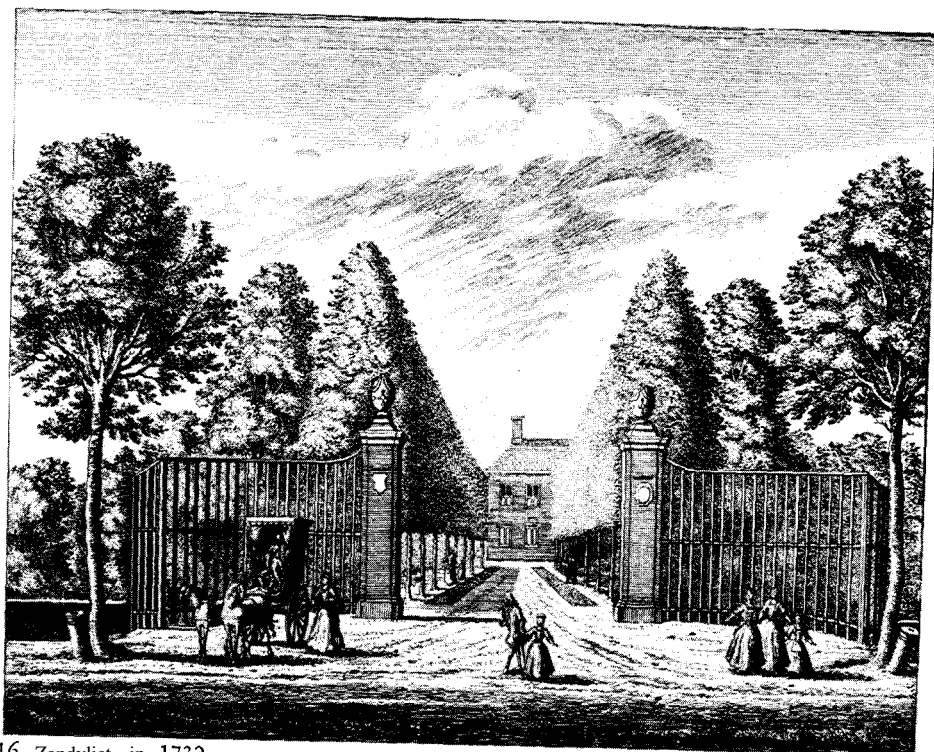
13. Het gezin van J. A. Du Tour in 1762

15. Smering van Zandvliet, 1844

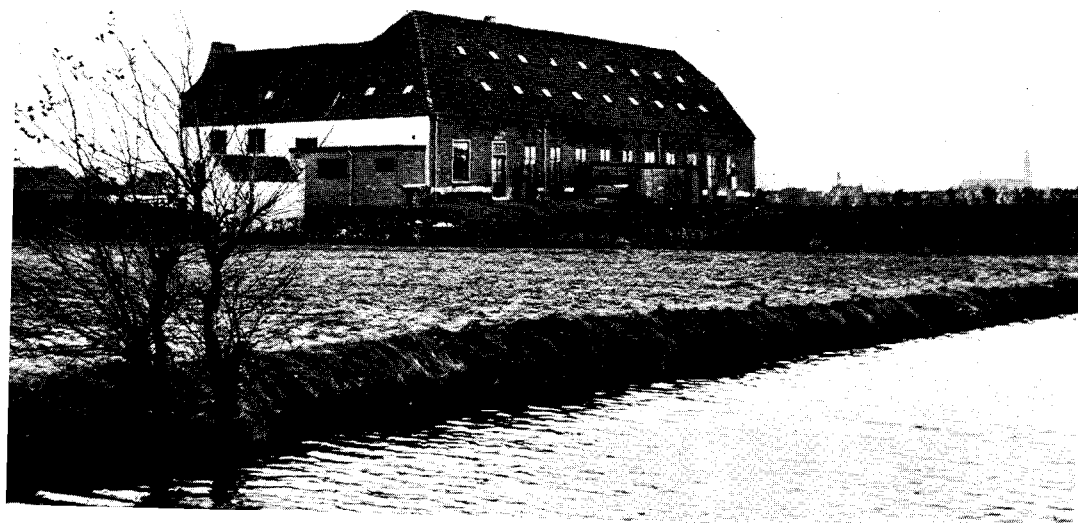
14. Kaartfragment van Kruikius, 1712

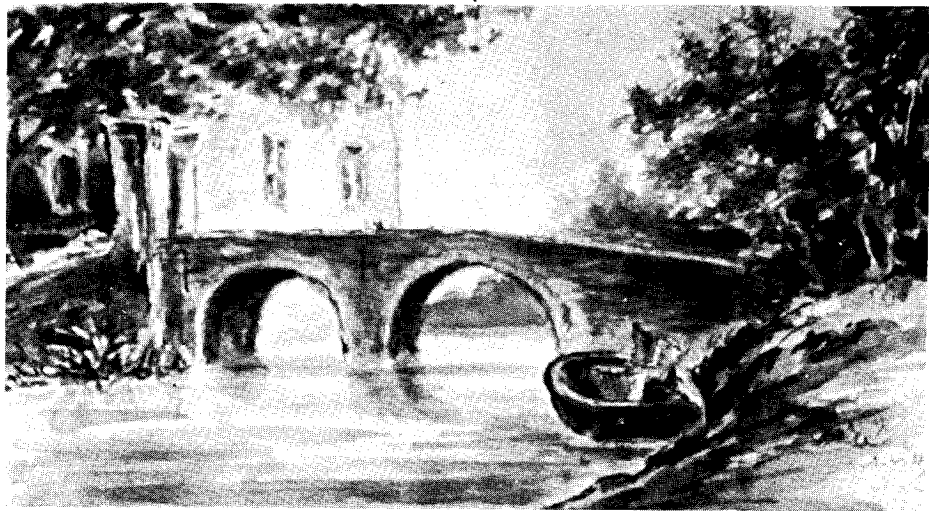
16. Zandvliet in 1732

17. Boerderij van Zandvliet in 1967

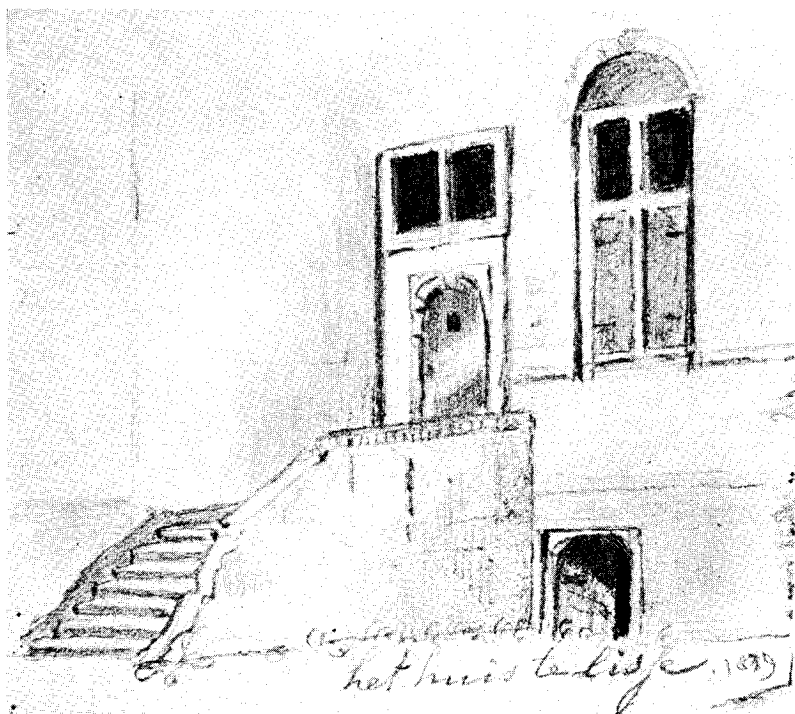

18. Kasteel Henkenshage

19. Huis Dever

20. Huis Dever, kelderraam

FLATWONINGEN UIT 1862

door

J. P. Zwanenburg

De titel heeft betrekking op drie woningblokken aan de Ververstraat te Leiden, gebouwd in 1862 en eigendom van de Diaconie der Hervormde Gemeente te Leiden.

Nu er in deze tijd van woningnood, in elke gemeente flatwoningen – in 3 en meer lagen – worden gebouwd om deze „nood” te boven te komen, is het interessant, na te gaan wat in 1862 de beweegredenen zijn geweest. genoemde woningblokken te bouwen.

Bladerende in de archiefstukken van het College van Diakenen der Nederlandsche Hervormde Kerk te Leiden¹ blijkt, dat er in 1849 een voorstel is geweest, om te komen tot betere woningen voor de arbeidersbevolking. Een bevolking, die destijds voor een groot gedeelte bestond uit arbeiders werkzaam in de wol- en lakenindustrie. De diakenen uit 1849 waren het met dit voorstel wel eens, maar vonden het beter, gezien de financiële toestand van de diaconie, dit voorstel voorlopig aan te houden.

In de notulen van de Algemene Vergadering van het College van Diakenen, gehouden op 11 oktober 1858, lezen wij, dat de diaken H. Zaalberg een voorstel heeft ingediend, om te komen:

„Tot oprichting van arbeiderswoningen voor de werkende klasse”.

In dit voorstel herinnert de heer Zaalberg aan het voorstel uit 1849 en merkt daarbij op, dat de financiën van de diaconie thans wel gunstig zijn om te komen tot de bouw van een 100-tal woningen.

Uit het voorstel van de heer Zaalberg blijkt, dat de woningen voor de arbeiders in die dagen van slechte kwaliteit waren en dat er naar verhouding een hoge huur voor moest worden betaald. Dit gevoegd bij de levensomstandigheden van de gezinnen, leidde in vele gevallen tot zeer ongewenste woningtoestanden.²

Verder merkt hij op, dat in andere steden – zoals Utrecht en Groningen – ook van deze woningen zijn gebouwd, die voorzien in de vraag naar arbeiderswoningen met een redelijke huurprijs en die tevens de eigenaar nog winst opleveren.

Hij besluit zijn brief met:

„De ondergeteekende meent, dat een belangrijke schrede op den weg van

vermindering van pauperisatie zal gezet worden, indien door onze diaconie het lot der arbeidende klasse op deze wijze werd verbeterd."

Het voorstel van de heer **Zaalberg** werd, na een uitvoerige bespreking, gunstig ontvangen.

De praeses, B. B. Rollandet, stelde voor, door „een stemming met gesloten biljetten" een commissie te benoemen, die het voorstel nader zal uitwerken.

In de commissie werden gekozen:

H. Zaalberg, C. A. de Vassy, M. P. Meerburg, I. C. Kist en H. J. Hartevelt.

Bij monde van de praeses wordt de commissie verzocht „de vergadering te dienen van Consideratie Praeadvies".

In onze tijd wordt wel eens geklaagd, dat de voorbereiding van een bouw-werk zoveel tijd in beslag neemt. Uit het navolgende zal blijken, dat dit 100 jaar geleden eveneens een langdurige geschiedenis kon zijn.

In de vergadering van het College van Diakenen, van 4 juli 1859, wordt door de commissie een rapport uitgebracht, dat door de heer **Zaalberg** nader werd toegelicht. De diakenen kregen 14 dagen gelegenheid het rapport te bestuderen, waarna in de vergadering van 1 augustus 1859 het rapport werd besproken – en behoudens enkele wijzigingen – met twee stemmen tegen aanvaard. In de volgende vergadering, 15 augustus, werden de wijzigingen goedgekeurd, wat inhield, dat er 100 arbeiderswoningen zouden worden gebouwd. Aan de commissie werd nu verzocht, nadere gegevens te verzamelen over bouwterrein en financiële consequenties, alsmede richtlijnen op te stellen over de huurprijs en de bewoning door de toekomstige bewoners.

Het plan van de Diaconie, om 100 arbeiderswoningen te bouwen, moet nu ter goedkeuring worden voorgelegd aan „De Algemeenen Kerkeraad van de Nederduitsche Hervormde Kerk te **Leiden**".³

In de vergadering van het College van Diakenen van 26 september 1859 werd medegedeeld, dat bericht werd ontvangen van de Algemeenen Kerke-raad, dat het voorstel van de Diaconie – met 6 stemmen tegen – werd aanvaard, mits het aantal arbeiderswoningen teruggebracht werd tot 60. Deze suggestie werd door de diakenen overgenomen. In deze vergadering kreeg de commissie van onderzoek de naam van „Commissie voor de Arbeiders-woningen".⁴ Op deze zelfde vergadering noemt de commissie als toekomstige bouwterreinen:

- a. een terrein aan de Vestwal bij de Koepoort,
- b. een terrein aan het St. Pieterskerkhof.

Er werd een concept brief opgesteld, inhoudende een verzoek aan Burge-meester en Wethouders van Leiden, de Diaconie één van deze terreinen ter beschikking te willen stellen voor de bouw van 60 woningen.

Burgemeester van Leiden is in die dagen de op 25 februari 1860 te Leiden geboren **Daniel Tiboel Siegenbeek**, overleden te Leiden op 11 januari 1866.

Het verzoek gedaan bij schrijven van 26 september 1859, werd door B. en W. van Leiden, bij schrijven van 24 november 1859, afgewezen.

Op voorstel van de commissie gaat er op 2 januari 1860 weer een brief naar B. en W., nu met verzoek de Diaconie toestemming te verlenen op een terrein gelegen aan de Ververstraat, 60 arbeiderswoningen te mogen bouwen. Op dit verzoek wordt door Burgemeester en Wethouders van Leiden gunstig beslist.

Alvorens nu verder te gaan met de beschrijving van de voorbereidingen van de bouw van deze arbeiderswoningen, is het interessant na te gaan, wat ir. G. L. Driessen schrijft over de Ververstraat, in zijn in 1929 uitgegeven boekje „Leidsche Straatnamen”.

„Op een ontwerp stratenplan van 1644 ⁵ heeft de bebouwing langs deze straat nog geene bepaalde bestemming en wordt deze weg daarom voorloopig aangeduid als **Langestraat** ook Langegrachtstraat.

Een kaart van 1647 geeft echter de ligging aan van een tiental geordonneerde veruwersplaatsen aan de noordzijde tussen de Korte Oosthavenstraat ⁶ en de Looyerstraat (later Zijlstraat), waaruit de bedoeling volgt om deze wijk in het bijzonder te bestemmen voor de werkplaatsen en woningen der veruwers. Van ouds bestonden er bepalingen in het belang van het gilde der ververs en hunne helpers en tot voorkoming van watervervuiling door de ververijen. Een Ordre op de Veruwers knechten ende haere Noothelpers van 1656 zegt o.a., dat de knechts een opleiding en leertijd van minstens 2 jaren moeten hebben in dienst van een en denzelfden meester.”

Na de Ordre beschreven te hebben gaat ir. G. L. Driessen verder:

„De Ververstraat liep aanvankelijk zonder pleinvormige verbreding door van de Oude **Heerengracht** naar de Looyerstraat (thans **Zijlstraat**). Door het slopen van huizen in het midden der 18de eeuw ontstond er een pleintje van onregelmatigen vorm, dat door bijbouw en afbraak herhaaldelijk van gedaante wisselde, tot dat het door het doen bouwen door de Diaconie der Nederd. Herv. Gemeente van een 40-tal ⁷ woningen aan de zuidzijde der Ververstraat, alsmede door den aanleg van een plantsoentje, tegen het einde der 19de eeuw den tegenwoordigen vorm verkreeg.”

Een toevallige omstandigheid is, dat de „Arbeiderswoningen” volgens het voorstel, in hoofdzaak bestemd voor de arbeiders in de wol- en lakenindustrie, gebouwd werden aan een straat, die zijn naam ontleende aan een veel voorkomend beroep in die industrie, n.l. dat van verver.

Terugkerende naar januari 1860, blijkt uit de notulen dat, nu een bouwterrein is gevonden, ook toestemming moet worden gevraagd aan het Klassikaal Bestuur Leyden van de Nederduitsch Hervormde Kerk.⁸ Deze toestemming was nodig om een bedrag van f. 70.000 (geraamde bouwkosten) van het kapitaal der Diaconie af te schrijven. Nadat het Klassikaal Bestuur Leyden in eerste instantie dit verzoek had afgewezen, werd na beroep door de Diaconie Leiden bij het Provinciaal Kerkbestuur, het Klassikaal Bestuur

in het ongelijk gesteld en werd bij schrijven van 18 februari 1861, aan de Diaconie toestemming verleend de benodigde gelden op te nemen.

Een maand later - 18 maart - werd de Commissie Arbeiderswoningen gemachtigd een plan te doen opstellen voor de bouw van 60 woningen aan de Ververstraat en tevens - na gereed komen van dit plan - een bouwvergunning aan te vragen bij B. en W. van Leiden.

Op de vergadering van 27 mei 1861 brengt de Commissie een plan ter tafel vergezeld van een bestek en de voorwaarden voor de aanbesteding. Architect van dit plan was J. W. Schaap, in die dagen een bekende figuur in de Leidse bouwwereld, die bekendheid had verkregen door de bouw van vele particuliere bouwwerken, waaronder enkele aanzienlijke herenhuizen, o.a. in het Noordeinde bij de Rembrandtstraat. Later krijgt deze architect, als hij in gemeentedienst is getreden, een nog grotere bekendheid door zijn scholenvoerbouwen, o.m. aan de Aalmarkt, Boommarkt, v. d. Werffstraat en het gymnastieklokaal aan de Pieterskerkgracht (1861) alsmede van de H.B.S. voor meisjes aan de Garenmarkt (1883), de Schouwburg (1865) en het Gymnasium aan de Doezastraat (1883) thans Gewestelijk Arbeidsbureau.

In de vergadering van 27 mei, werd het plan goedgekeurd, waarna bestek, tekeningen en voorwaarden konden worden gedrukt. Besloten werd een openbare aanbesteding te houden in „Logement De Burgt”. De aanbesteding werd in de voornaamste dagbladen aangekondigd, bestek en tekeningen werden verkrijgbaar gesteld tegen betaling van f. 1,50. Op 18 juni 1861 heeft de aanbesteding plaats, de laagste inschrijver is W. S. van Borkum uit Amsterdam, voor f. 80.200,-.

In een vergadering gehouden na 18 juni, stelde de Commissie voor, het werk niet aan van Borkum te gunnen, daar het bedrag ver boven de begroting van f. 70.000,- lag.

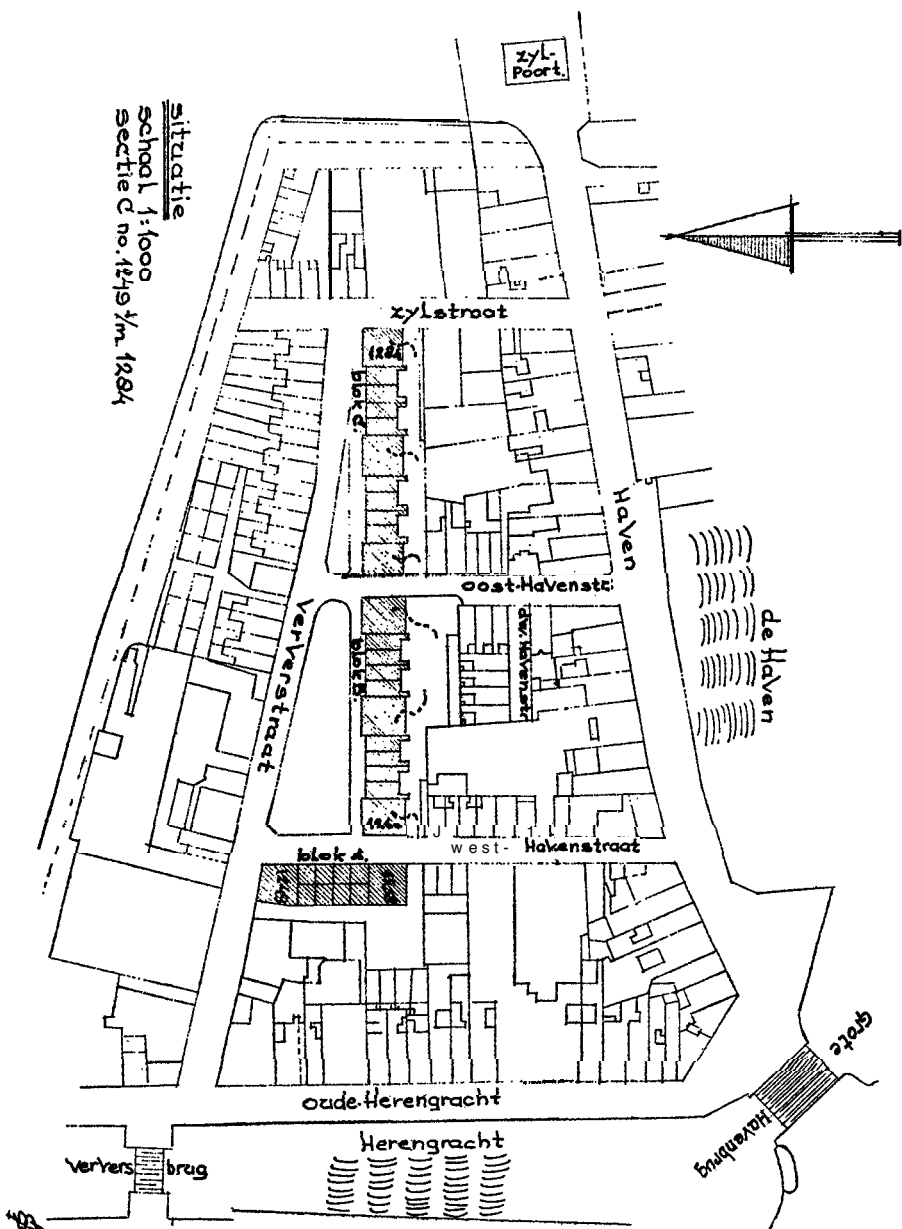
Op 22 oktober 1861, werd in een Buitengewone Vergadering van het Bestuur der Diaconie en de Commissie voor de Arbeiderswoningen, een onderhandse aanbesteding gehouden voor de bouw van 60 woningen. Er werd besteed in 4 percelen, n.l. blok A, blok B, blok C en aan massa.⁹

Van de 15 inschrijvers was M. v. d. Elst uit Alphen de laagste, met de volgende bedragen: blok A f. 14.500,-; blok B f. 22.553,-; blok C f. 22.700,- en voor het geheel f. 59.500,-.

Zoals in die dagen gebruikelijk was, werden de blokken in opbod gebracht en wel blok A met f. 12.000,-; blok B met f. 13.000,- en blok C met f. 13.000,-; niemand van de inschrijvers heeft hier echter op gemijnd.

Vervolgens werd de massa in bod gebracht met f. 45.000,- en vervolgens met f. 100,- opbod verhoogd; op het bedrag van f. 56.600,- mijnde Van Elst af, zodat hij aannemer werd.

Uit de notulen van deze vergadering nog het volgende: „Naar behoren is het bestek en de teekeningen en het procesverbaal door M. v. d. Elst en zijn borgen, C. van Vliet en S. I. de Kort ondertekend.”

A. Situatietekening

Alvorens iets over de bouw van de woningen te vertellen, enkele gegevens over de prijzen in die tijd.

De bouwkosten van 60 woningen vorderde f. 56.600,-; hoewel de woningen verschillend van grootte zijn, was de gemiddelde kostprijs slechts f. 943,-.

Een ander voorbeeld: in de vergadering van 3 maart 1862 komt een voorstel de architect J. W. Schaap te benoemen als onderhoudsarchitect van de Diaconiegebouwen, te weten: Huiszittenhuis aan de Oude Rijn,¹⁰ de Hofjes en — zodra deze gereed zijn — de Arbeiderswoningen.

Het honorarium wordt niet genoemd, wel werd bepaald, dat de architect onder de f. 10,- vrij mandaat had, van f. 10,- tot f. 100,- toestemming moest hebben van de voorzitter van de Diaconie en boven de f. 100,- de Vergadering van Diakenen moest beslissen.

Nadat de aannemer eind februari 1862 met de bouw is begonnen, werd in de vergadering van maart d.a.v. gesproken over de eerste steenlegging. Men is van mening, dat dit een steen met inscriptie moet zijn; de volgende tekst werd vastgesteld: „Stichting van Diakenen der N.H.G. te Leiden 1862.”

De diakenen, aanwezig op deze vergadering, waren eenparig van mening, dat de heer Zaalberg eerste-steenlegger zal zijn, een taak die hij direct aanvaardde.

Men besloot verder het werkvolk f. 30,- te geven; gezien in het licht van de reeds genoemde prijzen, zal dit niet per persoon, maar voor de gehele ploeg zijn geweest.

Tot de plechtige eerste steenlegging zouden schriftelijk worden uitgenodigd: de Commissie der Kerkeraad, het College van Burgemeester en Wethouders en de Gemeentelijke Commissie van Fabricage.

Na de eerste steenlegging zou in het Huiszittenhuis, met de genodigden, een broederlijke maaltijd worden gehouden.

Op 7 april 1862 werd op het bouwterrein aan de Ververstraat een Buitengewone Vergadering gehouden ter gelegenheid van de eerste steenlegging.

Naast de vertegenwoordigers van B. en W.: de wethouders Fremerij en Hubrecht en zes leden van de kerkeraad waren alle diakenen aanwezig. Na de toespraak van de Praeses der Diaconie, werd door de heer Zaalberg de eerste steen gelegd, waarna de werhouder Fremerij — in een toespraak — de instemming en dank van het Gemeentebestuur betuigde met het genomen initiatief.

De bouwrij verliep voorspoedig, want in een vergadering van 30 maart 1863 werden de Grondbepalingen voor het Reglement voor de Arbeiderswoningen opgesteld, daar de verhuur en bewoning in mei 1863 kon beginnen. Tussen het voorstel van 1858 en het bewonen liggen dus maar liefst 5 jaar.

Een enkele bepaling uit dit reglement: Deze huizen te doen bewonen overeenkomstig de Kerkelijke bepalingen door bedeelde huisgezinnen met of zonder kinderen bij voorkeur uit den werkenden stand, aan de beslissing der vergadering het overlatende hoe groot het aantal kinderen zijn zal.

Over de huren:

8 kleine woningen à f. 0.75 per week,
32 grote benedenwoningen à f. 1.20 per week,
16 woningen 1e verdieping à f. 1.00 per week,
4 woningen 2e verdieping à f. 0.75 per week.

De officiële oplevering van de woningen had plaats op 28 mei.

Vermeld is reeds, dat de architect Schaap benoemd was tot onderhouds-architect, maar er moesten ook Werkbazen worden benoemd; dit gebeurde op 10 augustus 1863 en wel: metselaar Meerburg, timmerman A. Blansjaar, verver Engels, loodgieter Giezenham, smid Duiverman.

Volgens het reglement moet de Commissie voor de Arbeiders-woningen jaarlijks inspectie houden, voor de eerste maal in juli 1864.¹¹

In het rapport lezen wij, dat de toestand van de woningen goed is, de bewoning over het algemeen redelijk en de exploitatie sluitend. Dat dit niet altijd zo bleef, blijkt uit een voorstel, vermeld in de notulen van de vergadering van 5 augustus 1872, inhoudende de Arbeiderswoningen maar te verkopen, daar de lasten hoger blijken te zijn dan de baten; dit voorstel wordt echter ingetrokken.

Tot zover de geschiedenis. Bezien wij nu het plan van architect J. W. Schaap, dan vindt men een aantal overeenkomsten met de huidige flatbouw.

Op de situatie-tekening zijn de blokken A, B en C aangegeven in de omringende bebouwing, waaruit blijkt dat door het plantsoentje voor de blokken A en B een zekere openheid is ontstaan.

Op de andere tekening zijn — in hun oorspronkelijke toestand — de gevels en plattegronden van blok aangegeven.

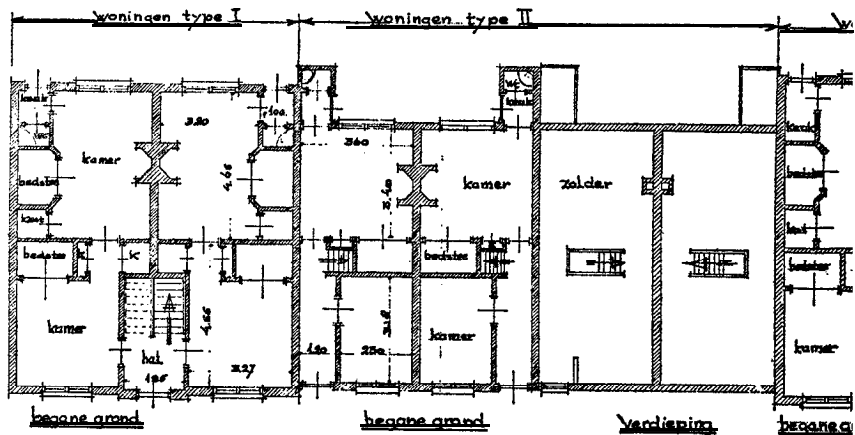
Blok C is volkomen gelijk aan B, terwijl blok A wel een gelijkvormige voor-gevel heeft, hebben de woningen tussen sectie no. 1249 en 1258 een afwijkende platte grond, daar dit zgn. rug aan rug woningen zijn.

De architect J. W. Schaap, heeft — zoals reeds eerder werd vermeld — heel veel gebouwd in Leiden. Met zijn min of meer sobere bouwstijl, classicisme, waarbij men geneigd is te spreken van een saai neoclassicisme, heeft hij een bepaald stempel op Leiden gedrukt.

De gevels van de drie blokken woningen aan de Ververstraat geven de bouwstijl van Schaap — die tevens een zeer goed vakman was — uitstekend weer. Deze gevels komen in belangrijke onderdelen geheel overeen met de gevels van de door Schaap gebouwde scholen aan de v. d. Werffstraat, Aalmarkt, **Pieterskerkgracht** en Garenmarkt. Kenmerkend voor de gevels zijn de iets naar voren springende eindblokken van elk vier woningen, het eveneens iets meer naar voren springende middengedeelte van de zes woningen en tenslotte tussen deze blokken in de wat lagere **eensgezinswoningen**.

De plattegronden van de blokken van 4 en 6 woningen geven de overeenkomst met de huidige flatwoningen.

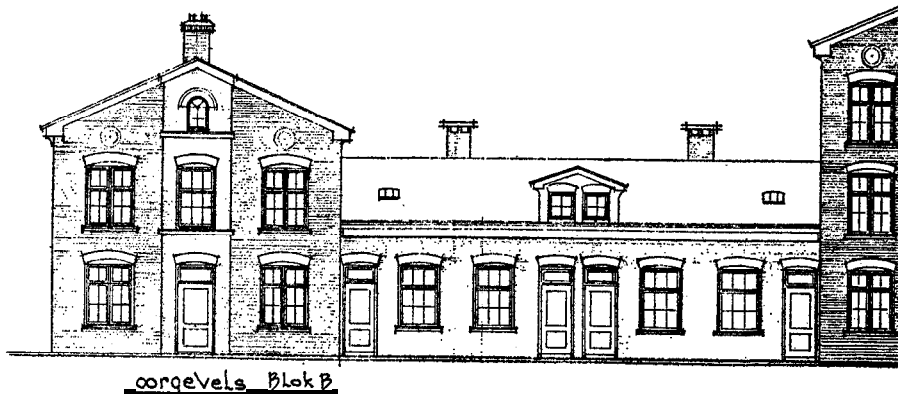
Er is een centrale entree, met links en rechts de toegangsdeuren voor de

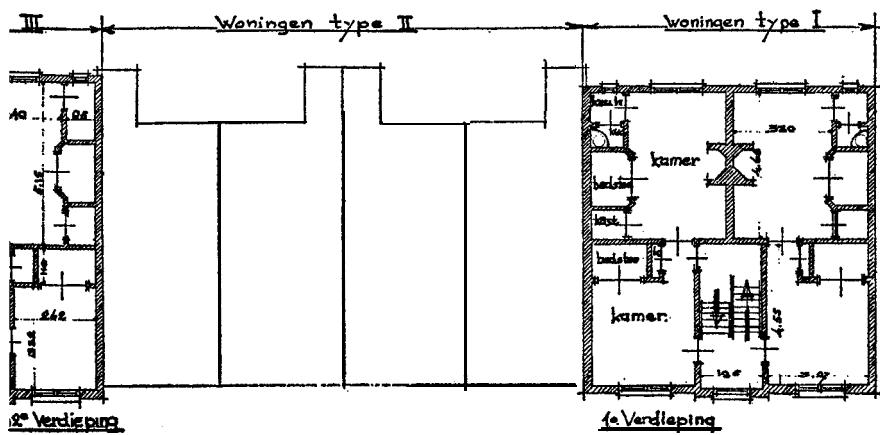
Platte gronden Blok B

schaal 1:100

B. Plattegrond van huizenblok B

C. Opstand van huizenblok B

woningen op de parterre. Het eveneens centraal liggende trappenhuis geeft toegang tot de 1e en 2e etage, waar zich de toegangsdeuren voor de etagewoningen bevinden. Bij de blokken van 6 woningen heeft de woning zelfs een eigen gang. De verdere indeling spreekt voor zichzelf, waarbij er op gewezen moet worden, dat de plattegrond-tekening de oorspronkelijke indeling weer geeft.

Tot slot een overzicht van de sinds de bouw aangebrachte wijzigingen.

In 1863 moest het benodigde water gehaald worden bij de centraal geplaatste pomp, staande op het open terrein achter blok B. De verlichting geschiedde door middel van olielampen, terwijl gekookt diende te worden op een kolenfornuis of op oliestellen. De sanitaire voorziening bestond uit de voorloper van het droogcloset, lozende op beerputten. In de notulen lezen wij, dat de inhoud van de putten werd verpacht. Naarmate de techniek vorderde, werd deze in de woningen toegepast. In 1879 werden de woningen aangesloten op de duinwaterleiding en enkele jaren later volgde de aansluiting van de woningen op het gasleidingnet. Weer later volgde de aansluiting op het elektrische net en tenslotte in 1966 de aansluiting op aardgas. De sanitaire voorziening werd gewijzigd in toiletten met waterspoeling, terwijl de keukens werden verbeterd door het aanbrengen van aanrechtbladen met gootstenen.

In de loop der jaren zijn — dit in tegenstelling met de gevels — ook de indelingen van een groot aantal woningen gewijzigd, de bedsteden werden uitgebroken en in de meeste gevallen bij de kamers getrokken, bij een aantal woningen werden de bedsteden ingericht als kookniss.

Door al deze wijzigingen en verbeteringen zijn de woningen nu min of meer aangepast aan de huidige wooneisen.

Als woonruimten kunnen deze woningen niet worden gemist, maar gelukkig is de aanleiding tot stichten van deze woningen — een betere behuizing voor bedelden uit de werkende klasse — weggenomen.

Het is nu ook geen diaconale taak meer, om als woningverhuurder op te treden; besprekingen met de gemeente Leiden hebben er toe geleid, dat dit hele complex woningen in 1968 door de gemeente werd overgenomen.

AANTEKENINGEN

1. Oude benaming, nu College van Diakenen der Hervormde Gemeente te Leiden.
2. Zie ook het artikel van mej. mr. Annie Versprille in „Leiden 1860-1960“, gedenkboek van de Fa. Groen „De Maatschappelijke Zorg“.
3. Nu Centrale Kerkeraad der Hervormde Gemeente Leiden.
4. Een tot 1968 voorkomende naam in de Leidse Diaconie.
5. Vijfde Stadsuitbreiding.
6. Volgens het plan van 164 zou de Oosthavenstraat verlengd worden met een Korte Oosthavenstraat, lopende van de Ververstraat naar de Vestwal; dit plan is niet uitgevoerd.
7. Dit moet dus 60 zijn.
8. Oude benaming.
9. Op de situatie-tekening zijn de blokken met dezelfde letters aangegeven.
10. Het huidige kantoorgebouw van de Diaconie.
11. Deze inspectie heeft in 1968 voor het laatst plaats gevonden.

LIJNCLICHES

- Afb. A Situatietekening.
- Afb. B Plattegrond van huizenblok B.
- Afb. C Opstand van huizenblok B.

ILLUSTRATIES

- De huizen aan de Ververstraat. Foto's: Van der Horst.
- Afb. 5 Blok B.
- Afb. 6 Blok A.
- Afb. 7 Blok B. Foto: J. P. Zwanenburg.

NOG EENS OVER DE FRANSE RENTEBRIEVEN VAN HET ECHTPAAR BOERHAAVE

door

dr. P. C. Boeren

Abraham Drolenvaux, de schoonvader van **Herman** Boerhaave, en zijn broer de koopman Simon Drolenvaux Junior, beiden zoons van Simon Drolenvaux Senior, bezaten in onverdeeldheid tien rentebrieven op de Franse schatkist, elk over een kapitaal van 3000 livres en rentende penning $1/20$ ($\approx 5\%$). Het aandeel van het echtpaar Boerhaave, door erfenis van Abraham Drolenvaux verworven, was 5×3000 livres, in totaal dus 15.000 livres, groot. Volgens een der bepalingen der hieronder te vermelden conversiedecreten van december 1713 konden de rentetermijnen over 1712 en 1713, voor zover zij niet waren uitbetaald, bij gelegenheid van de conversie aan het kapitaal worden toegevoegd. In het geval Boerhaave is van deze bepaling geen gebruik gemaakt, want na zowel als vóór de conversie bleef het kapitaal 15.000 livres groot.

Vanwege de onverdeeldheid zou het mogelijk zijn, dat deze rentebrieven de twee gebroeders door erfenis waren aangekomen van hun gemeenschappelijke vader Simon Drolenvaux Senior, die in 1692 was overleden. Deze weg van verwerving lijkt mij de minst waarschijnlijke. Eerder neem ik aan, dat de twee gebroeders de gemeenschappelijke rentebrieven eerst geruime tijd na 1692 hebben verworven en wel tengevolge van zaken, die zij in Frankrijk in compagnonschap hadden gedreven. De *terminus ante quem* der verwerving zou nader kunnen worden bepaald, als men wist, in welk jaar de 9 miljoen livres rente, die door de koning van Frankrijk aan de stad Parijs waren overgedragen en waartoe ook de rente Boerhaave-Drolenvaux behoorde, door de koninklijke schatkist op de stad Parijs waren overgeschreven. Een onderzoek hiernaar is door mij niet ingesteld.

De rentevoet was toen volgens Lüthy ¹ een afdoend criterium om de door vrijwillige storting verkregen rentebrieven (penning $1/14$, $1/12$ en zelfs $1/10$) te kunnen onderscheiden van de door aanvaarding als schuldverrekening of door gedwongen conversie verkregen rentebrieven (penning $1/20$, $1/25$, soms zelfs $1/40$ en $1/50$). Past men dit criterium toe op de rentebrieven Boerhaave-Drolenvaux, die de lage interest van penning $1/20$ boden, dan moet men

besluiten, dat zij niet waren verkregen door storting van Nederlands geld in de Franse schatkist, maar als betaling van door de Franse regering wegens leveranties of anderszins aan de gebroeders Drolenvaux verschuldigde bedragen. Er mag wel worden aangenomen, dat bij deze binnen Frankrijk in compagnonschap gedane zaken, Abraham Drolenvaux als stille vennoot, Simon Drolenvaux, die van beroep koopman was, als actieve vennoot is opgetreden.

Dit type van rentebrieven bestond al sedert de middeleeuwen. In zekere zin waren het eeuwige renten, want het was niet de bedoeling, dat het kapitaal ooit zou worden teruggegeven. Toch waren de rentebrieven van dit soort omstreeks 1700 nog altijd populair. Om diverse redenen, o.a. vanwege de moeilijke overdraagbaarheid, golden zij bijna als gelijkwaardig aan onroerend bezit.² Dit bleef in Frankrijk zo tot 1719, toen op inblazing van de befaamde financier en avonturier John Law dit soort renten door de Franse kroon werd gesupprimeerd en definitief afgeschaft.

Abraham Drolenvaux overleed 12 december 1713, zijn dochter Marie, die sedert 1710 met professor Herman Boerhaave in den echt verbonden was, als enige en algemene erfgename achterlatend. Er had geen boedelbeschrijving plaats.³ Men heeft dat kennelijk niet nodig gevonden, ondanks de onverdeeldheid der Franse rentebrieven, waarin Marie's oom Simon Drolenvaux Junior voor de helft gerechtigd was.

Toch verliep de afwikkeling der successie niet geheel en al zonder moeilijkheden. Het trof slecht, dat juist in december, de maand waarin Abraham Drolenvaux stierf, een reeks decreten verscheen, waarbij koning Lodewijk XV gedwongen conversie voorschreef van alle rentebrieven, die geassigneerd waren op de belastingen (*aides* et *gabelles*). Het algemene decreet van de conversie werd gevolgd door enige tientallen speciale decreten, waarbij de modaliteiten voor de verschillende tranches nader werden vastgesteld. Zo is er ook een speciaal decreet betreffende die tranche der op de belastingen geassignde renten, welke vroeger — op een wijze en op een tijdstip, die nader blijven uit te zoeken — door de koning aan de stad Parijs was overgedragen (*aliénée*, zeggen de teksten). De conversie van deze tranche, groot 9 miljoen livres, was bij een der nadere decreten opgedragen aan Jean de Turmenyes de Nointel, een der bewaarders der koninklijke schatkist, tevens raadsheer. Het betreffende decreet is 15 december 1713 geregistreerd door het Parlement van Parijs, 29 december 1713 geregistreerd door de Rekenkamer (Chambre des Comptes).⁴

Ook de rentebrieven van het echtpaar Boerhaave en van oom Simon Drolenvaux Jr. waren op de *aides* et *gabelles* geassigneerd en vielen derhalve onder de algemene conversie, waardoor de rente verlaagd werd van penning $1/20$ ($\approx 5\%$) tot penning $1/25$ ($\approx 4\%$). Maar zij maakten tevens deel uit van de tranche van Y miljoen, die aan de stad Parijs was gealieneerd. Dit maakte de conversie voor de betrokkenen dubbel gecompliceerd. Er moest gehandeld

worden met twee instanties: eerst voor het remboursement met de aangewezen bewaarder der schatkist, Jean de Turmenyes de Nointel persoonlijk; vervolgens met de magistraat van Parijs voor de constitutie en garantieregeling der nieuwe rentebrieven. Een bijkomende complicatie was de onverdeeldheid, die ten aanzien van de rentebrieven nog bestond tussen het echtpaar Boerhaave en oom Simon Drolenvaux Jr. en waaraan nu op korte termijn een einde moest worden gemaakt. Anna Dozy (1654-1718), de vrouw van Simon Drolenvaux Jr.,⁵ had daarbij recht van medespreken.

De gedwongen conversie zal wel enig misnoegen hebben gewekt. Boerhaave zou er een ogenblik over gedacht kunnen hebben om zelf naar Parijs te trekken en daar teruggave van het kapitaal te bewerken. Zijn vragen in de Senaatsvergaderingen van 15 februari en 15 maart 1714, die hij als rector magnificus voorzat, naar de consequenties van zijn eventuele afwezigheid zouden dat vermoeden kunnen versterken. Achteraf moet ik toegeven, dat een dergelijke reis van het echtpaar Boerhaave of zelfs maar van professor Boerhaave alleen feitelijk uitgesloten is te achten.⁶ Het kapitaal bleek niet teruggeefbaar. Vanwege de onverdeeldheid hadden het echtpaar Boerhaave en het echtpaar Simon Drolenvaux één lijn te trekken, dus ofwel gezamenlijk naar Parijs te gaan ofwel zich daar te laten vertegenwoordigen door een gemeenschappelijke procureur. De laatste weg was temeer aangewezen, omdat mevrouw Boerhaave in gezegende staat was.

Bij acte van 3 februari 1714, verleden ten overstaan van notaris Johannes Blocquau te Leiden, stelden Herman Boerhaave, zijn vrouw Marie Drolenvaux en hun oom de koopman Simon Drolenvaux, een algemene en bijzondere gevolmachtigde (*procureur général et spécial*) aan om uit hun naam in Parijs al datgene te verrichten, wat met de gedwongen conversie verband hield.⁷ De naam van de aangewezen procureur was Meester Jan Comptour, koopman, burger van Parijs en wonende in de Rue Quincampoix, de beroemde straat van de wisselagenten en de windhandel. Er staat in de volmacht uitdrukkelijk vermeld, dat de te converteren rentebrieven in onverdeeldheid (*en commun*) aan de lastgevers toebehoorden, maar dat de procureur ervoor moest zorgen, dat bij de conversie de nieuwe rentebrieven voor de helft (vijf stuks) zouden worden gesteld op naam van Herman Boerhaave, voor de andere helft (vijf stuks) op naam van Simon Drolenvaux. Bij acte van 6 februari 1714 verstrekte Simon Drolenvaux aan Jean Comptour een tweede, gelijklopende, volmacht, ditmaal mede uit naam van zijn vrouw Anna Dozy.⁸

De beëindiging der onverdeeldheid en de conversie zouden dus in één operatie verricht worden. Hoe de afwikkeling der opdracht in Parijs verliep, kunnen wij althans voor een deel achterhalen uit het dossier Boerhaave van genoemde agent Jean Comptour, die samenwerkte met notaris markies Desnoce. Dit dossier, dat 26 foliobladen telt, is thans eigendom van Desnoce's rechtsopvolger notaris maître Louis Asselin, die mij welwillend verlof gaf,

een fotocopie van het geheel te laten maken.⁹ Het dossier is niet **zo** rijk als ik verwachtte, want het geeft de stukken in vijfvoud. Het bevat bovendien alleen bescheiden omtrent het aandeel van **Herman** Boerhaave, geen enkel omtrent dat van zijn partner Simon Drolenvaux, die via hetzelfde kantoor werkte. Ook worden niet alle fasen der operatie direct belicht.

Zo mist men, om te beginnen, elk direct bescheid omtrent het eigenlijke remboursement, de inlevering der oude rentebrieven. Wel wordt naar die inleidende fase verwezen in de zo dadelijk te noemen kwitanties van 15 april 1714. Volgens deze kwitanties waren de oude rentebrieven ingeleverd bij de Koninklijke Schatkist en was toen het kapitaal teruggegeven in baar geld (en *Louis d'Or, d'Argent*, et *autre* Monnoye), vijf maal 3000 livres. Daar de conversie een gedwongen karakter had, vermoed ik, dat deze verzilvering fictief is geweest en formeel van dezelfde datum is als de nu te bespreken conversie.

Het dossier bevat vijf kwitanties, in dato 15 april 1714 en opgemaakt ten overstaan van notaris Desnoce, waarin Jean de Turmenyes de Nointel, bewaarder der Koninklijke Schatkist, verklaart de gerembourseerde kapitalen van vijf maal 3000 livres contant te hebben ontvangen van:

„*Sieur Hermand Boerhave, professeur en médecine et recteur magnifique en l'Université de Leyde en Hollande, et de demoiselle Marie Drolenvaux son Epouze, par les mains du Sieur Jean Comptour marchand bourgeois de Paris*”,

voor welke kapitalen vijf nieuwe rentebrieven, elk van 3000 livres en ge-assigneerd op de „*aides et gabelles*”, maar nu tegen penning 1/25, aan voornoemde storters zullen worden verkocht door de Proost der kooplieden en de schepenen der stad Parijs, die bij koninklijk edict negen miljoen rente op die belastingen hadden verkregen, een en ander nader te omschrijven in het daaromtrent met proost en schepenen van de stad Parijs te sluiten contract. Op 19 april 1714 werden deze kwitanties geregistreerd door de *contrôleur*-generaal van Financiën, Desmarez, die de geestelijke vader was van het conversiedecreet van december 1713. De originele kwitanties zijn bewaard als bijlagen bij de nu te vermelden en eveneens ten overstaan van notaris Desnoce gesloten contracten met de stad Parijs, in dato 3 mei 1714.

De vijf contracten van 3 mei 1714, betreffende de constitutie der vijf op 15 april 1714 gekochte nieuwe rentebrieven, bevatten weinig nieuws. Slechts twee bijzonderheden daaruit zijn hier de moeite der vermelding waard. In de eerste plaats, dat deze contracten mede een hoofdstedelijke garantie inhouden van de uit te betalen interesten. En vervolgens de opmerkelijke bewoordingen, waarin deze contracten verwijzen naar de transactie van 15 april 1714, waarvan de originele kwitanties aangehecht zijn. Het heet namelijk in die verwijzing, dat de vijf kapitalen van 3000 livres op 15 april

1714 door de bewaarder der Koninklijke Schatkist contant waren ontvangen uit handen van de heer en mevrouw Boerhaave, zonder enige vermelding van de tussenkomst van Jean Comptour.

Mocht men deze contracten van 3 mei 1714 letterlijk nemen, dat zou men moeten aannemen, dat Boerhaave en zijn vrouw werkelijk in Parijs zijn geweest, wel niet op 3 mei, maar dan toch op 15 april 1714 of eventueel iets eerder. Ook deze kans is nu wel helemaal uit te sluiten. Van de bemiddeling van Jean Comptour is immers uitdrukkelijk sprake in de kwitanties van 15 april en deze zijn aangehecht aan de contracten van 3 mei, die – hoe anders in dit punt ook luidend – moeten worden verstaan in de zin van de aangehechte bijlagen. Trouwens, de hoger vermelde Leidse volmachten van begin februari 1714 zijn zo algemeen en absoluut gesteld, dat op grond daarvan alleen al is aan te nemen, dat alle fasen der conversie zonder uitzondering door Jean Comptour bij procuratie zijn verricht.

Jean Comptour heeft zijn opdracht naar genoegen vervuld. Op 9 juli 1714 immers heeft mevrouw Boerhaave in Leiden notarieel laten vastleggen, dat zij de vijf nieuwe rentebrieven, door bemiddeling van Jean Comptour gecontracteerd ten overstaan van notaris Desnoce in Parijs, had aanvaard en goed gevonden had, dat deze in de plaats zouden komen van de brieven, welke zij van haar vader had geërfd.¹⁰

In 1719 is het tot definitief remboursement en daarmee tot suppressie van deze renten gekomen, wederom door bemiddeling van de agent Jean Comptour, nu samenwerkend met notaris Jourdain, confrère van notaris Desnoce. Op 23 oktober 1719 heeft mevrouw Boerhaave bij een Leidse notaris een daartoe strekkende machtiging laten opmaken.¹¹

Zowel de post als de agent Comptour hebben snel gewerkt, want de contracten van 3 mei 1714 bevatten een marginale aantekening, dat het definitieve remboursement reeds op 27 oktober 1719 heeft plaats gehad. De juistheid van deze mededeling wordt bevestigd door de achteraf, in dato 17 sept. 1722, vanwege de Parijse notaris Jourdain daaromtrent afgegeven verklaring, waarvan men de tekst vindt weergegeven op blz. 57 van jaargang 1967 van dit Jaarboekje.

Dit definitieve remboursement was een gevolg van het decreet van 31 aug. 1719, waarbij dit soort eeuwige renten werd gesupprimeerd: er werd niet eens conversie meer toegestaan, maar contante terugbetaling bevolen en dat uitsluitend in de vorm van bankbiljetten van de Banque Royale.¹² Deze bankbiljetten, uitgedacht door de bekende John Law, liidden niet in *écus* (schilden, bankeenheden met vaste waarde), maar in *livres* (ponden), welke munten bij de hersmelting in mei 1718 een waardevermindering van 20% hadden ondergaan. De verwachting van Law, dat het publiek deze bankbiljetten zou gaan beleggen in de Compagnie des Indes, kwam niet uit. Integendeel: het publiek hield deze bankbiljetten vast, omdat het nieuwe muntverzwakkingen verwachtte, die inderdaad kwamen en het door het pu-

blik verwachte gevolg hadden, dat de bankbiljetten van de weeromstuit revaloriseerden.

In tegenstelling tot wat ik een vorige maal schreef, heeft Jean Comptour in 1719 voor het remboursement niet hoeven te vechten: het was immers voorgeschreven en wel als definitief. Het kapitaal, dat Boerhaave hierdoor terug ontving, zijnde 15000 livres, is uitbetaald in de nieuwe bankbiljetten, die luidden in met 20% gedevalueerde livres. Dank zij de vergissing van Law, zal de suppressie der rentebrieven aan Boerhaave weinig of geen verlies hebben bezorgd. In ieder geval heeft Boerhaave het kapitaal tijdig uit Frankrijk kunnen redden, voordat in 1720 het „Système” van John Law in een zou storten.

AANTEKENINGEN

1. Herbert Lüthy, *La Banque protestante en France de la Révocation de l'Édit de Nantes à la Révolution*, Paris 1959. Deel 1, p. 105.
2. Lüthy, O.C., 1, pp. 105, 227.
3. Dit blijkt uit een getnigenverklaring, opgenomen in de onder 7) te vermelden procuratieacte van 3 februari 1714.
4. Abel Isnard et S. Honoré, *Actes Royaux (Bibliothèque Nationale)*, IV (Paris 1950). p. 962, nos. 25408-25410.
5. G. J. Dozy, *De familie Dozy*, 's Gravenhage 1911. blz. 30.
6. P. C. Boeren, *Herman Boerhaave met zijn vrouw naar Parijs in 1714*, in: Leids Jaarboekje, 1967, blz. 55-58. Hierbij te lezen de critische aantekening van Mejuffrouw Dr. M. Rooseboom op blz. 5 van haar catalogus: *Herman Boerhaave, 1668-1968. Tentoonstelling Rijksmuseum voor de Geschiede & der Natuurwetenschappen*, Leiden, 14 juni-1 december 1968. Leiden 1968. Zie nu ook: G. A. Lindeboom, *Herman Boerhaave. The Man and his Work*, London 1968. p. 42.
7. Gem. Archief Leiden, not. prot. 1536, notaris Johannes Blocquau, fol. 9.
8. Als vorige noot. fol. 10.
9. De oude protocollen der Parijse notarissen worden sedert enige tijd bewaard in het Minutier Central bij de Archives Nationales. Zij zijn echter niet eigendom van de Archives Nationales, maar van de notarissen uit wier kantoor ze afkomstig zijn. Raadpleging en reproductie zijn alleen mogelijk met schriftelijke toestemming van de notarissen-eigenaars. Het onderwerpelijke dossier van notaris Desnoce inzake de rentebrieven van Boerhaave draagt de signatuur: *Etude CXII, liasse 450*. De huidige eigenaar van *Etude CXII* is de heer notaris maître Louis Asselin, 3 me Laffitte, Paris-IXe.
10. Gem. Archief Leiden, not. prot. 1536, notaris Johannes Blocquau, fol. 65.
11. Gem. Archief Leiden, not. prot. 1739, notaris Gerard Wolf, fol. 294.
12. Lüthy, O.C., 1, pp. 308, 317.

DE KAART VAN LEIDEN EN OMGEVING DOOR PIETER SLUITER (1550)

door

A. H. Huussen jr.

Bij zijn grote, nog onovertroffen werk over Leiden voegt P. J. Blok een afbeelding van een schetsmatige kaart van de stad Leiden met het westelijke en oostelijke deel van haar omgeving.¹ Het betreft hier een 19e eeuwse overtrek van een origineel, waarvan de verblijfplaats blijkbaar in vergetelheid was geraakt, maar die berust bij de stukken van een aantal processen gevoerd voor de Grote Raad van Mechelen, betrekking hebbende op Holland en Zeeland in het Rijksarchief te Brussel, 1468-1578.² De 19e eeuwse inventaris daarvan, inmiddels door een andere beknopte inventaris vervangen, vermeldt onder de nummers 182 en 190 twee processen, waarbij een stadsplattegrond was gevoegd.

Onlangs werden deze procesdossiers³ door de werkgroep die onder leiding van prof. mr. J. Th. de Smidt een beschrijving en gedetailleerde inventarisering maakt van de dossiers „Beroepen uit Holland” berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, te Amsterdam ontvangen.

De stukken, tijdens dit proces ingediend, stellen ons in staat na te gaan met welk doel en wanneer de aangetroffen kaart — naar welke de bij Blok afgebeelde overtrek werd gemaakt — werd vervaardigd.

In het kort willen wij hier de beide processen bespreken die tussen Dirck Coebel vander Loo, eigenaar van een kalkoven ten westen van Leiden, en de Leidse magistraat gevoerd werden.

In de jaren 1546 tot 1551 trachtten de Leidse vroede vaders de bouw van een kalkoven door Coebel te verhinderen. Toen de oven er eenmaal stond eisten zij, dat hij niet in bedrijf zou worden genomen, en in een later stadium vorderde de magistraat de sluiting ervan. De Leidse magistraat stelde voor het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen, in de 15e en 16e eeuw het hoogste rechtscollege in de Nederlanden, dat de oven door zijn stank en rook grote overlast aan de stad berokkende.

Het eerste proces eindigde met een sententie van de Grote Raad (16 juli 1547) waarbij Coebel werd gelast zijn kalkoven af te breken en nimmer meer binnen een afstand van een halve mijl van de vestingmuren kalk te branden. In het tweede proces over dezelfde kwestie verbood het Hof van Holland, op 22 december 1551, Coebel zelfs binnen 1000 roeden van de stad kalk te branden. Van dit vonnis ging Coebel in appel. De beslissing van de Grote Raad in deze is ons niet bekend.

Deze hele kwestie zullen wij moeten zien in het kader van de pogingen die Leiden, en andere steden, in die tijd in het werk stelden om het economisch overwicht op het haar omringende platteland te behouden. Op het platteland, waar men zich buiten de jurisdictie van de stad bevond en men dus vrij was van de stedelijke belastingen, waren allerlei takken van handel en industrie gevestigd. De Hollandse steden, die zich hierdoor van een deel van hun inkomsten verstoken zagen, en die tevens een ongewenste vorm van concurrentie het hoofd moesten bieden, verkregen op 11 oktober 1531 de zgn. „*ordre* op de *buitennering*”,⁴ waarbij het door de keizer werd verboden „*buyten* besloten steden” nieuwe weverijen, looierijen enz. te vestigen, of binnen een afstand van 600 roeden van zulke steden brouwerijen, bakkerijen en tappe-rijen te hebben.

Voor Leiden had deze ordonnantie niet de gewenste consequenties. De ambachtsheren, onder wier jurisdictie het omringende platteland viel, werkten de uitvoering van de ordonnantie tegen. Zij achtten zich verkort in hun rechten, en vreesden natuurlijk vermindering van hun inkomsten. Brünner merkt op, dat in de jaren na 1531 juist een uitbreiding van de buitennering valt te constateren, in het bijzonder rond Leiden. Hij wijt dit aan de houding van het Hof van Holland. De toepassing van de *Ordre* immers berustte bij zijn leden, die als ambachtsheren er financieel belang bij hadden dat zich juist wel neringen in hun ambachten vestigden.⁵ De omvang van de industrieën rond Leiden blijkt goed uit de enquêtes of informaties die in 1540 en 1541 op verzoek van de stad door commissarissen van het Hof van Holland zijn gehouden.⁶

In hetzelfde jaar 1540 wist Leiden een keizerlijke ordonnantie te verkrijgen, volgens welke het werd verboden binnen een afstand van 500 roeden van de stad nieuwe neringen te vestigen.⁷ Voor de bestaande neringen, die naar tijd van ontstaan in drie categorieën werden ingedeeld, werd een speciale regeling vastgesteld, welke wij in dit verband buiten beschouwing kunnen laten. Er waren in deze ordonnantie echter twee zwakke punten. Het toezicht lag namelijk in handen van de Leidse schout, die de ambachtsheren ongetwijfeld niet in hun gebied zouden dulden. Verder was niet aangegeven hoe de afstand van 500 roeden moest worden gemeten. Een aanvulling op de ordonnantie bepaalde in 1541 dat de afstand langs de dijk moest worden opgemeten.⁸

Ook thans weigerde het Hof van Holland in de praktijk loyale *medewer-*

king aan de uitvoering der ordonnanties. De Advocaat van den Lande raadde de Hollandse steden, die zich verbonden hadden tot gezamenlijk optreden in kwesties betreffende de buitenneringen, zelfs aan zich maar rechtstreeks tot de Landvoogdes en de Grote Raad van Mechelen te richten, aangezien het Hof aan de zijde van het platteland stond.⁹

Vestigen wij nu onze aandacht speciaal op de kwesties rond de kalk- en steenovens, de directe aanleiding tot het maken van de bijgaande kaart. Uit de enquêtes van 1540/41 blijkt reeds dat er buiten Leiden een groot aantal kalkbranderijen en steenovens waren.¹⁰ Een van de Leidse bezwaren tegen deze industrieën was, dat de eigenaars van deze bedrijven aan hun arbeiders accijnsvrij bier taptten: in 1547 werden 7 eigenaren van steenovens, waar slechts des zomers werd gewerkt, gesignaleerd.¹¹

De Leidse magistraat richtte nu haar aanval op deze kalkovens, in eerste instantie op die van de Hagenaar Dirck Coebel vander Loo.¹² Voor het Hof en de Grote Raad beriep de magistraat zich op de genoemde keizerlijke ordonnanties, maar ook op het feit dat de ovens door rook en stank de stad grote overlast bezorgden.¹³

Nadat het eerste proces tegen Coebel door de Grote Raad in haar voordeel was beslist, verkreeg de stad in 1547 een keizerlijk mandement, volgens hetwelk het verboden was binnen 1000 roeden van de vestingmuren kalk te branden.¹⁴

In het tweede proces tegen Coebel, dat hierop volgde, kreeg Pieter Sluyter, gezworen landmeter van Rijnland van Gheleyn Zeghers, de commissaris die door het Hof van Holland was belast met het houden van een enquête, opdracht een meting uit te voeren om vast te stellen op welke afstand van de stad de omstreden kalkoven werkelijk lag; dit ten verzoeken van Dirck Coebel (zie Bijlagen). Uit het officiële relaas van Sluyter, die zijn opmeting in de eerste weken van januari 1550 deed, blijkt dat die afstand 440 roeden was, gemeten vanaf de valbrug buiten de Wittepoort. Gezien de ordonnanctie van 1547 leidt deze wetenschap tot de conclusie dat Coebels kalkoven voor afbraak op gerechtelijk bevel in aanmerking kwam.¹⁵

Pieter Sluyter, ook als landmeter in dienst van de stad Dordrecht, was blijkens een rekening in het Archief van Rijnland reeds in 1541, 26 of 27 jaar oud, in dienst van het Hoogheemraadschap.¹⁶ In de volgende jaren ontmoeten wij hem, en zijn naamgenoten IJsbrand en Jacob Sluyter, daar meermalen. Hij werkte mee aan de grote opmeting van Rijnland, die als resultaat had dat de oppervlakte, die tot dan toe was geschat op 50.000 morgen, nu 70.000 morgen bleek te zijn.¹⁷ Reeds in december 1540 kreeg hij tijdens de enquête over de buitennering van de commissarissen opdracht tot het opmeten van een strook rondom Leiden tot op 500 roeden afstand van de vestingmuren.¹⁸

Van Sluyter zijn diverse kaarten bekend, in het bijzonder de kaart van de Grote Polder onder Zoeterwoude van 1545, welke op het *geografencongres* te Warschau in 1933 werd tentoongesteld.¹⁹

De reeds genoemde overtrek van de kaart die bij dit artikel voor het eerst in originali wordt gepubliceerd, werd door Overvoorde ²⁰ beschouwd als een kopie naar een ca. 1550 vervaardigd origineel. Hoe knap hij daarmee in de roos schoot, zagen wij hierboven reeds: de opmeting geschiedde begin januari 1550; toen Sluyter door commissarissen op 12 januari 1550 werd gehoord zal de kaart wel ter tafel zijn gekomen. Om niet-verklaarde redenen durfde Blok Overvoorde's gissing niet over te nemen: hij schatte dat de kaart tussen 1560 en 1572 „moet vervaardigd zijn”.²¹ Dit vastgesteld zijnde blijkt de kaart van Sluyter vermoedelijk ouder te zijn dan de bekende kaart van Jacob van Deventer, die waarschijnlijk niet vóór 1558 gedateerd kan worden. Wanneer Van Deventer zijn werk aan de stedenatlas precies begon is niet bekend. Het eerste gegeven hiervoor komt uit 1559: een bevel van Filips 11 om Van Deventer zijn salaris uit te keren; van hetzelfde jaar dateert een vrijgeleide voor hem.²² Aldus zou de kaart van Sluyter thans de oudst bekende, originele kaart — een plattegrond kunnen wij het nauwkeurig noemen — van Leiden en omgeving zijn.

Het belang van de kaart ligt niet in de tekening van de stad zelf (wij weten nu echter dat ze daartoe ook niet werd gemaakt) maar in de situering der industrieën in casu de steen- en kalkovens in de omgeving. De opmeting is, zoals blijkt bij omrekening der maten, zeer nauwkeurig geschied (zie de Bijlagen). Toch heeft Sluyter niet nagelaten andere objecten die de aandacht trokken in zijn tekening te verwerken, zoals het galgenveld, „Bushuysen”, de molens aan de Heere weg, het Leprozenhuis, de kapel Lopsen, het „Spangerthuys” en het Minderbroedersklooster in de „Waert”. Bijzonder de aandacht trekt de fraaie weergave van vijf der zes stadspoorten, die de tekenaar met veel talent en kennelijk genoeg als een blikvanger tussen de dorre „steenplaatsen” situeerde.

Wij moeten echter bij het beschouwen van deze kaart het doel waarvoor ze werd vervaardigd, goed in het oog houden. Te vaak werden nog in een nabij verleden kaarten uit de procesdossiers, waarmee ze een organisch geheel vormden, gelicht en in zgn. kaartverzamelingen ondergebracht. Hierdoor is het in vele gevallen de onderzoeker niet meer mogelijk haar dienende functie te bepalen. Sluyter's kaart van Leiden en omgeving kunnen wij thans gelukkigerwijze tenminste weer in haar historisch-juridische context plaatsen!

BIJLAGE 1

Enquête op 3 en 12 januari 1550 (49) te Zoeterwoude op verzoek van Coebel gehouden door de commissarissen Zeghers en Sandelin) A. R. A. Brussel, *Grote Raad van Mechelen*, Beroepen uit Holland doss. 492 (map 1) h pag. 4-5.

Ander getuygen *gehoort* binnen Den *Hage* upten *XIIen* Januarij anno XLIX.

Den **XII**en Januarij anno **XVcXLIX** stilo curie es bij mij commissaris **gecomen** mr. Pieter **Sluyter**, gezworen lantmeter van Rijnlant, den wekken ick zeeckere dagen daer tevoiren **last ende** onthiedt gegeven **hadde** mitte roede te meten **ende** te versoucken die **lencte ende** **distancie vanden** calckoven toebehoorende Dirck Cobel gedaechde alhier staende buyten die Witte **Poerte** van Leyden, te weten hoe veel roeden die zelve calckoven metende **vande** valbrugge der voirs. stede off soe den **wech streckt** buyten die voirs. **Poerte** zuytwestwaert **vande** voirn. stede disteert. Mitsgaders **oick** te **versoucken** ende te meten die **distancie ende** lengte **vande** calckovens staende buyten die **Zijl ende** Hoochwoertsche **Poerte** der voirs. stede van Leyden te weten hoe verre **elck vande** voirs. calckovens staende buyten die voirs. twee **Poerten oick** metende **vande** valbrugge off oosnvaert op **vande** zelve stede staende waeren **ende** disteerden. **Ende** heeft ons die zelve Pieter Sluyter onder zijnen eedt aengebrocht tgundt **wes** hij des. aengaende mitte roede bevonden heeft, in **maniere** als hiernaes geschreven staet.
(volgt het relaas als dossier 492 0)

BIJLAGE 11

Verslag van de gezworen landmeter van Rijnland Pieter Sluyter over metingen die hij op 3 januari 1550 in opdracht van de commissaris Gheleyn Zeghers heeft verricht. (A.R.A. Brussel, Grote Raad van Mechelen, Beroepen uit Holland doss. 492 (map 11) 0.)

Ick Pieter Sluyter, **ghezworen** lantmeter van Rijnlandt, **certificere** mits **desen** bij mijnen eedt, **ghedaen int stuck** van **mijnre** officie dat ick -door commissie **ende** bevel van mijn heete heer Gheleyn Riddere Heer van Wassenoven etc. commissaris **vanden** Hove van Hollandt., dat ick **ghemeten** hebbe anno **XVc** **ende** vijftich **stilo communi opten** derden **dach Januarij die** Witte Poort **uut** van die **valbrughge** of lans die **Heere-wech** oft Rijndijck **ende** es bevonden dat die calckoven toebehoorende Dirck Coebel, dat die staende is buyten die vierhondert **ende** XL roeden van die voers. valbrughge of.

Ten tweeden heb ick ghemeten van die Zijlpoortse valbrughge of lans den **wech ende** is bevonden dat die eerste calckovent binnen die LVI roeden staet.

Die tweede calckovent daer an binnen die LXXII roeden.

Die derde calckovent staende recht over die tweede **ovent** voors. over den Rijn binnen LXXVIII roeden.

Die vierde **ende** die leste calckovent buyten die **Zijel** Poort toebehorende Jan van Oestrum is staende binnen die tweehondert roeden.

Item ghemeten van die Hoghe Woortse Poort oft valbrughge of lans dat Broers Padt over die **brugghe ende** is bevonden dat die calckovent staende opt Broers Padt voors. binnen die veertich roeden staet.

Bij mij Pieter Sluyter, ghetworen lantmeter als boven.

AANTEKENINGEN

1. P. J. Blok, Geschiedenis **eener** Hollandsche stad. Deel 2 's-Gravenhage 1912, plaat 3.

2. Zie Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven XIV 1891. 's-Gravenhage 1893, p. 92 Aanwinsten **XX**, D a.

De Leidse gemeentearchivaris mejuffrouw mr. A. J. Versprille bestudeerde dit proces reeds. Zij bereidt thans een publicatie voor over de sociaal-economische en politieke aspecten ervan.

3. Deze twee dossiers zijn thans samengevoegd: A.R.A. Brussel, fonds Grote Raad van Mechelen, Beroepen uit Holland doss. no. 492.

4. Tekst: Groot Placaatboek 1, kol. 1268-1273.

F. van **Mieris**, Handvesten . . van Leyden, 1759, p. 19-21.

5. E. C. G. Briinner, De order op de buitennering van 1531. Diss. Utrecht 1923, p. 147.
6. Gepubliceerd resp. bij Briinner, De order, bijlage VI en door N. W. Posthumus, Een zestiende-eeuwsche enquête naar de buitenneringen rondom de stad Leiden, in Bijdr. en Med. Historisch Genootschap 33 (1912) p. 1-95.
7. Van Mieris, Handvesten, p. 21-24.
8. Van Mieris, Handvesten, p. 24-25.
9. Briinner, De order, p. 180-182.
10. Het belang van deze industrie was groot: zo werden ca. 1550 de bakstenen voor de bouw van de vestingen van Harderwijk van Leidse steenbakkerijen aangevoerd; in Haarlem werd voornamelijk met Leidse baksteen gewerkt. Vgl. J. Hollestelle, De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560. Assen 1961, p. 90, 117, 143-148, 242.
11. Posthumus, Een . . . enquête, p. 21, 74, 90-91; op pag. 42 en volg. de ondervragingen van arbeiders bij de kalkovens buiten de Zijlpoort.
12. Coebel was hoogheemraad van Delfland. Vgl. Th. F. J. A. Dolk, Geschiedenis van het Hoogheemraadschap Delfland. 's-Gravenhage 1939, p. 710. Verder vindt men hem o.a. vermeld in het Archief van Rijnland (zie S. J. Fockema Andreae, De oude archieven van het Hoogheemraadschap Rijnland 1255-1857. Beknopte inventaris. Leiden 1933) no. 5 fol. 85 en 88.
13. Deze grond voerde ook de magistraat van Gouda aan in haar proces voor de Grote Raad tegen Frederick Adriaensz. en later tegen diens erfgenamen, waarin zij afbraak van een steenoven vorderden. Vgl. J. C. Andries en A. H. Huussen jr., e.a., Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de beroepen uit Holland, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen (Algemeen Rijksarchief Brussel). Deel III en IV (nrs. 201-400). Amsterdam 1965-67, dossiers 206 en 366.
14. Het besluit om een daartoe strekkend verzoek in te dienen, werd genomen op 19 februari 1546 (?); Gemeentearchief Leiden, Secretariearchief no. 384 Vroedschapsboek 1522-1553.
15. Op het proces zal hier niet nader worden ingegaan (zie noot 2). Ter aanvulling van de stukken in Brussel vergelijkte men:
G.A. Leiden, Secretariearchief no. 83 (Privilegeboek C, fol. 207 vo, 208 ro, 218 ro), 424 (fol. 361-381, 545), 431 (Sententie Hof van Holland d.d. 22 december 1551).
Brünner, De order, p. 191 en 192 noot heeft blijkbaar reeds destijds een gedeelte van de processtukken in de zaak Coebel gezien.
16. Rekening d.d. mei 1541: Sluyter ontvangt een beloning voor zijn opmeting van het gebied van Alphen; Archief Rijnland no. 894 I/41, waarbij men vergelijkte no. 10289.
17. S. J. Fockema Andreae, Het Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857. Diss. Leiden 1934, p. 158. Vermeldingen o.a. Archief Rijnland no. 10288-90.
18. Posthumus, Een . . . enquête, p. 29 en volg., alwaar ook het relaas van Sluyters opmeting.
19. Fockema Andreae, Het Hoogheemraadschap, bijlage B.
Catalogus mapparum geographicarum ad historiam pertinentium. Varsoviae 1933, p. 114.
S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, Geschiedenis der kartografie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der 19de eeuw. 's-Gravenhage 1947, p. 19 en plaat 4.
Ook in de Inventaris der verzameling kaarten berustende in het Algemeen Rijksarchief, door J. H. Hingman (2e deel, 1871) o.a. nummers 2453 en 2436 (zie B. van 't Hoff, De kaartenverzameling van het Alg. Rijksarchief, Den Haag 1961; overdruk uit Nederlands Archievenblad LXV p. 55 en afb. 4), in de Universiteitsbibliotheek te Leiden (collectie Bode1 Nijenhuis) en elders ontmoet men Sluyter. Hij moet wel een ijverig man zijn geweest. Mogelijk zouden systematische naspeuringen nog meer originele werkstukken van hem aan het licht brengen. Ik wijs nog op de volgende vermelding in de Inven-

- taris der boekerij van Jan **Dircksz.** van Brouhoven (te Leiden), overleden in 1588: „29. Caerte **van** de wooninge **ende** landen in Leymuyden **gemaect** anno LXVI deur Mr. Pr. Sluyter”, bij G. B. Ch. van der Feen, Noord-Nederlandsche boekerijen in de 16e eeuw, in Het Boek 7 (1918) p. 92. Over Sluyter persoonlijk zijn mij weinig gegevens bekend. Ik vermeld de volgende : Archief Rijnland no. 124 (**Biilage** tot de **minuut**-resolutien van dijkgraaf en hoogheemraden 27 maart 1545). **Op** 21 november 1561 maakte zijn dochter voor schepenen te Dordrecht haar testament, waarbij zij haar vader tot erfgenaam aanstelde voor haar aandeel in de goederen van haar overleden moeder (Gemeentearchief Dordrecht, **ORA** 703/145; vriendelijke mededeling van de **gemeen**-tearchivaris dr. Th. E. Jensma).
20. J. C. Overvoorde, Catalogus der prentverzameling der gemeente Leiden. Eerste **af**-deeling: Plaatsbeschrijving van Leiden. Leiden 1906, no. 34.
21. Blok, Geschiedenis, Deel 1 's-Gravenhage 1910, p. XVIII. In het voorwoord van Deel 11, pag. X stelt hij de grenzen wel ruimer, doch hij neemt Overvoorde's gissing niet expliciet over.
22. **Zie:** B. van 't Hoff, Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf. 's-**Graven**-**hage** 1953, p. 1, 13: in 1545 maakte Van Deventer in opdracht een plattegrond van Dordrecht „**Deze** kaart is vooral merkwaardig, omdat ze is vervaardigd **voó**rdat van Deventer van de landsregering opdracht kreeg voor zijn stedenatlas.” en p. 17-19.

ILLUSTRATIE

Afb. 8 Kaart van Leiden en omgeving door Pieter Sluyter (1550). A.R.A. Brussel, Grote Raad van Mechelen, Beroepen uit Holland doss. 492 (map **III**) aa. (ca. 41,5 x 115 cm). Copie (overtrek) in: **Gem. arch.** Leiden, **prentverz.** nr. 219.

IETS OVER DE ZOGENOEMDE AFLEZINGBOEKEN IN HET LEIDSE GEMEENTE-ARCHIEF

door

mej. dr. W. C. S. van **Bentham** Jutting

Wanneer en zodra mensen in een zeker groepsverband leven, wordt er „nieuws” doorgegeven, en van het ogenblik af dat er in en over dergelijke groepen een bestuurlijke ordening ontstaat, worden er door dit bestuur mededelingen gedaan en verordeningen uitgevaardigd.

Zolang nog maar weinig mensen, ook uit de hogere standen, kunnen lezen, gebeurt dit alles mondeling; later komt er een schriftelijke nieuwsvoorziening op gang, tussen de overheden onderling, tussen ontwikkelde particulieren, en tussen deze twee groepen. Rond 1600 staat de internationale berichtgeving al op een tamelijk hoog peil, in aanmerking genomen dat elk bericht door mensen van de ene plaats naar de andere moest worden gebracht. In de loop van de 17e en de 18e eeuw komen er kranten, die langzamerhand, zeker in de steden en hun naaste omstreken, meer en meer zullen zijn gelezen, besproken en doorgegeven. Maar deze kranten waren ook toen nog als publiciteitsmiddel alleen binnen het bereik van de betrekkelijk weinigen die konden lezen en daarbij nog de tijd en het geld hadden om zich op deze wijze van nieuws te voorzien en te weten te komen wat men weten moest. Omdat de overheid zich daarvan bewust was, heeft zij de berichtgeving voor de gewone man doen plaats vinden zó dat het voor hem toegankelijk was, en dit eeuwen lang op dezelfde voet voortgezet. De gewone man had misschien in zijn jeugd wel leren lezen, maar zonder geregeld oefenen blijft deze vaardigheid vaak niet voldoende om zich de inhoud van gedrukte publicaties eigen te maken. Kranten lezen neemt bovendien tijd, en kranten kopen, al dan niet via een abonnement, kost geld. Tijd en geld had de gewone man niet; de enige dag in de week dat hij niet van (heel) vroeg tot (heel) laat werkte, was de zondag, en ook op die dag bleef er naast de kerkdiensten weinig tijd over. Hij kon dan misschien wel de hier en daar aangeplakte bekendmakingen gaan lezen of ze zich door een ander laten voorlezen, maar meer ook niet.

In de stedelijke samenleving werden daarom alle dingen die iedereen moest weten van het raadhuis afgekondigd; in de plattelandssamenleving vonden deze afkondigingen vrijwel steeds plaats in de kerk. *Prakke* toont in zijn *Kerkgang* om nieuws ¹ duidelijk aan dat dit ook als taak van de kerk werd gezien en dat het slechts met moeite is afgeschaft. De mensen kwamen, mede, naar de kerk voor dit nieuws, en toen deze „kerkespraak” eindelijk ($\pm$ 1850) was afgeschaft – er waren langzamerhand ernstige bezwaren gerezen tegen het feit dat de inhoud van het voorgelezen nieuws niet alleen meestal niets met kerk of godsdienst te maken had maar vaak ook zeer weinig stichtelijk en zelfs, zeker voor ons gevoel, aanstootgevend was – stokte de berichtgeving, totdat in de tweede helft van de 19e eeuw ook in de noordelijke en oostelijke provincies van Nederland het lezen van kranten algemener werd.

In een tijd waarin de meeste mensen niet alleen een krant of verscheidene kranten lezen maar daarnaast ook nog radio en televisie bezitten, is het wat moeilijk, zich dit alles voor te stellen. „De krant kun je niet missen, geen dag”. Hij levert ons alles wat wij willen en moeten weten. Elk plaatselijk dagblad dat zichzelf respecteert, vermeldt niet alleen internationale, nationale en plaatselijke gebeurtenissen, en dat liefst zo vers mogelijk, maar ook bekendmakingen van de overheid of van overheidsinstellingen: verplichte trainingen voor militairen die moeten opkomen, het ingaan van zomer- of winter-tijd, verschuiving van de dag waarop het huisvuil wordt opgehaald in verband met een feestdag, enzovoorts. Verder neemt hij bekendmakingen van particulieren op: advertenties van firma's die hun waren aanprijzen of die sollicitanten oproepen, familieberichten van allerlei aard, aankondigingen van de verkoop van boedels, de altijd wat kil aandoende bekendmakingen van personen die niet aansprakelijk wensen te worden gesteld voor de schulden van hun echtgenoten. Het is een bekend feit dat de belangstelling voor het plaatselijke nieuws en de particuliere bekendmakingen in eigen stad of dorp meestal omgekeerd evenredig is aan de ontwikkeling van het lezend publiek. Iedereen krijgt tegenwoordig de kans te leren lezen, en iedereen die dat onder de knie heeft kunnen krijgen, heeft over het algemeen wel tijd en geld om een krant te lezen.

Wij willen deze dingen nu eens bezien voor wat betreft Leiden's verleden, en behalve de wijze van bericht-geven de berichtgeving zelf en de vorm waarin deze werd gekleed nader beschouwen.

In het Gemeente-Archief van Leiden kan men daartoe terecht: het bevat bij het vele andere ook de zogenoemde Aflezingsboeken, 58 in getal; 3 in het Secretarie-Archief 1253-1575 en 55 in het Secretarie-Archief 1575-1851.² Ze lopen van 1506 tot 1851 en bevatten alles of althans zeer veel van hetgeen te Leiden door de stedelijke overheid werd afgekondigd. Het zijn folio-registers waarin klerken de bekendmakingen hebben opgeschreven. Omstreeks 1600 zit er al hier en daar een gedrukt stuk tussen, in de loop van de 18e

eeuw gaan de gedrukte stukken de geschrevene verdringen, totdat er in de laatste boeken vrijwel uitsluitend gedrukte zijn komen te staan.

Tot voor kort was het raadplegen van deze Aflezingboeken een moeizaam werk, al zijn ze zeker vroeger en nu herhaaldelijk ingezien en gebruikt. Uit de vele publicaties van wijlen prof. dr. L. Knappert blijkt bijvoorbeeld dat hij er bijzonder goed in thuis moet zijn geweest en dat hij ze als bron van kennis omtrent het verleden belangrijk vond.³ Van de delen A, B en C bestaat sedert jaren een summieri chronologische klapper, die echter niet aan moderne archief-eisen voldoet.

In de jaren 1966 en 1967 heb ik acht van deze Aflezingboeken gelezen en geklapperd op namen en zaken. Het zijn de delen D, E, F, G, H, I, K en L. Boek D begint vlak na het beleg in oktober 1574, boek L eindigt anderhalf jaar na de Vrede van Munster in november 1649. Door deze klapper heeft een belangrijke periode uit Leiden's historie meer **relief** gekregen en zijn deze acht registers iets gemakkelijker toegankelijk geworden. Het genre Aflezingboeken leek mij belangwekkend genoeg om er iets over te schrijven.⁴

De naam „Aflezingboek” spreekt voor zichzelf: **aflezen** is nog steeds min of meer een synoniem voor „in het openbaar bekend maken door voorlezen”. Als titel van dit genre registers is het origineel: andere steden die deze boeken hebben bewaard, hebben ze anders genoemd: „publicatiën” of „publicatieboeken”, „registers van keuren en ordonnantiën”, „keurboeken” of „registers van willekeur” (Amsterdam). Aanzienlijk origineler en aardiger namen hebben ze in Dordrecht: „klepboeken”⁵ en Utrecht: „buurspraakboeken”. Van deze zijn vooral de Dordtse zeer uitvoerig; ze zijn bovendien door een klapper op namen en zaken goed toegankelijk.

Hoe moeten wij ons dit aflezen voorstellen? Waarschijnlijk zo: er werd een (speciale?) klok geluid en een minuut of tien later vertoonden de leden van het Gerecht zich hetzij op het bordes van het stadhuis hetzij voor een open venster, terwijl een omroeper of een klerk de roepstoel ⁶ betrad en met luider stemme de bekendmaking aan de inmiddels samengestroomde menigte voorlas. De oppervlakte van de stad was niet groot en het was dus mogelijk dat iedereen het luiden van die klok hoorde. Het belang van dergelijke bekendmakingen kennende, zal de menigte inderdaad zijn samengestroomd of althans zal elk huisgezin een mondig persoon hebben afgevaardigd om te gaan luisteren, met de instructie goed te luisteren. Wij lezen soms onderaan een aflezing „Zegt het (den anderen) voort” of er staat dat een afschrift van het afgelezene aan de bekende plaatsen zal worden aangeplakt.⁷ Zo konden **degenen** die de aflezing niet hadden kunnen bijwonen of die de tekst nog eens wilden lezen dáárheen gaan. Deze gang van zaken zal ongetwijfeld in alle steden ongeveer hetzelfde zijn geweest.⁸

Een voor de hand liggende vraag is of hetgeen in deze registers staat eerst werd ingeschreven en dan afgelezen of pas na aflezing werd ingeschreven. Hoewel er in deze niets te bewijzen valt, lijkt het waarschijnlijk dat men

de tekst eerst in het boek heeft opgeschreven. Daarop wijst het feit dat vaak een datum met een ander handschrift is ingevuld in een kennelijk daartoe opengelaten ruimte, of dat na ± 1600 het opschrift meestal in een ander handschrift is geschreven dan de tekst, alsook de mededeling hier en daar in de kantlijn dat de bedoelde tekst bij nader inzien niet of pas later is afgelezen. De frequentie van aflezen lijkt heel onregelmatig te zijn geweest, als tenminste hetgeen bewaard is min of meer volledig is. Soms staat er veel onder één datum – een enkele keer staat er bij „later op deze dag”; meestal echter zal men voor het gemak van hoorders en omroeper(s) alles achter elkaar hebben afgekondigd, men was er nu toch – dan weer gaat er een lange periode voorbij zonder dat iets is opgetekend. Waarschijnlijk heeft men ook wel dingen vergeten, of ze zijn opgeschreven in registers die niet bewaard zijn. Dat wij tot dit laatste moeten concluderen uit de omstandigheid dat de geschiedenis van de stad zelf en die van het land in deze Aflezingboeken zo onvolledig zijn weergegeven, zou ik niet durven beweren. Al lezend in hetgeen wel bewaard is, komt men vaak met enige verbazing tot de conclusie dat mensen in andere tijden kennelijk andere dingen belangrijker vonden dan wij nu denken dat zij deden.

De lengte van de aflezingen varieert van een enkele regel tot vele, vele bladzijden. De stijl en de taal, de afkortingen en de wijze van afbreken aan het einde van een regel zijn normaal voor hun tijd. In de oudere van de acht registers in kwestie komt vaak het – ontzettend moeilijk leesbare – handschrift van de stadssecretaris Jan van Hout voor, maar over het algemeen zal de tekst toch zijn ingeschreven door klerken. Al lezend ziet men hen nog schrijven: woorden zijn in de haast of bij het dicteren overgeslagen, andere zijn twee maal achter elkaar geschreven, weer andere doorgehaald. Sommige klerken hebben steeds weer overhoop gelegen met bepaalde moeilijke woorden („religie” bijvoorbeeld!) .

Wij willen nu de al aangestipte vragen: hoe kleepte men de bekendmakingen in, en: wat vond men belangrijk om mee te delen c.q. te horen, wat nader bezien, met andere woorden de vorm en de inhoud van deze aflectingen van dichtbij bekijken. Ook wanneer wij ons realiseren dat men in vroeger eeuwen veel meer auditief was ingesteld dan nu – of: tot voor kort? –, in elk geval veel minder overvoerd was met nieuws, dan nog lijkt het ons bijna ongeloofwaardig dat de eenvoudige mensen die naar deze aflezingen kwamen luisteren niet het spoor bijster raakten in de omslachtige en gezwollen stijl waarin de wat langere aflezingen zijn geschreven. Wij kennen de taal en de stijl van de verschillende perioden uit onze geschiedenis, en ook tegenwoordig kennen wij nog het onderscheid tussen spreektaal enerzijds en schrijf-, stadhuis-, kanselarij- en preektaal anderzijds. Maar de bedoelde afkondigingen behandelde zeer gewone dingen en ze moesten direct bij het horen, waarschijnlijk zonder dat er iets werd herhaald, worden begrepen door ongeletterde lieden. Mogen wij veronderstellen dat ze begrijpelijk waren in deze vorm, of

waren ze dat evenmin als vele officiële mededelingen-op-schrift en zelfs „toelichtingen” dat nog in onze dagen zijn? Ook die pretenderen meestal begrijpelijk te zijn, althans ze zouden het moeten zijn. De enigszins geoefende lezer van de Aflezingboeken raakt — ook al is het handschrift redelijk leesbaar — maar al te gauw de draad kwijt in de uitweidingen, de bijzinnen, de beeldspraak, de afdwalingen, en dit alles bij elkaar: in de eindeloze aanloop tot de kern van de aflezing; alle genoemde moeilijkheden gaan namelijk al aan de essentie vooraf. Andere dingen die ons treffen en die ons vreemd aandoen zijn, behalve de gezwollen toon, de zedelijke en godsdienstige opwinding en verontwaardiging over kwesties waar de hedendaagse mens anders en zakelijker tegenover staat en die hij in elk geval zakelijker zou afkondigen, de opwinding en verontwaardiging daarover aan zijn gehoor overlatend.

De genoemde periode, die vrijwel samenvalt met de Tachtigjarige Oorlog, is voor deze stad zeer belangrijk geweest, evenals hij dat was voor de Verenigde Provinciën. Het was Leiden's bloeiperiode. Wij zien uit de Aflezingboeken, met name D, hoe onmiddellijk na het beleg het dagelijks leven weer op gang wordt gebracht en genormaliseerd, voor zover mogelijk: er komen verordeningen inzake de voedselvoorziening, de verdedigingswerken, het herorganiseren van de schutterij — waarin natuurlijk gaten zijn gevallen — en van de verschillende neringen. Bovendien moet er, zo betrekkelijk kort na de „alteratie”, ook orde op zaken worden gesteld ten aanzien van de aanhangers van de oude religie: er is beslag gelegd op de bezittingen van fugitieven en van Roomse geestelijken; deze en de geldelijke opbrengst ervan krijgen een andere bestemming. Alles moet opnieuw worden geregeld en dit gebeurt ook, zo onder andere het sluiten van huwelijken voor schepenen. Ook worden oproepen van de Staten-Generaal afgelezen, waarbij de stedelijke overheid wordt verzocht een biddag te houden voor veldtochten van de Prins van Oranje, en een dankdag wanneer die veldtochten met succes zijn bekroond. Ook de Staten van Holland zenden missiven over allerlei zaken van provinciaal belang, in de allereerste plaats: belastingen voor de oorlogvoering. Tijdens het twaalfjarig bestand is Leiden de bakermat van godsdiensttwisten en het schouwtoneel van ongeregelde zaken die daarmee samenhangen.⁹ Uit de aflezingen die hierop betrekking hebben, kan men soms de tolerante gezindheid van het Leidse stadsbestuur proeven.¹⁰ — Er zijn in deze periode verschillende pestepidemieën: in 1604, 1624 en 1634 en volgende jaren. Niet alleen wijzen allerlei speciale verordeningen daar direct op — die soms van dag tot dag worden vernieuwd, aangevuld of gewijzigd — deze rampen blijken ook nog andere consequenties te hebben: de aanleg van nieuwe begraafplaatsen buiten de kerken, de uitbreiding van het weeshuis, oproepen aan schuldeisers van overledenen.¹¹ De Aflezingboeken zijn in zuiver historisch opzicht verre van volledig. Wie verwacht, uiterlijk daags na de moord op Willem de Zwijger hiervan een bedroefd en verontwaardigd verslag te lezen, komt van een koude kermis thuis: pas geruime tijd later wordt het terloops meegedeeld en eigenlijk al

bekend verondersteld. In dit opzicht is het Dordtse klepboek heel wat actueler.¹² Ook de dood van Oldenbarnevelt, die van Maurits en die van Frederik Hendrik worden niet afgelezen, evenmin als de toch zo boeiende verhalen rond Loevestein. Daar staat weer tegenover dat een verhaal dat bij mijn weten toch wel bijzonder weinig met de geschiedenis van Leiden te maken heeft wèl wordt afgelezen, en wel in den brede, bladzijden lang met allerlei namen en details: namelijk dat over het Engelse Buskruitverraad (5 november 1605): er wordt een dankdag uitgeschreven omdat het boze plan is mislukt.¹³

Het is onmogelijk alle soorten aflezingen te vermelden, en nog minder, van deze soorten ook voorbeelden te noemen en ze te citeren. Een zekere rubricering is echter wel te geven:

1. landelijke plakaten (b.v. inzake de koers der munten, de tol in de Sont)
2. plaatselijke keuren en ordonnanties (b.v. inzake de diverse neringen, de weeskamer, de gasthuizen)
3. (plaatselijke) oproepen aan schuldeisers
4. oproepen aan turftonners, de eed te komen afleggen
5. idem, aan slaggers en vleeshouwers
6. aankondigingen van de visitatie der brandblusmiddelen
7. idem, van het her-ijken van maten en gewichten
8. idem, van de wapenschouw der schutterij
9. het verbod, onrijpe pruimen te verkopen
10. aankondigingen van de collecte voor de armen, te houden door de stedelijke regenten
11. het bevel, de vestgrachten en de wateren binnen de stad te bij ten
12. landelijke historische gebeurtenissen
13. plaatselijke historische gebeurtenissen (b.v. de opening van de universiteit, die van het Statencollege, het oproer in dat college)
14. plaatselijk „nieuws”, vaak blijkend uit dagvaarding van aanstichters van dit nieuws¹⁴
15. aankondingen van bid- en dankdagen, vaak naar aanleiding van het onder 12. of 13. genoemde.

De rubrieken 1. tot en met 3. zijn over het algemeen ook elders terug te vinden,

4. tot en met 9. keren jaarlijks, 10. halfjaarlijks en 11. vrijwel elke winter terug, altijd op dezelfde tijd, helemaal uitgeschreven en steeds in dezelfde bewoordingen,

12. tot en met 15, komen uiteraard incidenteel voor.

Wat betreft het sub 2. genoemde: blijkbaar werden dergelijke, soms zeer uitvoerige verordeningen heel vaak van zo groot belang geacht dat men ze afkondigde voor „iedereen”. Onder de rubrieken 12. en 13. vallen ook veelal aflezingen omtrent verboden vlugschriften; een enkele maal wanneer een Leids hoogleraar erbij betrokken is, wordt de disputatie uitvoerig weergegeven, met commentaar natuurlijk. Onder 1. en 2. vallen ook de publicaties

tegen de bedelarij: kennelijk werd er veel geprofiteerd van de bereidheid tot het geven van aalmoezen door particulieren en van het uitdelen daarvan door de overheid aan de „ware” armen: vluchtelingen, zieken, bejaarden, weduwen en wezen. De schutterij was in Leiden heel belangrijk;¹⁵ in 1578 (twee maal), 1579, 1580, 1595, 1599 en 1617 worden alle officieren en manschappen afgelezen, honderden namen. Ook worden telkens mutaties in deze lijsten vermeld, en ook overtredingen die door schutters zijn begaan. De wanordelijkheden onder de Leidse schutterij in 1618 nemen een grote plaats in.¹⁶

Wanneer wij de ruimte en de aandacht die het ene onderwerp krijgt, vergelijken met die welke aan het andere wordt besteed, is uit alles duidelijk dat in de genoemde periode (1574-1649) in deze stad en ook in andere steden met name oorlog, schutterij, handel en nijverheid, en geld een grotere plaats innemen in deze Aflezingsboeken dan politiek, historie en cultuur in de ruimste zin. Wat er in te lezen staat, is een onvolledige weergave, een indirecte en zijdelingse weerspiegeling van onze geschiedenis en tegelijkertijd een illustratie, die vaak wat vertekend is door wonderlijke particulariteiten. Veel wordt bekend verondersteld: wat men leest, is veelal een plaatselijke officiële reactie op bij de hoorders reeds bekende gebeurtenissen. Het geheel is zeer levend: niet alleen ziet men soms de klerken schrijven, ziet men de mensen samenstromen; men ziet ook hetgeen wordt afgelezen vóór zich.¹⁷ — Er wordt in de aflezingen erg veel verboden. Daaruit kan men opmaken wat er gebeurt of is gebeurd. De mensheid blijkt in dit opzicht de eeuwen door buitengewoon inventief. Bovendien blijkt zij volhardend in het kwaad, want dezelfde dingen worden bij herhaling na enige tijd nog eens verboden, waarbij dan of op het gemoed of op de portemonnaie van de daders wordt gewerkt. Zo blijken steeds weer jongelui in de kerk herrie te schoppen tijdens de preek, en ook overtreden Jezuiten steeds weer de plakaten die hun verbieden school te houden of gelijgezinden om zich heen te verzamelen.¹⁸

Zeker wanneer men de teksten zelf leest, krijgt men een goede indruk van wat „men” belangrijk vond, waarover „men” zich opwond en in welke bewoordingen „men” dit uitte. Bij vergelijking blijkt dan dat dingen, die wij zakelijk bezien, toen ontzettend erg werden gevonden. Dingen die ook wij erg vinden, blijken zó verschrikkelijk erg te zijn dat men zich niet zou verbazen als er was meegedeeld dat de omroeper er in was gestikt. Maar ook vinden wij dingen echt erg die de mensen uit vroeger eeuwen koud lieten. Die grote verandering in opvatting op sociaal-ethisch gebied, die natuurlijk wel bekend is maar hier zo duidelijk naar voren komt, is wat ons telkens weer zo treft. Aan allerlei dingen was men vroeger nog niet toe, al daagt er soms wel iets. Ook hij die zich heden ten dage geheel en al bewust is van de betrekkelijkheid van eigen en eigentijdse opvattingen en van de stijl waarin hij en zijn tijdgenoten gewend zijn deze in te kleden,¹⁹ kan zich niet aan de indruk onttrekken dat het verschil hem zit in een geringere volwassenheid toen. Men verbood bijvoorbeeld,²⁰ de jonge (wees- ?)kinderen die werkzaam waren in de textielnijver-

heid en die „besteed” waren bij particulieren, slecht te behandelen — omdat zij anders tot bedelarij zouden vervallen —²¹; dat deze kinderen hard en lang moesten werken, tolereerde men wel: het was doodgewoon. Men moet evenwel al vergelijkende oppassen voor het trekken van foute conclusies. In de voorzomer van 1589 wordt te Leiden afgelezen een verbod om in de zomer in de stadsgrachten te baden. Wie denkt hier met een hygiënische maatregel te doen te hebben — de grachten zullen toen waarschijnlijk nog viezer zijn geweest dan nu! —, vergist zich sterk: het motief is dat de badende mannen de meisjes die er met (melk)schuiten door varen, hinderen en verschrikken. Het motief dat ik in het Utrechtse publicatieboek van 1603 voor ditzelfde verbod vond: omdat anders de grachten zouden vervuilen, is wel heel verrassend! ²² — In de zomer van 1636 lezen wij een verbod aan de Leidse bierbrouwers, in de zomermaanden voor het brouwen van hun bier grachtwater te gebruiken. Ook hier blijkt echter geen hygiënisch motief voor te zitten: het is een — niet direct voor de hand liggende — maatregel ter protectie van de plaatselijke nering. Immers, gebruikt men dat water, dan smaakt het bier vies en de verbruikers bestellen bier van buiten de stad; ergo: de Leidse brouwers moeten zien aan ander water te komen.

Behalve het feit dat wij nogal eens iets lezen over de godsdiensttwisten gedurende het Bestand is veel van het reeds genoemde ook zeer belangrijk voor onze kennis van de godsdienstige opvattingen en vooral gevoelens van die tijd. Men vraagt zich bij voortduring af of de mensen al die dingen zó geloofden en aanvoelden, en of zij er ook iets bij dachten wanneer het over hen werd uitgestort: aflezingen inzake bid- en dankdagen ²³ (inclusief de oorlogvoering: God is vanzelfsprekend steeds aan onze zijde), ziekten, collecten voor de armen, zondagsheiliging, klinken ons soms bijna stuitend in de oren, als een remedie tégen de godsdienst. Of dat ook toen door velen eveneens werd gevoeld, is moeilijk te zeggen; waarschijnlijk hebben de meesten het maar een beetje over zich heen laten gaan: het hoorde er zo bij. Zij zullen ook niet het vaak zo vals klinkende en huichelachtige hebben beseft, evenmin als het voor ons gevoel althans zo overdrevene. In de andere steden was de toon in dit soort publicaties ongeveer dezelfde, en het blijkt dus niet veel verschil te hebben gemaakt of het stadsbestuur gematigd van opvatting was of niet.²⁴

Zoals gezegd, men moet niet verwachten veel nieuw feitenmateriaal in de Aflezingboeken te vinden, althans niet een aanzienlijke verrijking van kennis in strikte zin. Maar het levendige en gevarieerde van hun inhoud, samen met het feit dat die inhoud voor jan-en-alleman was bestemd, illustreert de officiële geschiedenis op zeer bijzondere wijze. Het is in elk geval altijd interessant en belangrijk, te zien wat toen zó interessant en belangrijk was voor iedereen dat het na voorafgaand klokgelui in aanwezigheid van het stadsbestuur van de stoep van het stadhuis werd omgeroepen.

AANTEKENINGEN

1. H. J. Prakke, *Kerkgang om nieuws*, Assen 1955.
2. Respectievelijk A tot en met C, inv. nrs. 387 tot en met 389, en D tot en met KKK, inv. nrs. 689 tot en met 743.
3. Zie b.v.: L. Knappert, *De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad*, Leiden 1908, en artikelen en bladvullingen van zijn hand in de Leidse jaarboekjes tot $\pm$ 1940.
4. Belangwekkend is natuurlijk slechts een betrekkelijk begrip. Er komen uit de Aflezingsboeken, of hoe ze in andere plaatsen mogen heten, zelden dingen naar voren die nog niet uit andere bronnen bekend waren. Het is meer dat ze een bijdrage leveren tot onze kennis van de „Sittengeschichte” van hun tijd, doordat ze betrekking hebben op alledaagse dingen en een zeer levendige en levende indruk maken. Mijn zoeken naar literatuur over dit genre archivalia is vruchteloos geweest: noch via de systematische catalogus van de Universiteitsbibliotheek te Leiden noch in de Repertoria van Petit noch ook op andere plaatsen heb ik iets kunnen ontdekken.
5. „Klepboeken” duidt op het luiden van de klok vóór de aflezing. Boven elke afkondiging staat: „actum per campanam”.
6. Deze roepstoel bevindt zich ook nu nog aan de voorgevel van het stadhuis, ten noordwesten van het bordes.
7. Waarschijnlijk aan het stadhuis, aan de kerken en aan de hallen van de draperienering.
8. In de meeste publicatieboeken luidt het opschrift boven een afkondiging min of meer als volgt: afgekondigd van het raadhuis, na voorafgaand klokgelui, in aanwezigheid van de raad.
9. Als voorbeeld een aflezing uit de laatste jaren van het Bestand. De aanleiding is een hagepreek bij Warmond. Enige vogels van diverse pluimage uit de Leidse bevolking worden gedagvaard omdat zij bij de versterking van deze samenkomst door de Drossaard van Rijnland deze en zijn helpers hebben gemolesteerd (zie bijlage 1).
10. Als voorbeeld een aflezing die op de Remonstranten betrekking heeft: het begin is een strenge aanmaning, de plakkatens tegen de samenkomsten en tegen de predikanten der Remonstranten na te leven, het einde een nadrukkelijke verklaring dat iedereen vrij is in zijn persoonlijke overtuiging (zie bijlage 11).
11. Als voorbeeld een aflezing uit de tijd waarin de al in 1634 begonnen pest-epidemie haar hoogtepunt nadert. Hier treft vooral de overweging van het stadsbestuur, in zijn aanmaning tot de overlevenden, wier „laat ons eten en drinken en vrolijk zijn, want morgen zijn wij dood” zo begrijpelijk is in die massale sterfte. Daarom zijn de door het Gerecht aanbevolen soberheid en het vermijden van veel contact met anderen echter niet minder verstandig (zie bijlage 11).
12. Stadsarchief van Dordrecht 1572-1795, inv. nr. 14, zie datum 13 juli 1584.
13. Aflezingboek G fol. 80, 81v, 101 tot 102, aflezingen van 23 november en 7 december 1605.
14. Als voorbeeld een aflezing die niet direct aan een bepaalde tijd is gebonden. Een wat merkwaardig gestoorde vrouw heeft haar waarschijnlijk niet al te snuggere echtgenoot beetgenomen. Deze nogal op onze lachspieren werkende dagvaarding is overigens, in de door mij behandelde periode, een van de weinige (5) dagvaardingen van vrouwen; van deze vijf zijn er drie waarin de delinquente een ongehuwde moeder is, die haar pasgeboren kind heeft verdrongen; de vierde heeft haar echtgenoot doodgeslagen (zie bijlage IV).
15. In de publicatieboeken van Dordrecht staat over dit onderwerp vrijwel niets.
16. Aflezingboek G fol. 325 tot 326 en 328v tot 330v.
17. B.v. wanneer er wordt voorgescreven dat tijdens een pest-epidemie de doodkisten niet groter mogen zijn dan de minimaalste afmetingen (behalve wanneer de overledene erg dik is) en vervaardigd van het allergeodkoopste hout, dan beseft men pas goed hoe

erg het moet zijn geweest, en met ziet de timmerman met zijn duimstok een **pestslacht**-offer opmeten.

18. Als voorbeeld een **aflezing** die dateert van betrekkelijk kort na alteratie en beleg. Het is een verbod, school te houden, aan mensen die daartoe niet bevoegd zijn en die geen toestemming van het stadsbestuur hebben gevraagd en verkregen, waarschijnlijk juist omdat zij die toestemming toch niet zouden krijgen; tevens is het een verbod aan ouders en voogden, hun kinderen of pupillen naar de bedoelde scholen te sturen (zie bijlage V).

19. Wie weet hoe na ons komende generaties zich zullen amuseren over onze publicaties!

20. Aflezingboek K fol. 57.

2 1. Men tolereerde dergelijke wantoestanden, die **ongertwijfeld** werkelijkheid zullen zijn geweest, beslist niet.

22. Archief der Stad Utrecht, inv. nr. 153, deel 1591-1606.

23. Als voorbeeld een **aflezing** uit de tijd van Frederik Hendrik's grote **veldheerssuccessen**: een aanmaning, in zeldzaam bloemrijke en beeldrijke taal, om deze successen met gebed te ondersteunen, men zou haast zeggen: om God magisch te bezweren, Zijn bijstand af te dwingen (zie bijlage VI).

24. De in de **algemene** bibliotheek van het Leidse Gemeente-Archief aanwezige inventarissen van gemeentearchieven in andere steden van Holland en van Utrecht vermelden (waarschijnlijk) equivalenten van de Leidse Aflezingboeken in Amersfoort, Amsterdam, Beverwijk, Dordrecht, Gouda, 's-Gravenhage, **Haarlem**, Medemblik, Utrecht en **Vlaardingen**. Het was mij niet mogelijk, in al deze plaatsen te gaan kijken. De betrekkelijk willekeurige keuze van 's-Gravenhage, Haarlem; Amsterdam, Dordrecht en Utrecht gaf aan de Leidse bevindingen een boeiend **relief**. Over het algemeen bleken in Amsterdam, Dordrecht en Utrecht, de drie archieven die **overvloedig** vergelijkbaar materiaal uit dezelfde periode bevatten, de verschillen niet essentieel. Zowel de onderwerpen als de toon zijn zeer verwant, al zijn er wel allerlei verschillen. Verbiedt men de goegemeente op **biden** en dankdagen te werken, te drinken en te spelen, deze twee laatstgenoemde zaken worden te Leiden samengevat als „**wulpheden**”, in Utrecht als „**lichtvaardigheden**”, in Den Haag en Dordrecht gebruikt men het in onze oren wat neutraler klinkende „**exercitiën**”. — Natuurlijk heeft elke stad een plaatselijke historie en plaatselijk nieuws, terwijl de weergave van de landelijke geschiedenis nogal eens verschilt, zeker ook qua volledigheid. Dordrecht en Utrecht hebben in deze beslist meer te bieden dan Leiden. Deze beide steden hebben in hun publicatieboeken ook de huwelijksaankondigingen opgenomen, hetgeen m.i. belangrijk kan zijn voor genealogisch onderzoek. Ook staan er vonnissen in, terwijl in de Leidse Aflezingboeken de moordenaars en andere boosdoeners alleen maar worden gedagvaard. De Dordtse Klepboeken vertonen bovendien in de kantlijn daarbij plastische illustraties, waaruit men de executie van het vonnis inderdaad kan aflezen: ophangen, onthoofden, geselen, brandmerken. Eveneens te Dordrecht (I.C., inv. nr. 16, zomer en najaar 1635) kan men lezen dat de bevolking wordt gewaarschuwd tegen het kopen van uit Leiden afkomstige groente: daar heerst pest; enige maanden later heerst deze ook volop in de stad zelf. — Amsterdam heeft verordeningen inzake de verhouding van de bevolking tot de zich aldaar vestigende Joden, Leiden helaas niets over de zich hier vestigende **Pilgrim Fathers**. — De Utrechtse Buurspraakboeken hebben nog omstreeks 1575 een soort „**loop der bevolking**”: aan sommigen, met name genoemden, wordt het burgerschap ontnomen, anderen worden genoemd als nieuwe burgers. In Utrecht worden vóór 1580 nog processies aangekondigd, en alle afkondigingen geschieden er behalve uit naam van de stedelijke overheid ook uit naam van de koning van Spanje.

BIJLAGE 1

Aflezingboek G fol. 362, 19 juli 1619

Lorh Huygensz. Gael Schout der stadt Leyden **eyser** van sheeren wegen in **cas** van delict doet mitsdesen bij openbaer clockengeslach inneroupen **ende** verdagen Jacob Paedts

bouckbinder off **drucker** Jacob Kuyck **borduyrwercker** Jan Pietersz. **Pinck** stoeldraeyer Jan de Simple **metselaers** gesel Cornelis **Jansz.** Groen **ende** Boudewijn Hackius notaris publyck alle **laetst** **gewoont** hebbende binnen **deser** stede **maer** nu voorvluchtich off latiterende **omme** op pene van banne **ende** confiscatie van goederen op woonsdage den 4den septembris anno 1619 **eerstcomende** smorgens ten 9 uyren in eygener persoonen te **comen** **ende** verschijnen in de Vierschare van Schepenen alhier **ende** aldaer te aanhooren sodanige criminele eyschen **ende** concusien als den voorzeyden **Officier** op hemiuyden alsdan zal willen doen **ende** nemen ter oorsaecke dat zij luyden hen mit **quaede** saecken onderstaen **ende** vervordert hebben op sondage den 7den juli voorleden des voormiddaechs binnen den dorpe **ende** ambachte van Warmont in seekeren boomgaet aldaer beneffens noch een groote meenichte van mans **ende** vroupersoonen tot groote ondiensche van **tgemeene** lant ongeoorloffde **onbehoorlicke** **ende** verbodene conventiculen **ende** vergaderingen te helpen **aenrechten** **ende** maken **ende** bovendien vergeselschap zijnde met een groot getal van hare complicen mit hunne geblootte zijtgeweeren houwers bijlen **stocken steenen** **ende** ander geweld van wapenen uyt den voorzeyden boomgaet te vallen **ende** met de selve hare wapenen opt **geroup** van valt aen **ende** slaet doot tot twee malen toe **fortselicken** te helpen aggresseren **ende** in de vlucht drijven den Drossaert van Rijnlant zijnen lieutenant **ende** vordere dienaers die aldaer gecomen waren **omme** te executeren den last **ende** bevel henluyden bij off van wegen de mo: **Heeren** Staten van **Hollandt** **ende** **Westvrieslant** gegeven **ende** opgeleyt **oock** in zulcker vougen dat den selven Drossaert **ende** de sijne mit alle middelen nauticx de imminente **ende** gedreychde doot hebben **cunnen ontcomen**, zijnde een van de voorzeyde dienaers seer **deerlick** gequetst geslagen **ende** geworpen mitsgaders anderen van hunluyden anderssints mishandelt **ende** qualic **ge**tracteert geworden **ende** dit alles boven **ende** behalven veele andere moetwilicheden jegens andere burgers **ende** inwoonders **deser** stede mitsgaders de ingeseten van de voorzeyde ambachte soo bij de voorzeyde gedaechdens als hunne complices gepleecht, die particulierlicker **ende** naerder in de voorzeyde eysschen sullen worden gededuceert **en** henluyden jegens de respectieve eysschen **ende** **conclusien** te **verantwoorden** **ende** voorts te **sien** procederen als **naer** behoren Tot **welcken** eynde henluyden mitsdesen voorgestelt werden de eerste 14 dagen voor de eerste citatie, de tweede voor de andere **ende** de derde voor de **laetste** **ende** peremptoire dachvaeringe mit inthimatie tot alsulcken eynde dat zij off de voornoemde innegeroupene moetwillige personen ten voorzeyden dage in rechte **persoonlick** verschijnen dan niet, Schepenen evenwel in der saecke voorts varen recht doen **ende** **wijsen** zuilen **gelijck** zij in rechte **ende** redenen bevinden zullen te **behooren** **Elck** segget den anderen voorts **ende** wachtte hem voor misdoen Onder onnrent ter halver bladt stont **Naer** voorgaende clockengeslach ter poye van **raedthuys** voor den **volcke** afgelesen **opten** 19en Julii anno 1619 Onder stont Bij mij **ende** was geteyckent J van Swanenburch.

BIJLAGE 11

Aflezingsboek 1 fol. 242, 30 juli 1633

Alsoo die van de Gerechte van dese stadt Leyden **niettegenstaende** hare getrouwe **ende** ernstige waerschouwingen **ende** vermaningen nu eenigen tijdt geleden gedaen aen **seecken burgeren** **ende** ingeseten der **selver** stede van hare huysen ofte woonplaatsen **nyet** te lenen ofte laten gebruycken **totte** verboden conventiculen vergaderingen **ende** predication van de Remonstranten **ende** hare personen **oock** nyet te laten gebruycken **totte** beroupingen der voorzeyde vergaderingen, echter met leetwesens bemerken dat sedert dyen tijt de voorzeyde conventiculen vergaderingen **ende** predication nyet en hebben gecesseert **maer** op **verscheyden** plaatsen binnen dese stadt sijn gehouden **ende** aengestelt geworden tegen de Placcaten der Ho: Mo: **Heeren** Staten **Generael** der Vereenichde Nederlanden den 3den Julij 1619 **ende** den 1en februarii 1620 opt **stuck** der voorzeyde conventiculen predication **ende** uutgewesen of uitgebannen Remonstrantse **predicanten** metten **gevolge** geemaneert mitsgaders **oock** tegen **verscheyden** resolutien **ende** missiven van de Hoge

Overticheyt **dienaengaende** sedert genomen **ende** gepubliceert bij de **welcke** de voorzeyde placcaten voor eweige edicten sijn verklaert **ende** dat mitsdyen door de voorteyde ongehoorsaemheyt **ende** groote stouticheyt der Remonstranten nyet alleenlick de autoriteyt van de Hoge Overicheyt der voorzeyde landen in kleynachtige gebracht **maer** oock de goede getrouwe **ende** vaderlicke waerschouwingen **ende** vermaningen van den Magisttrat **deser** stede veracht werden **ende** dat bij continuatie vandyen de goede Gemeynthe van de selve Stadt wel **pericule soude** mogen lopen van eene openbare beroerte jae van swaerder onheylen die Godt **genadelick** belyeve te verhoeden: Soo ist dat die van de Gerechte voornoemt willende (voor soo veel in hen is) daerinne **tijdelick** voorsien **ende** considererende dat se tot handhavige der voorzeyde placcaten **ende** van de rust **ende** **welstant** **deser** stede verplicht sijn, hebben tot behoudenisse der voorzeyde ruste **ende** voorcominge der voorzeyde onheylen dyenstich bevonden van dese plaetse eene openbare **ende** generale waerschouwinge **ende** vermaninge te doen aen allen **burgeren** **poorteren** **ende** inwoonderen van dese stadt mitsgaders **oock** aen allen anderen die in de selve stadt komen ofte verkeerden van wat staet qualiteyt gelegentheyt neeringe ofte **hanteeringe** die **souden** mogen sijn dat se hen voortsien sullen hebben te wachten van alle directe **ende** indirecte contraventien ofte overtredingen der voorteyde placcaten tegen het houden **ende** aenstellen van de aparte remonstrantse conventiculen vergaderingen predication mitsgaders het wederincomen van den afgesetten uitgewesen **ende** **uitgebannen predi-canten** metten **gevolge** geemaneert ofte dat anderssints den Schout **ende** Gerechte **deser** stede tegen de contraventeurs **ende** overtreders van de voorzeyde placcaten sonder **eenige** conniventie oochluyskinge ofte dissimulatie sullen procederen tot de penen boeten **correctien** **ende** straffen bij de voorzeyde placcaten gestatueert, met vorder verklaringe dat die van de Gerechte voornoemt **alsnoch** een ernstig voornemen hebben **omme** de voorzeyde placcaten nae hare forme **ende** inhouden te doen onderhouden **ende** executeren, te meer aangemerct volgens den klaren **ende** uitgedructen text der voorzeyde **plac-caten** de meyninge ofte intentie van de Hoge Overicheyt **deser** landen noyt en is geweest off **oock** noch nyet en is, **gelijck** mede de meyninge of intentie van den magistraet **deser** stede noyt en is geweest of **oock alsnoch** nyet en is dat yemant alhier te lande off bin-nen **deser** stadt sal mogen werden geinquieteert **ondersocht** ofte gemolesteert over sijn particulier gevoelen of **conscientie** ofte over sulcke orde verklaringe ofte oeffeninge als hij in sijn eygen huys ofte voor sijn eygen huysgesinne in stilheyt sonder **bijeen-kompsten** van anderen van buyten met voorlesen singen ofte vermanen sal willen doen **maer** dat **elck** dyenaengaende genyeten sal de vrijheyt van **conscientie** tot noch toe in dese landen gemainteneert.

BIJLAGE III

Aflezingsboek 1 fol 355v, 20 augustus 1635

Alsoo die van de Gerechte **deser** stede met leetwesen hebben **verstaen** dat nu eenigen tijt herwaerts **ende** meest geduyrende dese swaricheyt van dese stadt **naer** de gedaen begravingen der afgesturven lichamen **verscheyden onbehoorlijcke excessen inconvenien-ten** **ende** misbruycken door het **schencken** **ende** **drinken** gepleecht **ende** aangerecht sijn **hetwelcke** alsoo nyet en behoort, **maer** dat alle de selve **ende** **gelijcke** excessen bij eenen yegelijcken **behooren** vermijdet te werden **ende** in plaetse van te **drinken** elx weder te **keeren** **naer** sijne huysinge handelinge **ende** arbeyt **omme** des te beter met een **behoorlijcke** winninge die vele ingesetenen van dese stadt voornamentlick in **desen** tijt wel van node hebben hare huysgesinnen te helpen voorstaen **ende** onderhouden **ende** oock door dit middel voor te **comen** dat se door het versuym van haren arbeyt **ende** hanteringe door het **drinken** op de begravingen der **dooden** (die nu dicmaels **geschyeden**) nyet en **comen** te vervallen in **gebreck** **ende** armoede **ende** **sulx** doende den Aelmoesseniers alhier die in **desen** tijt groote **ende** extraordinaris lasten hebben te dragen van **haer** onderhout **ende** bijsstant helpen verschonen: Soo ist dat die van de Gerechte voornoemt de voorzeyde saecke ter harten nemende **ende** genegen sijnde de vooneyde excessen **ende** **inconvenienten** voor

soo veel in **haer** is voor te **comen ende wech** te nemen, hebben goet gevonden allen **ende eenen** yegelicken **burgeren ende** ingesetenen van dese stadt bij **desen** te verbyeden dat se des **mergens nochte** voor **nochte naer** de begravingen van de overleden minderjarige oudt sijnde veerthyen jaren **ende** daer beneden nyet en sullen schenken ofte laten **schenccken** eenige wijn ofte byer ofte eenige andere drancx aen den genen die het **doode lijck** ter aerde gebracht ofte de begravinge geadsisteert sullen hebben op peyne van ter contrarie doende daer over arbitralick bij die van de Gerechte **deser** stede gecorrigeert te werden

Ende dewijle dat om deselve redenen **ende oock** tot vermijdinge van de voorzeyde excessen **ende** onregeltheyden het schencken op de begraeffenissen die des naermiddachs **gescheyden** mede bij **eenen** yegelicken **behooren** naergelaten te werden: Soo hebben die van de Gerechte voornoemt genegen sijnde hierinne te volgen het goet exempel van vele welgepoliceerde steden **ende** regierungen van dese Provincie goetgevonden soo tot goede orde **ende** **policie** van dese stadt als mede tot voordeel **ende** nutticheyt van den **burgeren ende** ingesetenen alhier selfs allen **ende eenen** yegelicken ingesetenen **deser** stede van wat staet gelegentheydt ofte hanteringe de selve **souden** mogen sijn, af te raden **ende** te vermanen dat se des naermiddachs noch voor noch **naer** de begraeffenissen der **afgesturven** personen nyet en schencken ofte laten schencken eenige wijn byer ofte andere drancx **maer** dat een yegelijck de begraeffenisse vereert hebbende een **cort** afscheyt neme **ende** voorts **elck eenen** hem tot sijn arbeyt **ende** hanteringe tot betere voorstant **ende** onderhout van sijn huysgesin vervouge.

BIJLAGE IV

Aflezingsboek 1 fol. 259, 10 december 1633

Mr. Willem de Bondt **Schoudt** der stadt **Leyden** eysscher van s'heeren wegen in **cas** van delict **doet** bij **desen** bij openbare clockengeslach inneroupen **ende** verdaegen **Magdaleentgen** Pietersdr. huysvrouwe van Louris **Jansz. Effenop** schipper **laest** gewoont hebbende binnen **deser** stede **maer** nu voorvluchtich off latiterende **omme of** pene van ban **ende** confiscatie van goederen op woonsdage den 25en Januarii anno 1634 **eerstcomende** s'mergens de clocke negen **uyren** in persoon te verschijnen in openbare vierschare voor de E. **Heeren** Schepenen alhier **ende** aldaer te aenhoren sodanigen criminelen eysch **ende** conclusie als den **gemelden offichier** alsdan op **haer** sal willen doen **ende** nemen Ter oorsaecke dat sij **haer** met seer **quaede** saecken onderstaen **ende** vervordert heeft schier bij een yeder een uyt te geven **ende** te willen doen gelooven dat **haer** man door **cracht** van seeckere andere vrouwe was betovert **ende** door sulcx onder reverentie in het doen van sijn gevouch loosde **spijckeren** dotten hayr **ende** andere meer **onbehoorlicke ende** ongeloofflijcke dingen daer te contrarie sij gedaechde selfs alvorens **ende** wanneer sij gedaechde **hadde gemerct** dat haren voorzeyden man sijn gevouch soude gaen doen in den emmer daer hij tot dien eynde op **gingh**, de **spijckeren** dotten hayr **ende** andere **onbehoorlicke dinghen hadde** gedaen ofte geworpen, door sulcken middel **ende** bedrygerije souckende niet alleen **haeren** man **maer** oock alle de werelt wijs te maecken **ende** te doen geloven dat hij betovert was, **haer** jegens den **selven** eysch **ende** conclusie te verantwoorden **ende** voorts in der saecke te **sien** procederen als **naer** behooren Tot welcken eynde **haer** werden voorgestelt de eerste veertien dagen voor de eerste de tweede voor de andere **ende** de derde voor de **laetste ende** peremptoire verdaginge mit intimatie tot alsulcken eynde dat t'sij off sij gedaechde ten voorzeyden dage in rechten verschijnt dan niet Schepenen evenwel in der saecke voorts varen recht doen **ende** wijsen sullen **gelijck** sij **naer** recht **ende** reden sullen bevinden te behooren.

BIJLAGE V

Aflezingsboek E fol. lv, 27 september 1578

Alzoo tot kennisse van **Schoudt** Burgemeesteren **ende** Gerechte der stadt **Leyden** **geco-**

men es dat verscheyden mannen **ende** vrouwen personen zoe **burgeren** als **innewoon-**
deren hem binnen **deser** stede zonder voorgaende wettige kennisse begeven tot **school-**
tehouden daer van de sommige (4) die van anderen gelove **ende** **gevoele** zijn dan al-
hier opelicken en den kercken **geleert** wert, hem onderstaen de kinderens van jongs
inne te planten eenige wangelovige sproicken **ende** gebedkens de zeive zulx **misley-**
dende tot eenige superstitiën **ende** hare swacke **ende** tedere verstandkens zulcx besmet-
tende **ende** bedervende **ende** dat heurleyder ampt zonderlinge vereyst daerinne voor zoe
veele des **mogelick** es te voorzien **ende** met **eenen** te versorgen dat de jeucht van jongs
aen beneffens goede **eerlicke** consten zedicheyt **ende** manierlicheyt in de vreeze **gods**
ende de begintselen van de ware christelicke religie werden opgevoet gestuyrt **ende** ge-
leert, **zoe** hebben de voorzeyde Schoudt Burgemeesteren **ende** Gerechte wel uytdrucke-
lick verboden **ende** verbieden mitsdesen alle personen die hem generen mit schole te
houden alleenlick de **rectoir** van grote **schole** met zijne ondermeesteren uytgesondert
dat hem niemant en vervordere achter den 18den Octobris **eerstcomende** eenige kinde-
ren tsij knechtgens of meyskens om die te **leeren** in hare huizen **cameren** ofte scholen
te ontfangen of de zelve te onderstaen te **leeren** stuyten of onderwijzen in wat **spracken**
of talen **tzelve** toude mogen wezen tsij dan Latijn nederduys of Franchois ten zij de
zelve binnen middelen tijde daer toe in geiove **ende** geschichtheyt van leven bequaem
gevonden **ende** zulcx op nieuws toegelaten zullen zijn, te **welcken** eynde zij **verzouc** aen
Schoudt Burgemeesteren **ende** Gerecht zullen mogen doen op peene dat de **geene** die
hem **naer** den voorzeyden tijt zonder alsvooren **behoorlic** consent te hebben, vervordere
schoolen te houden een **somme** van tien ponden van 40 grooten te verbeuren **ende** boven
dien arbitralick gecorrigeert zal worden des hem **elc eenen** zal mogen wachten voor mis-
doen, verbiedende van **gelijcken** alle Ouderen voochden **ende** opzienders van eenige
kinderen knechtgens of meyskens hare kinderen of de **geene** die zulcx onder hare
voochdie of opzichte zijn staende in andere scholen dan die zulcx zullen zijn toege-
laten te besteden of ter **schole** te stellen off te laten gaen op **gelijcke** boeten **ende** correctie.

BIJLAGE VI

Afzettingboek 1 fol 117, 28 mei 1631

Alsoo de Spagniaerden met hulpe harer adherenten van verscheyden **Rijcken** quartieren
ende landen bij den anderen hebben doen brengen **ende** versamelen groote menichte van
ruyteren **ende** knechten **ende** oock daer nevens laten **gereet** maecken veel **chrijschprepa-**
ratien om met openbaer **gewelt** den staet **deser** landen aen te tasten **ende** oock soo Godt
Aimachtich **sulx** wilde **gehengen** den selven t'overweldigen den ingesetenen **vandien** te
beroven van de ware Godtsdyenst vrijheden rechten **ende** privilegien **ende** vorders van
alle t'gene een yeder **weert** lyeff **ende** aengenaem is, alle t'welcke de Ho: Mo: **heeren**
Staten **Generael** ordelende dat nyet **cleyn** geacht **nochte** **lichtelick** in de wint geslagen
maer **naer** sijn **gewichte** ernstelick behoorde geapprehendeert te werden **ende** dyenvolgens
met alle **mogelicke** voorsorge intijts tegengegaen eer men **met** den slach werde **gewaer-**
schouwt, waerover de selve met rijpe deliberatie hebben geresolveert dat van wegen desen
staet bij de handt genomen sullen werden middelen tot afweringe van s'viants **gewelt**
als **oock** tot crenckinge van sijn groote hoochmoet **ende** macht onder t'wijs beleyt van
sijne Excellentie den heere Prince van Orangien etc. **ende** oock door Godtlicke genade
bij Hare Ho: Mo: opmerckinge genomen sijnde dat nevens **alle** feytelicke **ende** **mogelicke**
aangewende middelen de vyerige gebeden tot Godt in tijt van **oorloge** veel vermogen
ende Godt alleen is die d'utcompste van de **oorloge** regeert **sulx** dat het peert ten strijde
wel wert bereyt **maer** dat de overwinninge van de Hemel afdaelt: Soo hebben hare Ho:
Mo: goetgevonden **ende** geresolveert **uut** te schrijven **eenen** algemeynen vast **ende** **bede-**
dach over alle de vereenichde Nederlanden geassocieerde **lantschappen** **ende** steden die
wesen sal woonsdage den 4den des **toecomenden** **maent** Junii ten eynde alle goede **inge-**
setenen **ende** patriotten door **desen** gantschen staet met gemeender hant ten selven dage
mogen **optrecken** nae de kercken om Godt Almachtich met een nederich **ende** verslagen

harte vyerichlick te bidden **ende** opt exempel van de **propheet** Moyses hare handen **naer** den Hemel **uut** te **strecken** op dat hij nae sijne oneyndelicke genade **ende** bermharticheyt wil **wesen** een vyerige muyr rontsomme onse aerde wallen **ende** dat hij met een legioen sijnder engelen onse leger wil omringen **ende** **gelijck** hij de zee van **perck** heeft **gestelt** daer over dat hij niet gaen en kan, dat hij alsoo des viants macht wil breydelen **ende** dat voort sijne Majesteit gelyve den persoon van sijne hooghemelte Excellentie voor alle gevaer te protegeren **ende** den selven als **oock** het gantsche leger in goede **gesont**-**heyt** **ende** welvaren behouden mitsgaders sijne Excellentie begaven met den geest des wijsheits voorsichticheyt **ende** clouckmoedicheyts, **oock** de selve bijwonen int uitvoeren der desseyen van **desen** staet, den viant daer tegens doen **verschricken** met verlies van couragie **ende** **volck** d'selve mede confunderen **ende** in confusie brengen sulx dat sij te **rugge** kerende in **haer** eygen swaert **comen** te vallen op dat daer van de eere aen Godt tot grootmaeckinge vanijnen **heyiligen** naem **ende** de macht **ende** onse nutticheyt aen onse lyeve vaderlant blijve, Van het **welcke** de Gecommitteerde Raden van de Staten van Hollant **ende** Westvryeslant den Schout Burgemeesteren **ende** regierders **deser** stede bij hare bryeven van de 21e meye lestleden wel hebben willen verwittigen met last **ende** bevel **omme** den voorzeyden bededach ter plaetse **sulx** **gewoonlick** es **tijdelick** te verkondigen Wert daeromme **eenen** yegelicken bij **desen** vermaent **ende** **oock** uutten name **alsboven** gelast **ende** bevolen den voorzeyden bededach op woonsdage naestcomende volgens de intentie van de welgemelte **Heeren** Staten **Generael** te onderhouden **ende** op dat den selven **dach** in ware **ende** oprechte heylicheyt **ende** godsalicheyt mach werden overgebracht hen alsdan af te houden van alle **hantwercken** tappen **drincken** caetsen balslaen **ende** diergelijcke wulpsheden **op**te peynen **ende** verbeurten bij voorgaende placcaten daer toe gestatueert.

ENIGE NOTITIES OVER DE LEIDSE MYTYLSCHOOL

door

mej. J. M. Hilarius

Op maandag 21 augustus 1968 was het een bijzondere dag voor 37 leerlingen van de Leidse Mytylschool: 16 feestelijk versierde „**lelijke** eendjes” brachten hen in cortège van de oude school aan de Zuidsingel naar het nieuwe gebouw aan de Blauwe **Vogelweg** achter de Anna-Kliniek. De „**band**” van de Grof-smederij zorgde voor een muzikale ontvangst, het Kindercircus „**Atleta**” uit Warmond bood het verdere vermaak.

En feest mocht er wel zijn, die dag, want ze gingen – zoals iemand het uitdrukte – van een krot naar een villa. Dit was wel niet helemaal eerlijk tegenover de Zuidsingelschool, want dit is een groot stevig gebouw. Maar het gedeelte dat door de Mytylschool werd bewoond, was zonloos en kil, en daarom was de vergelijking wel begrijpelijk.

Een **15-jarige** Leidse Mytylperiode ging er aan vooraf.

Tot 1947 behoorde het spastische kind – althans wat zijn schoolopleiding betrof – tot de vergeten groepen. Een ernstig gestoord spastisch kindje, met zijn ongecoördineerde bewegingen, zijn vaak kwijlend, half-open mondje en soms moeilijk verstaanbare spraak, werkt niet zo vertederend als een vrolijk spartelende baby. Bovendien dacht men vaak, dat er in zo'n gestoord lichaam ook wel een gestoorde geest zou huizen. Men ging het gezin liever uit de weg. De lichtere gevallen gingen gewoon naar school en moesten maar zien, dat ze het onderwijs konden bijhouden. Dat ze op de speelplaats en na schooltijd letterlijk en figuurlijk aan de kant stonden, omdat ze niet zo goed konden **mee-**hollen en voetballen, was erg jammer, maar daar was nu eenmaal niets aan te doen. Ze kregen er helaas geen vriendjes door en werden dan eenzame figuurtjes.

Het is voor Nederland aan de doortastendheid van mevrouw S. E. Spakler, mej. G. van Tholen en prof. dr. J. D. Mulder te danken, dat er in Amsterdam bij het Wilhelmina-Gasthuis een klasje voor kinderen met hersenletsel kwam, kinderen dus, waarvan men hoopte de geest tot ontwikkeling te brengen door speciale aandacht en therapie. Toen een houten noodgebouw aan de Ringdijk werd gezet, kwam hiermede de eerste school gereed voor het onderwijs aan

gehandicapte kinderen. Men noemde deze school „Mytyschool”, naar het meisje uit het sprookje „l’Oiseau bleu” van de Vlaamse schrijver Maurice Maeterlinck. In dit sprookje zoeken Tytyl en zijn zusje Mytyl naar de Blauwe Vogel van het Geluk om er hun zieke buurmeisje mee te genezen.

Naar analogie van het Amsterdamse initiatief besloot mevrouw G. H. van Dijk-Bosman te Leiden om stappen te ondernemen tot de oprichting van een dergelijke school, samen met de heer A. W. Tholen, die **secretaris-penningmeester** werd van de op 12 februari 1951 opgerichte Mytylstichting voor Leiden en omstreken. Mevrouw Van Dijk kon toen niet vermoeden, dat haar werk zou uitgroeien tot wat nu met recht de mooiste Mytyschool van Nederland wordt genoemd. Er zijn nu 29 van dit soort scholen, waarvan 8 dagscholen en de overige verbonden aan revalidatie-inrichtingen en centrumscholen. Maar alle hebben dezelfde naam: Mytyschool. En zo werd wat in Amsterdam als eigennaam was begonnen tot soortnaam voor alle andere scholen voor lichamelijke gehandicapte kinderen in Nederland.

Het begon in Leiden zo simpel op die 27e oktober 1952: 6 kinderen, de onderwijzer Keyser en heilgymnaste mej. J. G. **Koelman**. Pro Deo in een door de gemeente beschikbaar gesteld lokaal van de Zuidsingschool.

Voor een goed verloop van het werk bleek overigens uitbreiding van het stichtingsbestuur nodig. Het contact met de gemeente werd verstevigd door de opnemering van een raadslid in het bestuur, ten behoeve van de medische begeleiding van de kinderen werd een arts van de G.G. en G.D. aangezocht, er kwam een aparte penningmeester voor het vele werk, dat nodig was om aan voldoende geld te komen. De financiële positie van de stichting was namelijk zeer moeilijk door het ontbreken van enige subsidie. Het werk dreef op donaties en straat- en huis-aan-huis-collectes. Later kwam daar verbetering in door grotere schenkingen en door een gemeentelijke subsidie, die hard nodig was, aangezien het zeer individueel gerichte onderwijs buitengewoon duur is.

Intussen bleef het werk groeien. Er kwamen meer kinderen op de school. Mevrouw Th. L. de Ruiter de Wildt-Linck volgde de heer Keyser op en werd zelf opgevolgd door de heer T. Tieleman. Er kwam nog een klas bij, en nóg een. En zo groeide als een koekoeksjong de Mytyschool in het gebouw, waar zij te gast was en bezette weldra 4 lokalen, een halve gang en een kamer. Met een lagere school, een kleuterschool en een Mytyschool allemaal op dezelfde tijd door dezelfde voordeur is waarlijk geen sinecure en het pleit dan ook wel voor de verdraagzaamheid, die men ten opzichte van elkaar aan de dag legde, dat alles 15 jaar lang zonder moeite is verlopen.

Inmiddels — 1959 — had de gemeente Leiden, tot vreugde van het bestuur, de zorg voor de school van de Mytylstichting overgenomen: de kinderen zijn tenslotte evenals de anderen leerplichtig, al kunnen ze door hun handicap niet terecht op een gewone school.

Nu begon men ook plannen te maken voor een eigen gebouw. Er werd besloten tot een houten gebouw, dat niet meer dan f 100.000 mocht kosten: het was dan snel te realiseren, daar er nu geen rijksgoedkeuring nodig was. De plaats zou de mooiste van Leiden worden en voor een Mytylschool de meest geëigende: nl. naast de Anna-kliniek en op een gedeelte van het terrein, dat bekend stond als: het bos van **Bosman**. In verband met de medische begeleiding van de kinderen was dit zeker een goede plaats. Een half jaar voor zijn dood heeft prof. Mulder een verbindingsbruggetje tussen de beide terreinen bewerkstelligd, zodat zowel de school als de ouders gemakkelijk naar de werkplaats en de polikliniek van de Anna-kliniek kunnen komen. Het kenschetst wel de goede verhouding die er tussen de beide instituten bestaat.

Maar: door allerlei duistere moeilijkheden bleef het enige jaren bij plannen. Gelukkig maar, denken we nu achteraf. Want het aanvankelijk zeer bescheiden plan werd in 1962 vervangen door een ander: moderner en grootser van opzet, één, dat volkomen aangepast werd aan de eisen en verlangens van deze oorspronkelijk weinig bekende vorm van onderwijs. Eén, dat dan ook veel kostbaarder zou worden: in 1965 zegde de gemeenteraad een krediet toe van 2,6 miljoen gulden.

Bouwmeester werd de stadsarchitect, ir. Th. K. J. **Koch**, die in nauw overleg met de in 1966 overleden gem. inspecteur van het onderwijs de heer B. Swanenburg, de schoolarts mevrouw M. C. Zwart en het hoofd der school mejuffrouw J. M. Hilarius een gebouw wist te realiseren, dat representatief genoemd mag worden voor een moderne Mytylschool.

Vooraf aan de stuwende kracht van de heer Swanenburg is het te danken, dat op 16 februari 1967 het heien van de eerste paal een feit kon worden. Het was dan ook zeer te betreuren, dat hij hier zelf geen getuige meer van kon zijn.

Dit heien gebeurde uiteraard door de burgemeester, **mr. G. C. van der Willigen**. Een ieder, die bij het Mytylwerk betrokken is, weet, dat de burgemeester het gehandicapte kind een warm hart toedraagt. Was hij niet jaren lang voorzitter van de Bond van Ouders van Spastische Kinderen, de B.O.S.K.?

Met bovendien een krediet van $\pm$ f 300.000 voor de bouw van een instructiebad met verstelbare bodem, kon het welhaast een volmaakt geheel worden.

Schoolbouw

De school is gebouwd volgens het z.g. H-B-80 systeem van de fa. Van Heeswijk uit Eindhoven. Er zijn 2 vleugels, die verbonden zijn door een glazen gang, de Begonialaan, zo genoemd naar de versiering, die de plantsoendienst bij de officiële opening van de school had aangebracht. De tussen de vleugels gelegen speelplaatsen bieden de kinderen voldoende ruimte en vrijheid om zich in de middagpauze, zonder onbescheiden blikken van buitenaf, te vermaken met hun driewiel fietsjes en ander rijdend materieel, terwijl er bovendien een zandbak, speelwerktuigen, een vijver en mooie gazons zijn. Twee overdekte,

met gas verwarmde speelruimten geven de rolstoelkinderen gelegenheid, ook 's winters een frisse neus te halen zonder al te koud te worden.

De achterste, naar de Anna-kliniek toegekeerde, vleugel bevat 6 grote leslokalen, een 70 m lange brede gang en ruime toiletgelegenheden. Aan de voorste vleugel is boven de voordeur een luifel aangebracht, zodat alle kinderen droog uit hun taxi of busje getild kunnen worden. Deze vleugel bevat de medische en para-medische ruimten, badkamer, linnenkamer, keuken, eetkamer voor alle medewerkers, gymnastieklokaal (tevens aula) en het instructiebad. De kamer van de **conciërge** is in de hall. Ofschoon er bij de bouw van de school wel gedacht is aan voorzieningen met het oog op de handicaps van de kinderen — zoals: geen drempels, extra brede, van strippen voorziene deuren, handvatten naast de toiletpotten — is er ook bewust veel nagelaten. U zult tevergeefs zoeken naar leuningen in de gangen. De knoppen van de deuren zijn als de deurknoppen thuis, evenals de lichtschakelaars. Zo ook de hoogte van de wastafels, die wel weer een aangepaste kraan hebben. De kinderen eten hun van huis meegebrachte boterham van een bordje met vork en mes in de klas.

Haanstra zei 60 jaar geleden reeds: „Geef het kind geen lift, maar een ladder.” Van dat principe gaan ook wij met onze kinderen uit. Wij leren hen zich te bewegen in een gewoon huis en, als het kan, in een gewone maatschappij. Wij zouden ver naast ons doel schieten, als we de kinderen te afhankelijk deden worden van de omgeving. Met liefde, toewijding, geduld en begrip is met onze kinderen zo veel te bereiken.

Toelating tot de school

Waarin verschilt deze school nu van een gewone school? Om te beginnen is er een toelatingscommissie, bestaande uit het hoofd der school, een revalidatiearts, een schoolarts en een psycholoog. Elk lichamelijk gehandicapt kind, waarvan redelijkerwijs aangenomen mag worden, dat het de voornaamste eisen van het basisonderwijs kan volgen, is welkom. De groepen zijn klein, hoogstens 12 leerlingen, die allen individueel onderwijs, medische begeleiding en naar behoefte heilgymnastiek en spraakonderwijs krijgen.

De wet stelt deze commissie verplicht. Gelukkig is de samenwerking tussen de leden ervan goed, zodat tot nu toe elk kind of unaniem werd toegelaten òf unaniem werd afgewezen.

Bij de toelating van weinig-gehandicapte kinderen gelden de volgende overwegingen:

- 1e. Kan het het *tempo* van de gewone school volgen? Moet het vanwege zijn slechte handmotoriek, zijn slechte spraak, zijn vertraagd denken, niet te veel „op de tenen lopen”?
- 2e. Voelt het zich gelukkig op de gewone school, nu het net niet met de spelletjes op de speelplaats kan meedoen? Met zijn lichte spasme vindt de on-

barmhartige jeugd hem gauw een „slome sufferd”. Het kind vereenzaamt, wordt recalcitrant.

Een zwaar spastisch kind wekt de behulpzaamheid van de ander op, een licht geval werkt irriterend door zijn z.g. onhandigheid. Op de Mytyschool is het niet zelden de beste onder zijn gelijken en daardoor veel gelukkiger.

- 3e. Op de gewone school wordt door goedwillende onderwijskrachten en leerlingen vaak te veel hulp geboden. Het kind wordt te veel beschermd en bemoederd. Het krijgt daardoor niet de mogelijkheid zich op de juiste manier te ontwikkelen. De drang, de wereld te ontdekken, wat toch in ieder kind zit, wordt in de kiem gesmoord. Niet: „**ikke-zelf-doen**” van het kind, maar „**dat** zal ik wel voor je doen” van de ander. Het krijgt geen zelfvertrouwen en ieder initiatief wordt hem ontnomen. Wij staan doelbewust met de handen op de rug toe te kijken om het kind dat te laten doen wat tot zijn ontplooiing kan bijdragen.

Het moet U dan ook niet verwonderen, als U een niet-lopend, zeer spastisch kindje op de grond ziet, schuivend op haar ruggetje, om de w.c. te bereiken. Zij is dolgelukkig, dat zij dit voor elkaar heeft gekregen, want thuis op het kleed ging het niet en op onze gladde vloer lukt het. **Inderdaat**, het kost zo veel meer tijd. Maar mogen wij haar dit geluk ontnemen?

Een volgend punt van overweging bij de toelating is: Is het kind wel *schoolrijp*?

Dit geldt inderdaad voor andere scholen ook, doch bij onze kinderen dikwijls door heel andere oorzaken.

Een gezonde baby begint al heel vroeg de wereld om zich heen te verkennen, komt uit liggende in verticale houding binnen een jaar, speelt met zijn teentjes, handjes, leert **aldoende** zijn lichaampje, brabbelt met de omgeving mee, gaat box, kamer, huis en later straat en speeltuin verkennen en doet zo vele ervaringen op. Er zijn geboden en verboden (**moet** wel en **màg** niet), leert letterlijk en figuurlijk met vallen en opstaan. Het kindje begint lichamelijk, verstandelijk, sociaal en emotioneel te rijpen. Maar de meeste van onze kinderen?

Vele malen verblijf in ziekenhuizen, doktershanden of operatie-kamers is niet bevorderlijk voor een gezonde kijk op de wereld.

Liggende ervaart men zijn omgeving anders dan staand. Een over U heen gebogen gezicht verandert van vorm. Bij het vaak aangeboren gestoorde gevoel voor ruimte ontstaat ook nog een verworven ruimtelijke stoornis. Er is geen handje-klap op moeders schoot gespeeld, hij heeft zich niet aan vaders broekspijp opgetrokken, hij heeft nooit een bal omvat en zo het **drie-dimensionale** be-grepen of met blokkendozen en legpuzzeltjes ruimten en vlakken leren vullen. En daar er een correlatie is tussen ruimtelijke stoornis en rekenen, zal men op onze school nooit met rekenen beginnen alvorens men zeker weet, dat het kind het ruimtelijke heeft be-grepen = begrepen.

Bij schoolrijp zijn behoort ook: Opdrachten kunnen uitvoeren. Maar hoe zou hij dit kunnen? Alles werd toch voor hem gedaan?

De school begint dus met het stellen van kleine eisen, geeft taakjes op, die het kind aankan.

En hoe is het contact met andere kinderen?

De ik-gerichtheid van onze kleintjes is vaak ontstellend. Hoe kan het ook anders? De enige contacten waren meestal de gezinsleden, die op zijn **onuit**-gesproken verzoek vlogen (ook wel op zijn „bevel”) en de ziekenhuispatiëntjes, die even ik-gericht waren. Leven betekent: samen-leven en dat vereist: samen-spel. Daar beginnen wij dus ook mee, zowel op de gymnastieklessen als in de klas. Het is beslist grappig met een paar nieuwelingetjes mens-erger-je-niet te spelen. Alle 4 hadden thuis vaak horen zeggen: „Laat je broertje toch winnen. Jij kan straks weer lekker buiten spelen”. Dus onze leerlingetjes waren gewend te winnen. Alle vier. Dat betekent eerst: ruzie, en wat later: alle dopjes over de vloer en: „ik doe het toch niet meer”. Daar onze kinderen meestal een korte spanningsboog hebben en zich moeilijk op iets kunnen concentreren, zullen onderwijzers en assistente met veel geduld en liefde al deze spelletjes moeten leiden. De assistente is een niet genoeg te waarderen medewerkster in onze school, en dat niet alleen omdat zij voor de lichamelijke hygiëne van het kind zorg draagt.

Het onderwijs

Het zou te ver voeren om de verschillende ziektegevallen te bespreken. Toch maakt dit voor het onderwijs wel degelijk verschil. Een kind met een geboortetrauma reageert veelal anders dan een kind met een verworven ziekte, zoals polio. Een spraakverlamming werkt een enorme taalachterstand in de hand. Het kind wordt dus individueel benaderd. Allereerst zal geprobeerd worden de achterstand in te halen. Daar het kind veel tijd kwijt is aan heilgymnastiek, logopedie en zwemmen, zal het onderwijs intensief dienen te zijn, doch **zò**, dat het niet te vermoeid raakt. Daartoe is nauwe samenwerking van alle bij het kind betrokken personen noodzakelijk. Een goed teamverband is eerste vereiste.

Met **rekenen** wordt pas begonnen, als het kind heeft leren bouwen, sorteren, puzzelen, **mozaïeken** en logisch rangschikken. Daar de meeste van onze kinderen nooit boodschappen doen, is er natuurlijk een winkeltje in de school, waar ze leren met geld omgaan, tellen en . . . praten.

Taal begint bij de zandbak: zand er in, er **uit**, er op, er **naast** (ruimtelijke begrippen alweer). Hoe voelt schuurpapier? (wat is **ruw**), rijst (wat is korrelig?), een speldeprik? Er wordt veel gezongen en poppekast gespeeld. De 2 m hoge poppekamer met 7 kamers en een keuken wordt op velerlei wijze gebruikt: etiketjes op de inboedel bevorderen het lezen, kleine opdrachtjes als: maak de slaapkamer schoon, of: ga alle meubelen in de kamer anders plaatsen, bevorderen de schoolrijpheid. De poppekamer werd 22 jaar geleden door

jongens van de Zuidsingelschool gemaakt en doet nog steeds dienst.

En hoe brengen wij de onwillige handjes tot schrijven?

Eerst grote cirkels op het bord, desnoods met het krijt op het handje gebonden, dit vaak in samenwerking met de heilgymnaste. Of, wat veel leuker en doeltreffender is: met draaien aan het draaiorgeltje met echte „boeken”. Het onvolprezen orgeltje, dat de burgemeester ons schonk en dat ook dienst doet bij alle festiviteiten in de hall, waar de verjaardagen van de volwassenen met de kinderen worden gevierd.

Als het schrijven te langzaam blijft gaan en daardoor remmend werkt op de verdere ontwikkeling van het kind, wordt overgegaan tot typen, desnoods op een elektrische machine. Men moet vaak buitengewoon inventief zijn om dit laatste te realiseren. Doch daar niet-schrijven onherroepelijk leidt tot stilstand van rekenen en taal na het 4e leerjaar, wordt aan het typen bijzonder veel aandacht besteed.

Aan de school is geen kleuterschool verbonden, kleuters worden op de goed-geoutilleerde kleuterschool van het Zeehospitium te Katwijk geplaatst, waar onze revalidatie-arts, dokter P. D. Bakker, hoofd van de afdeling Revalidatie is.

Het basis-onderwijs kan gevolgd worden door Middenstandsdiploma opleiding, M.A.V.O., H.A.V.O. en I.V.I.O.

Als het mogelijk en voor de leerling beter is, gaat hij naar het gewone onderwijs. Zo heeft een van onze jongens de gewone M.U.L.O. gevolgd en zelfs zonder doubleren eindexamen gedaan. Twee anderen hebben een I.V.I.O. diploma, één verzorgt de administratie van de school.

Als blijkt, dat rekenen voor een kind een eeuwig struikelblok zal blijven, wordt het accent verlegd naar bijv. taal of algemene ontwikkeling. Er wordt van alles geprobeerd om het kind te leren vrede te hebben met zijn handicap. Hoe intelligenter het kind, hoe moeilijker dit is. Als het jong is, heeft hij „er nog geen weet van”, zoals een moeder ons zeide. Later kan zijn gevoel van insufficiëntie leiden tot dromerigheid en slecht werk. Op trieste wijze kan men het intelligentiequotiënt dan zien dalen.

Moeilijk is het eveneens voor de ouders, om de handicap van hun kind te aanvaarden. Een nauw en goed contact is dan ook noodzakelijk. Het was geen wonder dat vele ouders een zucht van verlichting slaakten, toen in de consistoriekamer van de Koningskerk een bescheiden begin werd gemaakt met de opvang van de oudere spastische kinderen, wat later leidde tot het werken in G.S.W. verband in een lokaal van de Soc. Werkplaatsen aan de Gabriël Metzstraat. Ze hebben er nu hun dagtaak en verdienen naar rato. De angst van „Wat moet mijn kind gaan doen, als hij te oud voor de school is geworden?” is nu voorbij. Blijft nog de eeuwige angst: „Waar moet mijn kind heen, als wij er niet meer zijn?”

Ook is er nu een maatschappelijk werkster aan de school verbonden. Zij

kan veel sociale, financiële en andere moeilijkheden opvangen, die vroeger door de onderwijskrachten moesten worden opgelost. Daar er voor al onze kinderen bijzonder veel onkosten gemaakt moeten worden is het voor de ouders goed te weten dat er bijna altijd een beroep gedaan kan worden op de Bijstandwet, de A.W.Z. (wet op zwaar geneeskundige risico's), de Mytylstichting en op het Beatrixfonds.

Het was een goede dag, toen prof. Muntendam op 16 november 1967 de Mytylschool aan de Blauwe Vogelweg opende.

Het is fijn te werken met mensen, die, zodra ze in de ban van het Mytylwerk komen, hun witte vogel offeren voor al de kinderen, die hulp zo hard nodig hebben – om met een variant op de laatste zin van de openingsrede van prof. Muntendam, te eindigen.

ILLUSTRATIES

afb. 9. De Leidse Mytylschool. Foto **F.** G. M. Kleinans.

afb. 10. De groep „de egeltjes”. Foto uit het schoolalbum.

HEIDENS IN RIJNLAND

door

dr. O. van Kappen

Deel II¹

Zoals ik in het eerste gedeelte van dit opstel reeds stelde,² deden de heidens in het laatste kwart van de 17e eeuw weer van zich spreken in Rijnland. Immers, in de criminele dingboeken van Rijnlands hoge vierschaar, lopende over de periode van 1682 tot 1736, zijn vele tientallen strafvonnissen te vinden, gevelde over heidens en heidinnen of personen, die zich daarvoor „uitgaven”. Deze laatste term stelt ons al dadelijk voor een eigenaardige moeilijkheid. De vraag dringt zich namelijk op of wij in al deze gevallen werkelijk wei met „echte” zigeuners en zigeunerinnen te doen hebben.

Het antwoord op deze vraagstelling dient ontkennend te luiden: lang niet alle 16e-, 17e- en 18e eeuwse „Heidens” oftewel „Egyptenaren” waar arstammelingen van de 15e-eeuwse groepjes „immigranten” uit „Klein-Egypte”. Met het verstrijken der eeuwen was zulks zelfs in steeds in mindere mate het geval. Ter toelichting moge het volgende dienen.

Wij kunnen constateren, dat de groepjes „Egyptische” pelgrims, die in de loop van de 15e eeuw in West-Europa – en dus ook in de Nederlanden – penetreerden, al vrij spoedig allerlei elementen uit de inheemse bevolking in hun gelederen opnamen. En uiteraard waren het veelal geen gezeten burgers, die zich tot het ongewisse, avontuurlijke en niet zelden riskante bestaan van de „Egyptenaren” aangetrokken voelden. Niet voor niets maken reeds de 16e-eeuwse plakaten van Karel V niet alleen gewag van diegenen, die „beweren te behoren tot de Egyptische natie”, maar ook van hen, die „hun gezelschap volgen of de kleren dragen, die de Egyptenaren gewoon zijn te dragen”. Strafrechtelijk werden deze beide groepen over één kam geschoren; zij vormden een aparte categorie landlopers, gemeenlijk met zwaardere straffen bedreigd dan de overige vagebonden. De historisch-sociologische studie van Strubbe m.b.t. de groepjes „Gipten”, die in de tweede helft der 16e eeuw in het Brugse Vrije in Vlaanderen rondzwierven,⁴ heeft – m.i. overtuigend – aangetoond, dat er binnen deze groeperingen toentertijd reeds twee categorieën „Egyptenaren” te onderscheiden waren: ten eerste diegenen, wier voorouders reeds sedert mensenheugenis als „Gipten” rondgezworven hadden, de Egyptenaren „krachtens geboorte” dus, en ten tweede diegenen, die krachtens opname

in deze groepjes – soms zelfs na een soort „proeftijd” – tot Egyptenaren geworden waren, personen dus, die van oorsprong in het geheel niet tot de 15-eeuwse immigranten behoorden.

Ten gevolge van het hierboven aangestipte verschijnsel valt reeds in de 16e eeuw in de geleerden van de Egyptenaren een verslapping van het groepsverband en een geleidelijk verval van hun – in de 15e eeuw nog zo duidelijk waarneembare – karakteristieke zeden, gebruiken en taal te constateren. Zodoende is het begrijpelijk, dat de laat-17e-eeuwse en 18e-eeuwse troepen en groepjes heidens en heidinnen nog slechts vrij incohaerente, cosmopolitische groeperingen vormden, waarin het oorspronkelijke „Egyptische” element in genen dele meer overheersend was. Nochtans onderscheidde deze groepen bijzondere landlopers en landloopsters zich nog tot in het eerste kwart van de 18e eeuw qua levenswijze, taal, klederdracht, gebruiken en bezigheden zozeer van alle andere categorieën vagebonden, dat men hen als een apart soort zwervers bleef beschouwen. Zulks blijkt niet alleen uit de omstandigheid, dat er nog tot in de 18e eeuw afzonderlijke en speciale strafbepalingen tegen de „heidens” – met welke benaming men meer en meer „op zigeunerachtige wijze rondtrekkende zwervers” ging aanduiden – uitgevaardigd werden, maar ook uit het feit, dat het aantal strafvonnissen, waarin de delinquent of de delinquenten expressis verbis als „heiden(s)” of „Egyptenaar(s)” worden aangeduid, quantitatief beschouwd een zeer geringe minderheid vormen vergeleken met de overige tegen vagebonden uitgesproken strafvonnissen, óók nog in de 18e eeuw. Trouwens, ook qua motivering en strafoplegging verschillen de „heidenvonnissen” duidelijk van alle overige, tegen „gewone” landlopers uitgesproken sententies. Ook bij het door mij ingestelde onderzoek in de criminele dingboeken van het baljuwschap Rijnland, betrekking hebbende op deze periode, bleek zulks het geval te zijn.

De in deze sententies gebezigde strafrechtelijke qualificatie van „heiden” of „Egyptenaar” was dus bepaald geen synoniem van landloper in het algemeen en telkens wanneer in een bepaalde strafprocedure t.a.v. een bepaalde verdachte bij uitzondering de qualificatie „heiden” of „Egyptenaar” gebruikt werd moesten daarvoor doorslaggevende redenen geweest zijn. Welk criterium men nu in zulke gevallen in feite hanteerde is bij gebrek aan voldoende bronnenmateriaal niet precies meer na te gaan – trouwens, in de toentertijd vigerende plakaten is al evenmin een welomschreven wettelijke definitie van het begrip „heiden” te vinden –, maar ik ben ertoe geneigd te veronderstellen, dat de justitiële autoriteiten allerlei – op zichzelf vrij vage – feiten en omstandigheden hun oordeel lieten bepalen omtrent wie wel, wie niet tot de „Egyptenaren” gerekend mochten worden, zoals levenswijze – o.m. het kamperen in tenten, hetgeen bij de 18e-eeuwse heidens meer en meer in zwang kwam –, huidskleur, klederdracht, taal, bestaansmiddelen en niet in de laatste plaats de verklaringen van de verdachten zelf, dat zij behoorden tot de „Egyptische natie”, hoe ’n vaag begrip dat strikt genomen ook geleidelijk aan geworden was.

Kortom, wie op de officieren en rechters een „zigeunerachtige” indruk maakte werd gerekend tot de „heidens”, hoezeer ook de verschillende redenen, welke hen tot dit oordeel leidden, op zichzelf beschouwd stuk voor stuk veel te vage, volstrekt ontoereikende en – naar moderne wetenschappelijke maatstaven gemeten – zelfs volkomen onhoudbare criteria vormden.

Een extra complicatie vormen dan in dezen nog die gevallen, waarin de verdachten zich voor heidens „uitgegeven” hadden. Ongetwijfeld scholen er onder deze categorie delinquenten velen, die in het geheel geen heidens waren, maar zich alleen maar als heidens voordeden – bij voorbeeld door **zigeunerachtige** kledij te dragen en door hun huid kunstmatig een donkerder kleur te geven – teneinde dusdoende met des te meer profijt de niet weinig lucratieve praktijken, welke vanouds aan de Egyptenaren toegeschreven werden – zoals waarzeggen, geestenbetweten, het ontdekken van verborgen schatten en kwakzalverij –, te kunnen beoefenen. Het is duidelijk, dat deze personen met de 18e-eeuwse, groepsgewijze ten plattelande rondzwervende „heidens” eigenlijk niets uitstaande hadden. Toch valt het te betwifelen of alle zich voor heidens uitgevenden „namaakheidens” waren. In de loop van de 15e eeuw immers, hadden vele West-Europese kerkelijke en wereldlijke autoriteiten geleidebrieven en voorrechten verschaft aan de verschillende, toentertijd nog in een geur van heiligheid en geheimzinnigheid staande groepjes „Egyptische pelgrims”, voordien onbekend en zo plotseling op het maatschappelijk toneel verschenen. Weliswaar hadden de plakaten van Karel V gepoogd daaraan radicaal een einde te maken, maar nog zeer lang zijn de Egyptenaren blijven haken naar die voor hen zo voordelige, geprivilegieerde status van weleer. Nog in de 16e en 17e eeuw, ja zelfs in de 18e eeuw nog, bekende menige heiden en heidin vlotweg in foro te behoren tot de „Egyptische natie”, vermenende daardoor a.h.w. „boven de wet te staan”.⁵ Maar helaas voor hen spraken de zoëven genoemde plakaten op de meest schampere toon over hen, die beweerden „te wesen van der natie van Egipten”, personen, wien een speciale bevoorrechte positie nadrukkelijk werd ontzegd, en zo valt het te begrijpen dat in navolging daarvan ook de justitiële functionarissen met een zeker *dédain* gingen spreken van diegenen, die zich voor Egyptenaren uitgaven.

Het is derhalve lang niet uitgesloten, dat er zich onder die laatsten ook „echte” heidens bevonden, welk begrip dan niet, het zij nogmaals betoogd, in **anthropologische**, in „rassenkundige” zin opgevat dient te worden, maar veeleer in sociologische zin. Want sociaal gezien vormden de Oud-Vaderlandse heidens – deels nazaten van de 15e-eeuwse immigranten uit „Klein Egypte”, deels elementen uit de inheemse West-Europese bevolking, die zich bij hen hadden aangesloten, een proces, dat tot in de 18e eeuw op steeds groter schaal voortgang vond – een sterk geïsoleerde minderheidsgroep, zich van de overige zwerversbevolking onderscheidend door o.m. een eigen taal – in vroeger tijden ten onrechte veelal voor een soort bargoens versleten –, een zekere specifieke, zwak-hiërarchische organisatie – zij het dat deze steeds meer in

verval geraakte –, gemeenschappelijke overleveringen – de traditionele, van geslacht op geslacht overgeleverde verhalen m.b.t. hun Klein-Egyptische herkomst bleven tot diep in de 17e eeuw onder hen voortbestaan –, angstvallig geheim gehouden beroepsoverleveringen – bij voorbeeld m.b.t. de kunsten van „meesterije” (geneeskunst) en waarzeggerij –, bepaalde vage, magisch getinte religieuze voorstellingen en een karakteristieke klederdracht, vooral voor wat de heidinnen betreft. Deze en andere samenbindende elementen, hoezeer ook geleidelijk aan atrophierende, waren kennelijk sterk genoeg om de maatschappij, waarmee zij in aanraking kwamen, te dwingen tot een erkenning van het eigen karakter van deze marginale groep, hetgeen o.m. blijkt uit de speciale, tegen hen uitgevaardigde plakkatens, welke hen strafrechtelijk tot een aparte categorie landlopers bestempelden.

Doch wenden wij ons thans tot de bronnen. Na een lacune van bijna zeven decennia, gedurende welke de bronnen geen gewag maken van de aanwezigheid van heidens in Rijnland, kunnen wij de draad van ons historisch overzicht weer opvatten in 1682, want in de herfst van laatstgenoemd jaar veroordeelde de Rijnlandse vierschaar twee vrouwspersonen tot 25-jarige verbanning uit Holland en West-Friesland – een van hen daarenboven nog tot geseling binnenskamers, een minder ontterende straf dan openbare geseling – wegens een gequalificeerde diefstal.⁶ Zij bekenden niet alleen, dar zij zich verstout hadden zich „met hare complicen **alomme** ten platten lande uyt te geven voor heydenen, in de goede luyden hare **bargen ende schuyren** te logeren **ende** te lopen bedelen **ende** vagabunderen”, maar daarenboven bekende Anne Marie nog „dat sij op vrijdach laetstleden den 23. october 1682 met **ende** beneffens Origlina Ceetje – haar metgezellin – op het eynde van het dorp van Alphen aen seecker huys op de dorpel heeft gestaen op schilwacht, **terwile** de voors. Origlina Ceetje in huys gegaen **ende** uyt een versilvert leere doosje heeft gestolen eenich gelt **ende** een gout ringetje. . .”.

In de nazomer van 1685 viel een hele reeks heidinnen in handen van de justitie. In de eerste plaats de drie „gesusters” Marie Jansdr, geboortig van Hattem in Gelderland, Margriet Jansdr, geboren in de buurt van Kampen en Anna Ursel uit Dokkum in Friesland,⁷ die er door de Heer van Duyvenvoorde, de toenmalige baljuw van Rijnland, van beticht werden, „dat sij gevangenen, seggende het sacrament des Heyligen Doops als Christenen ontfangen te hebben **ende** sijnde jonge **ende** kloeke vrouwspersonen, die met haar handen arbeyd de kost behoorden te gewinnen, **ende** daarenboven vreemdelingen van buyten ‘s lands,⁸ sich des niet tegensraande – tot veragtinge van de gaven, haar door God Almagtig verleend – onderstaan hebben, sooals sij buyten pijn **ende** banden van ijsere hebben bekend⁹ **ende** beleden, niet alleen hier te landen te **loopen** bedelen **ende** vagabunderen **ende** haar uyt te geven voor heydinnen, maar ook op dingsdag den agt en twintigsten july XVIIc vijf en tagtig ouden stijl, des avonds de klokke omtrent ses uren, nadat Margriet Jans de wervel

(i.e. een soort grendel) van het venster van het huys van Coenraad Valk, koster tot Cudelstaart, met een mes had opgestoken, eerst de voorschr. Margriet, daarna de voors. Mary **ende** ten laatste de voorschr. Anna Ursel – **ende** sulks alle drie – ‘t-selve venster sijn ingeklommen **ende** een kleyn kastje, in ‘t voorschr. huys staande, met een mes hebben opgebroken **ende** daaruyt gestolen een reys-sak,” waarmede zij er van door gegaan waren. Onderweg waren zij evenwel achterhaald en gegrepen en toen de zak in hun bijzijn geopend werd bleken er allerlei waardevolle zilveren voorwerpen in te zitten.

Vanwege deze „**saken** van ergerlijke en dangereuse gevolgen, in een land van justitie geensints lijdelijk,” werden Margriet en Anna, gebonden aan een paal op het schavot voor het Gravensteen, in het openbaar „wel strengelijk gegeesselt **ende** met roeden geslagen mitsgaders gebrantteyckent”. Bovendien werd hun gedurende deze strafoefening nog een strop om de hals gedaan, symbool van de straf, die hun bij een eventuele schending van het hun tevens opgelegde 25-jarige bannissement te wachten zou staan. Opmerkelijk is, dat deze heidinnen, alhoewel in de sententie geen gewag wordt gemaakt van vroegere veroordelingen, zo zwaar gestraft werden. Immers, het door de Staten van Holland uitgevaardigde vagebondenplakkaat van 12.V.1649, dat in het 10e artikel een speciale strafbedreiging tegen „**Heydenen**” bevatte, bedreigde voor de eerste maal gearresteerde heidens „**slechts**” met openbare geseling en **verbanning**.¹⁰ Vermoedelijk berustte de zwaardere, hen opgelegde lijfstraf op het feit van de door hen in vereniging gepleegde diefstal met braak. Hoe dit ook zij, alleen Marie ontsprong de dans, „**vermits** sij swanger gaet”, een lijfstraf uitsluitende omstandigheid.¹¹ Wel moest zij, te pronk staande op het schavot „**met** een bast (i.e. strop) om **haer** hals **ende** met roeden in **haer** armen” de naar tegenwoordige maatstaven onmenselijke, doch naar toenmalige begrippen geenszins abnormale strafoefening, haar gezellinnen aangedaan, bijwonen en als leerzaam exempel aanschouwen. Alle drie werden zij ten slotte veroordeeld in de kosten van het proces en de strafexecutie, **maar** een in de marge van de sententie bijgeschreven „**acte** van onvermogentheyt” getuigt, dat zij niets meer bezaten dan de kleren, die zij droegen.¹²

Al even slecht verging het op diezelfde dag de heidin Catarijn, „**een** stom vrouwspersoon, hebbend een ingevalle neus”, die op grond van **getuigenverklaringen** en de confessies van haar metgezellin Marie Jansdr – een andere dan de hierboven genoemde gelijknamige heidin en geboortig uit de omgeving van Gent in Vlaanderen – veroordeeld werd tot dezelfde lijfstraf als die, welke Margriet en Anna moesten ondergaan, alsmede tot een 30-jarige verbanning.¹³ Deze beide vrouwen, die eveneens als heidinnen door Rijnland en omstreken gezworven hadden, hadden zich in de vroege ochtenduren van zaterdag 11 augustus 1685 aanvankelijk schuil gehouden in „**een** turffschuer van een huys, staande aan het dorp van **Nieuwerkerck**”, maar „**naderhand** occasie siende” had Catarijn, terwijl Marie op de uitkijk stond, „**met** een seer stevigen **beytel**” de deur van het huis opengebroken. Vervolgens was zij naar

binnen geslopen, had een daar in dat huis staande bergkist alsmede een zich daarin bevindende lade, „beyde in ‘t slot sijnde”, met dezelfde beitel opengebroken en daaruit tal van goederen zich wederrechtelijk toegeëigend, zoals o.m. twee gouden ringen, allerlei kledingstukken – „500 mans- als vrouwekleederen met eenich kindergoet” –, zilveren knopen, zakdoeken en „een paar kamoire leere¹⁴ schoenen”. Nadat de buit verdeeld was hadden de beide vrouwen het hazenpad gekozen, maar „op het eynde van de Zuydeyndse Heerweg” waren zij door de geburen Arend Pietersz. Sijpesteyn en Jan Teunisz van der Geur achterhaald in het bezit van de gestolen waar. Bij fouillering kwam ook de beitel voor den dag, die Catarijn in een keurig op maat gesneden zeemleren zakje „ter zijden haer been” bevestigd, verborgen bij zich droeg. Dit corpus delicti werd dan ook als zinnebeeld van het begane delict tijdens de tenuitvoerlegging van de lijfstraffen boven haar hoofd aan een touw opgehangen. De 24-jarige Marie, die evenals haar naamgenote zwanger was, moest evenzo, voorzien van strop en roeden, „tot een spiegel” op het schavot te pronk staan ¹⁵ Trouwens, vergeleken met de door de baljuw ingediende eis, strekkende tot worging aan een paal, kwam ook Catarijn er nog goed van af, temeer omdat zij al eens eerder gegeseld en gebrandmerkt bleek te zijn „over hare gepleegde dieverijen ende andere kwade faulten”.

In juli 1687 werden drie heidens en één heidin door de dienaren van de baljuw van Rijnland gevankelijk naar het Gravensteen te Leiden opgebracht: Marie van Keulen, in de wandeling onder de heidens Sansiranne genaamd, haar broer Valleye Adelaer, geboren in de buurt van Nijmegen, Hans Willem, haar „bijsit”, afkomstig van Amersfoort, en Willem Jansz alias Isaak, geboortig van Breda.¹⁶ Zij allen hadden van jongs af aan al bedelend en stelend als heidens kris kras door de provincie Holland gezworven, „misbruyckende de gesontheyt, sterckte ende krachten, die haer van Godt Almachtich door de natuer sijn verleent.” In plaats van deze gaven „wel te employeren om haer met werken te erneren ende haeren kost eerlijck te winnen” hadden zij op een minder oorbare wijze in hun levensonderhoud voorzien.

Zo had Sansiranne van tijd tot tijd hoenderen en eenden van de huislieden ten plattelande verschalkt en samen met haar broer Adelaer allerlei kledingstukken ontvreemd uit een boerenstal in de omgeving van Rotterdam. Het complete costuum van deze Adelaer bleek uit gestolen kledingstukken te bestaan, want de blauwe hemdrok, die hij droeg, had hij in de buurt van Dordrecht gestolen, terwijl zijn door zijn zuster vervaardigde broek was gemaakt van een lap serge, die Sansiranne voor een halve dukaton van haar zuster gekocht had, wetende dat die zuster deze lap op de Zoeterwoudse kermis gestolen had. Sansiranne, „wesende een fameuse dieffegge”, had, alhoewel gehuwd, haar wettige echtgenoot sedert enige tijd kwaadwillig verlaten en zich in overspel „vermengd” met Hans Willem.

Laatstelijk hadden deze vier heidens overnacht in de schuur van een boerderij te Zegwaard, alwaar zij gevierden een inbraak in een boerenhuis „omtrent

het Verlaat" aldaar beraamd hadden. Deze inbraak werd de volgende dag door Sansiranne en haar broer uitgevoerd. Met zijn mes had Adelaer een venster van het huis weten open te breken, was naar binnen geklommen en had voor Sansiranne de huisdeur geopend. Gezamenlijk hadden zij vervolgens een in het voorhuis staande kast opengebroken en terwijl zij bezig waren daaruit allerlei goederen te ontvreemden waren zij in flagranti delicto door enige het huis plotseling binnentredende mannen betrapt.

Intussen hadden de beide Willems in de schuur zitten wachten. Maar toen zij van de aldaar woonachtige huislieden gehoord hadden „dat er twee Heydens gevangen waren”, waren zij hals over kop gevluht naar het Haagse bos, waar zij „omtrent het Princen Huys” in de open lucht overnacht hadden. De volgende dag weer naar Zoeterwoude getrokken waren zij aldaar aangehouden. In dit dorp speelde zich toen overigens nog een stuitend tafereel af. Vanwege de inmiddels plaatsgevonden hebbende apprehensie van Sansiranne zat Hans Willem kennelijk met hun anderhalf jaar oude kind „opgescheept”. Dit de moederlijke zorg missende kind had hem de grootste problemen bezorgd, zozeer zelfs, dat hij te Zoeterwoude dit lastige kind „onder veel gruwelijck vloecken ende swooren” gedreigd had, uitroepende: „Jou duyvels kint! Ick neem u strax en slaa u tegens de paal aen dat u de herssen en uyt de kop vliegen!” Als geen andere toont deze passage ons een glimpje van de barre, wrede en onvoorstelbare ellende van het toenmalige zigeunersbestaan, dat ten onrechte zo vaak geromantiseerd is. Deze passage uit het vonnis -dat van het verdere wedervaren van dit kind niet rept - drukt ons met de neus op een zo aangrijpende tragiek, dat verder commentaar overbodig is.

In de barre winter van het daaropvolgende jaar speelden zich vlak bij de landscheiding tussen Rijnland en Delfland ten zuiden van Stompwijk, ergens in de Driemanspolder, heftige tonelen af ter gelegenheid van een botsing tussen de heidens en de justitie. In het Zuiderkwartier van Holland zwierf te dier tijde een groepje heidens rond, bestaande uit 7 à 8 manspersonen, vergezeld van „wijven” en kinderen. Was het rondzwerven zonder gepakt te worden in een betrekkelijk dichtbevolkte provincie als Holland toch al een zware opgave voor hen, gedurende de wintermaanden, wanneer er niet in de open lucht overnacht kon worden, was het helemaal moeilijk. Hout en turf stelend van het veld of uit de schuren der boerderijen - brandstoffen, die zij nodig hadden voor hun kampvuren, waarbij zij zich warmden en waarboven zij hun pot kookten - hielden zij zich dan op afgelegen plaatsen in schuren en leegstaande bouwvallige huizen schuil, af en toe enige fourageurs uitzendend en in gedurige vrees levend voor de elk ogenblik dreigende komst van justitiedienaren. Op 13 januari 1688 had dit armzalige troepje heidens en heidinnen zich genesteld in een vervallen, leegstaand huis „op 't hogeveen” bij Benthuizen. Al spoedig was hun betrekkelijke rust verstoord door de komst van enige dienders van de landdrost van Gouda, die hen aanzegden terstond te vertrekken. Uiteraard waren de voortdurend opgejaagde heidens weinig ge-

neigd tot het verlaten van hun pas ontdekte toevluchtsoord. Een heftige woordenwisseling tussen hen en de zoëven genoemde dienaren vond plaats, waarbij de partijen met getrokken degens tegenover elkander stonden. Vooral de heiden Hannibal weerde zich bij deze rel geducht. Ten slotte dropen de justitiedienaren onverrichterzake af.

Uit vrees voor hun mogelijke terugkomst met versterking van mankracht begaven de heidens zich reeds de volgende dag naar Zoetermeer, waar zij in een lege schuur overnachtten. Hier bleek het echter evenmin veilig, reden waarom zij de daarop volgende dag in zuidelijke richting via Stompwijk naar de bovengenoemde landscheiding trokken in de hoop aldaar althans wat veiliger te zijn. Vaak immers koesterden de officieren van hoge rechtsgebieden een zekere schroom m.b.t. een justitieel optreden in de grensgebieden van hun ambtsressort vanwege de dreiging van mogelijke jurisdictiegeschillen met hun naburige collega's. Bij de landscheiding aangekomen verdeelden zij zich in twee kleinere groepjes: Hans Hendrick, een gewezen soldenier, Hans Fransz, gewezen „keteltrom”¹⁷ en 3 à 4 vrouwen met hun kinderen namen hun intrek in een turfschuur, welke nog juist op Rijnlands territorium was gelegen, terwijl de overigen hun toevlucht zochten in een schuur op Delflands gebied. 's Avonds echter kwamen al deze heidens en heidinnen met hun kinderen, in totaal 25 personen, **tesamen** in de Rijnlandse schuur, waar zij met „gestolen” turven een drietal vuren ontstaken.

Groot was echter hun ontsteltenis toen tegen acht uur des avonds onverwachts de landdrost van Delfland, vergezeld van zijn dienders en de nodige ter assistentie **opgecommandeerde** huislieden, ten tonele verscheen. De heidens, die hen van verre al over het vlakke land zagen aankomen, posteerden zich, voorzien van stokken, en een gebroken degen, bij de ingang van de schuur, terwijl de vrouwen en kinderen in paniek achter hen samendromden. Een van de heidens had vol vrees uitgeroepen: „**Daer** komen sij met **stocken** en sullen ons dootslaen omdat wij de turven verbranden!” Bij de schuur aangekomen had de landdrost, „**geavanceerd zijnde**”, de heidens met luider stemme geboden terstond vandaar te vertrekken, hetgeen eenstemmig geweigerd werd. Toen de landdrost daarop de schuur had willen binnengaan, werd hij door de heidens met hun stokken en de gebroken degen teruggedreven. Een woest gevecht brak daarna los, waarbij de heidinnen zich niet onbetuigd lieten door het werpen van brandende turven. In de hitte van deze vechtpartij werden niet alleen de justitiedienaren heerlijk toegetakeld en gekwetst, maar ook hun chef, de landdrost, kreeg zijn deel. Hij werd zozeer met stokslagen afgetuigd, dat hij gewond ter aarde zeeg. Ten einde raad en als ultimum **remedium** gaf hij toen zijn ondergeschikten bevel om met scherp op de zich heftig verwerende heidens te schieten. Schoten kraakten en twee heidens, de zoon van Hans **Hendrick** en een zekere **Tolman**, stortten dodelijk getroffen ter aarde.

Eerst toen was de weerstand der heidens gebroken. De drie voornaamste weerspanningen, Hans Hendrick, die aan het hoofd gewond was in de strijd,

Hans **Franz**, die, toen de strijd een voor hen ongunstige wending nam, zich „achter de turft” verstopt had, en Bastiaan Abrahamsz, die later tijdens de rechtszitting volhield, dat hij het door de landdrost gegeven bevel om te vertrekken niet gehoord had „door het geraes van de vrouwen en kinderen”, en die eveneens „hartneckelijck” bleef ontkennen met een stok er op los geslagen te hebben, alhoewel zijn medebeklaagde Hans **Hendrick** hem zulks ter zitting nog eens „in facie” had aangezegd, werden ter plaatse ingerekend en – aangezien hun apprehensie eigenlijk op Rijnlands territoir had plaatsgevonden – later aan de justitiële autoriteiten van dit hoge rechtsgebied overgedragen ter berechting. Op 10 februari d.a.v. werden zij op het schavot voor het **Gravensteen** aan den lijve gestraft en vervolgens verbannen.¹⁸ Over het lot van de rest van hun gezelschap rept het Rijnlandse register van criminele sententies niet.

Meer dan 10 jaren lang vernemen wij nu niets meer over heidens in de Rijnlandse sententieboeken, alhoewel er in die jaren natuurlijk wel vele „gewone” landlopers veroordeeld werden. Van een „heidenplaag” was dus toenmaals bepaald geen sprake. Maar in het jaar 1700 deden zij weer van zich spreken. Eind mei van dat jaar dook een grote troep heidens – mannen, vrouwen en kinderen – plotseling in het dorp Katwijk aan de Rijn op, waar zij hun intrek namen in een schuur achter de woning van de heer Persijn.

Rondom deze schuur verrees zelfs een heel kampement van tenten. Dat bracht uiteraard heel wat opschudding teweeg, temeer toen zij het op zondag de 23ste mei bestonden om zonder voorafgaande waarschuwing midden onder de kerkdienst de kerk binnen te drommen, teneinde een pasgeboren baby ten doop te brengen. Over de wijze, waarop Adrianus Pars, de toenmalige predikant te Katwijk zich uit het aldus ontstane netelige parket redde, heb ik elders uitvoeriger verhaald.¹⁹ Drie tot deze troep behorende heidinnen stonden anderhalve maand later terecht voor de „Welgeboren Mannen” van Rijnland, be-ticht van diverse diefstallen.

De 23-jarige Marie **Jansdr**, geboren „in de Boght bij Amsterdam”, een berucht oord, waar toenmaals vele heidens te vinden waren,²⁰ bekende „dat sij van kints been af met de soogenaemde Heydens **alomme** ten plattenlande heeft gelopen en **haer** tot roven en stelen begeven heeft, soodat sij acht jaren geleden over begane dieffstallen tot Breda – soo sij seyt – publyck **gegees-selt ende** gebrantmerct is geworden”. Deze exemplaire straf had haar evenwel niet tot afschrik gestrekt; integendeel, zij was „onder de **troup** Heydenen gebleven” en had „in **haer** stelen en roven volhart”. Zo was zij zes jaar voordien **tesamen** met een zekere heidin genaamd Elfje, een boerenhuis „op den Hogendijk omtrent Dordrecht” binnengeslopen „terwijl de vrouw in den hoff was”, had daar een boekje met zilverbeslag gestolen, welk gestolen goed te Dordrecht voor 5 à 6 schellingen verkocht was.

Op woensdag 2 juni 1700 waren Marie en haar beide medebeklaagden, de heidinnen Valentine Jansdr en Magdalene **Jansdr**, in de loop van de ochtend

„van hare mans omtrent Katwijk afgegaen” in de richting van Rijnsburg. „Gekomen sijnde omtrent de molen buyten Reynsburch” ontdekten zij een huis, waarvan de bovendeur open stond en de onderdeur slechts „op de klinck”, omdat de vrouw des huizes druk bezig was met het plukken van kruisbessen in de tuin. Terwijl Magdalene „aen een hegge op schiltwacht hadde geseten” en Marie „aen het hoeckje van de thuyne . . . om de vrouw te observeren”, was Valentine het huis binnen geslopen om weldra weer ongezien naar buiten te komen met „een roode vrouwerock, een rode hembtrock met silvere knopen, twee slaepklaken, een paar blauwe manskousen, drie à vier neusdoeken, een paar silvere broeckknopen en noch een silver rijgnadelje.” Deze buit werd vervolgens te Katwijk aan „hare mans” overhandigd.

Die zelfde dag nog gingen deze drie heidinnen opnieuw op pad, ditmaal naar Zoeterwoude, waar zij, laat in de avond gearriveerd, „haerluyden verborgen hadden onder het hoy van de barch van een boerenhuys”. In deze hooiberg hielden zij zich tot vier uur in de volgende namiddag schuil. Pas toen, bemerkte hebbende dat de bewoners van de boerderij uit melken gingen, kwamen zij daaruit te voorschijn en spraken af, dat Marie en Valentine om de hoek van het huis op de uitkijk zouden staan, terwijl Magdalene zich aan de woning zou voevoegen, zogenaamd „om te vragen om een oud hembt”, maar in werkelijkheid om de kat uit de boom te kijken. Dat juist Magdalene deze opdracht ten deel viel was, „omdat sij blanck was”. Deze laatste bijzonderheid illustreert duidelijk hetgeen, waarop ik in de aanvang van dit gedeelte van mijn artikel de aandacht vestigde, n.l. dat de oud-vaderlandse „heidens” — zeker in de 18e eeuw — niet zo zeer volkenkundig als wel sociaal een aparte minderheidsgroep vormden, m.a.w. zeer vele zgn. „heidens” waren in het geheel geen zigeuners in volkenkundige zin, maar maatschappelijk gedeclasseerden van inheemse oorsprong. Eén van de samenbindende elementen en tegelijk specifieke kenmerken van deze — sociologisch gezien — marginale groep was een „zigeunerachtig” uiterlijk, een donker uiterlijk, dat vele heidens zich kunstmatig verschaften.²¹ Zo wordt in de stukken van de man van Magdalene, een zekere Barent van Galen, gezegd, dat hij „hem mede swart gemaect” had en dat hij veertien jaren lang „onder de soogenaemde troupe Heydens alomme ten platten lande gelopen en soo wat olie en salff — quansuys — te koop gehadt heeft.” Het voorgaande in aanmerking genomen wordt het duidelijk waarom de keuze op Magdalene viel; zij had kennelijk niet geparticipeerd aan de heidense zede van het zwart maken van de zichtbare gedeelten van de huid — welk nonconformisme overigens een teken is van de geleidelijke verslapping van het groepsverband — en juist daarom, omdat zij geen bij voorbaat „verdacht” uiterlijk had, was zij het meest geschikt voor de taak van verspiedster.

Zodra Magdalene ontdekt had, dat er zich niemand in het perceel bevond, beraadslaagden de drie heidinnen „hoe dat sijluyden best in het huys souden kunnen komen”, hetgeen niet eenvoudig was, omdat er in de nabijheid een

man aan het baggeren was. In de zijgevel van het huis, buiten het gezichtsveld van de baggeraar, bevond zich echter een raam, dat zij gedrieën met behulp van het mes van Marie openbraken, waarna Magdalene en Marie naar binnen kropen, terwijl Valentine op de uitkijk bleef staan. De beide heidinnen braken met haar messen een kastje, dat in het voorhuis stond, open en stalen daaruit twee zakjes met geld, een knoppeldoekje ²² en enige gouden ringen. Daarop verstopten zij zich weer met de buit in de hooiberg „met intentie om des nachts daarmede henen te gaen en dat ieder sijn aenpart van het gestole gelt en goet gehadt soude hebben.” Zover kwam het echter niet, want ‘s avonds werden zij in hun schuilplaats ontdekt door de huislieden, die hun de gestolen waar weer afpakten en hen overleverden aan de justitie, welke van oordeel was, dat „met rigoureuse straffe” moest worden opgetreden tegen deze en dergelijke „notoire huysbraken en dieffstallen, dewelcke onder andere bij de soogenaemde Heydens alhier ten platten lande veele werden gepleecht.” Die „rigoureuse straffe” betekende voor Valentine en Magdalene strenge geseling met een strop om de hals, brandmerking met een „gloeïend ijser” en 25-jarige verbanning op straffe des doods, voor Marie echter, die deze straffen al te Breda ondergaan had, de galg.²³ Na de voltrekking van deze gruwelijke straf werd haar lichaam op het galgenveld buiten de stad Leiden „andermael opgehangen ten spiegel van andere”, welke laatste toevoeging een duidelijke verwijzing naar het generaal-preventieve karakter van het toenmalige strafrecht behelst.

In weerwil van de bovengemelde klachten van Rijnlands hoge vierschaar over de vele door de heidens begane diefstallen ten plattelande – klachten, die nogal overdreven aandoen, aangezien er in Rijnland van een echte „heidensplaag” nimmer sprake is geweest – maakt het crimineel dingboek van dit gerecht over deze periode eerst drie jaren later wederom gewag van heidens, hetgeen niet zo verwonderlijk is gezien enerzijds het feit, dat de heidens niet voor één gat te vangen waren, en anderzijds de gebrekkige organisatie en geringe mankracht van het toenmalige politie-apparaat ten plattelande. Eind juli 1703 echter kreeg men weer twee heidens en twee heidinnen „fluxe, sterke en gesonde vrouwspersonen” – te pakken, die allen van kindsbeen af aan ten plattelande „onder de sogenaamde Heydenen” hadden lopen bedelen, in schuren en hooibergen plachten te „logeren” en zich overgegeven hadden aan een „godloos en lui leven”.²⁴ Het sterk moraliserende vonnis tegen de 45-jarige kwakzalver Abraham Bastiaansz, die „nergens vaste woonplaats” had, geeft ons een goed inzicht in het ellendige en uitzichtloze bestaan van deze „outcasts” van de toenmalige maatschappij.

Ofschoon deze Abraham een „flux en gesont persoon” was „ende sulx bequaam omme voor sich ende sijne huysfrouwe mitsgaders sijne kinderen den nootdruft te gewinnen, vervolgens dan oock wel behoort hadde sijnen vlijd tot dien eynde naerstelijck aan te wenden ende insonderheyt omme te strecken tot een goet voorbeeld, dat sijne huysfrouwe ende kinderen in behoorlijke tught

ende vrese Godts onderhouden ende voorts opgevoet souden mogen sijn geworden", had hij „echter in tegendeel hem ten eenemaal aen de leuyicheit gedevoveert (i.e. overgegeven) ende sich sodanich verders ontaart, dat hij gevangen niet alleenlijk al sijn leven, maer oock met sijn vrouw en kinderen ende bovendien geassocieert met sijn swagers en andere mans- en dieffachtige vrouwspersonen troupsgewijse als uytterlijke heydens en heydinnen alomme ten platten lande heeft lopen bedelen en in de bargaen en de schuren gelogeert, gelijk dan hij gevangen – alhoewel onder een valsche geassumeerde (i.e. aangenomen) andere name – benevens diverse mans- en twee vrouspersonen – bij welcken oock dieffstal was gepleecht – over het troupsgewijs bedelen als soogenaemde heydenen en heydinnen in july van den jare 1698 in Purmerland openbaarlijk gegeesselt ende aldaer uytgebannen is geworden."

Door deze bestraffing geenszins „van verder quaad afgeschrickt", had hij zich – „van quaat tot erger voortgaende" – verstout om Rijnland en omstreken te blijven „frequenteren", troupsgewijze met andere heidens bedelend en vagebonderend, met het gevolg, dat hij – „doch mede onder een andere, verkeerde naam" – met drie van zijn „complicen" in september van dat zelfde jaar te Noordwijkerhout ²⁵ in het openbaar gegeseld en voor altoos uit de provincie verbannen was. Maar in plaats van door deze bestraffingen „in sijn ziele geraackt" te zijn „omme van sijn godtloos leven af te sien en 'tselve ten spiegel en dienste van sijn vrouw en kinderen in een beter leven te verwisselen" was hij, „verstijvende in sijn voorsz. quaat" en sijn veroordelingen alsmede de „strenghe placcaren" niet achtende, zich in Holland blijven ophouden, troupsgewijze met vrouw, kinderen en andere heidens bedelend als voorheen en keer op keer opgepakt en verbannen wordende, zoals in 1700 te Sommelsdijk en in 1701 te Brielle gebeurd was, „doordien hij gevangen in die respectieve jurisdictiën geen verblijff vermocht te houden en hetselve landt hem was ontseyt geworden, gelijk dan oock hem gevangen noch mede wel kennelijk is, dat noch jongst (i.e. onlangs) ende in de voorlede winter omtrent het dorp van der Aar ²⁶ hem gevangen door des welgemelden heer eysschers stedehouder ²⁷ is aengesecht geworden van het land te ruymen, selfs onder die scherpe bedreyginge van hem gevangen te sullen doen hangen indien hij gevangen alhier te lande weder mochte werden gevonden".

Door dit „snoed en ergerlijk leven en gedrach", dat er op gericht was „sijne kinderen naer ziele en lichaam te bederven", dat hij „met de uytterste obstinatie" en „als met voorbedachten opset" gecontinueerd had – o.m. door „sich aen de justitie te verblinden onder valsche en verkeerde namen" – en waarvan hij ondanks alle bestraffingen en „comminatiën" (i.e. bedreigingen) „niet gedeterreert (i.e. afgeschrickt) is kunnen werden", had hij het bewijs geleverd, aldus de baljuw in sijn requisitoir, „van sich in dat goddelose leven tot het eynde te willen verstijven", zodat hij „sich allenthalven met de uytterste malversatie heeft betoont te wesen inemendabel" (i.e. onverbeterlijk), reden waarom tegen hem de doodstraf geëist werd „sonder de minste

conniventie (i.e. toegeeflijkheid) ter voldoeninge van de ernstige placcaten **deser** landen." es

Het behoeft wel geen betoog dat men, ziende door de bril van de toenmalige justitiële autoriteiten, wel een zeer eenzijdig beeld van de oud-vaderlandse heidens krijgt. In wezen toch ging er achter die zo vaak geconstateerde „onverbeterlijkheid” een sociale problematiek schuil, welke voor die tijd onoplosbaar was, ja zelfs niet eens beseft werd. Reeds in de 15e eeuw vormden de Egyptenaren kleine minderheidsgroepjes in de marge van de toenmalige samenleving, aan welks cultuurpatroon en normen zij in talrijke opzichten niet participeerden. Dit verschijnsel bleef ook in later eeuwen bestaan, niet in de laatste plaats doordat de laat-17e-eeuwse en 18e-eeuwse heidenbenden overwegend uit maatschappelijke outcasts bestonden: gedroste soldeniers, verbanen en voortvluchtige misdadigers, avonturiers, leeglopers en andere asociale en antisociale elementen. Deze ontwikkeling resulteerde in een vergaande discriminatie op sociaal en juridisch terrein zijdens de gevestigde samenleving als dominant, terwijl omgekeerd de minderheidsgroep der heidens vanuit haar maatschappelijk isolement a.h.w. **gepraedisponeerd** was tot „onmaatschappelijk” gedrag tegenover de samenleving en de gevestigde orde. Daarmee was een vicieuze cirkel geschapen, welke in het kader van de toenmalige maatschappelijke verhoudingen en omstandigheden niet te doorbreken was, o.m. wegens het gemis aan sociaal-psychologisch verantwoorde resocialiserende maatregelen, en welke uiteindelijk resulteerde in de ondergang van de heidens als marginale groep met een eigen karakter. Het door de justitiële autoriteiten als handhavers van de gevestigde orde en vertegenwoordigers par **excellence** van de sedentaire samenleving zo dikwijls geponeerde verwijt, dat de heidens zich ondanks hun herhaalde veroordelingen niet tot een „beter” leven „bekeerden” door zich ergens als nijver handwerker te vestigen, was dus in feite een holle frase, van alle zin voor de realiteit gespeend, want in het kader van de toenmalige maatschappelijke verhoudingen ware zulk een „beking” vrijwel ondenkbaar en onverwezenlijkbaar geweest, alleen al wegens het ontbreken van iedere vorm van sociale begeleiding bij zulk een inpassingsexperiment in de samenleving. Maar van enig besef van deze zeer complexe problematiek – laat staan van een inzicht in de oorzaken daarvan – was toentertijd in het algemeen nog geen sprake en zo is het te verklaren, dat de klachten over de heidens, die al maar volhardden in hun „boos” en „kwaad” leven, jaar in jaar uit bleven weerklinken. De enige „oplossing” van het probleem, welke toentertijd in aanmerking kwam, was gelegen in een steeds **rigoreuzer** repressie volgens de toenmalige stelregel „*Crescentibus delictis crescant etiam poenae*”.

Een duidelijke illustratie van deze noodlottige ontwikkeling vormt de serie strenge criminele sententies, door de Welgeboren Mannen van Rijnland op 30 januari 1706 uitgesproken tegen een aantal heidens en heidinnen, die men toen ter gelegenheid van een soort gerechtelijke klopjacht, in de loop van die

maand in het baljuwschap gehouden, in handen gekregen had.²⁹ In de praktijk beperkten de justitiedienaren, die zwervende en bedelende heidens ten plattelande aantroffen, zich er veelal toe hen aan te zeggen zich te verwijderen, vooral wanneer zulk een ontmoeting in de grensgebieden van het baljuwschap plaats vond. Aanhouding van een hele troep zich collectief te weer stellende heidens was geen gemakkelijke, zelfs een riskante taak. Bovendien kwamen de kosten van de hechtenis, de strafprocedure, de scherprechter alsmede de voeding van aangehouden en naar Leiden opgebrachte heidens geheel ten laste van de overheid, aangezien het vermogen van dit soort delinquenten gewoonlijk niet meer omvatte dan de armoedige plunje, die zij droegen. Om dan nog maar te zwijgen van de problemen, welke de kinderen, die de heidens veelal met zich voerden, opriepen. . .³⁰ Maar af en toe, bij voorbeeld wanneer de plattelandsbevolking daarop aandrong, werd er krachtiger opgetreden, zoals o.m. in Louwmaand 1706.

Op 2 1 januari werden in de buurt van Alphen drie heidinnen en twee heidens aangehouden, behorende tot een troep, die zich reeds enige tijd in de streek tussen de Vecht en de Leidse Rijn ophield. Alle vijf verdachten hadden hun leven lang „onder de soogenaemde Heydens” ten plattelande lopen bedelen en schooien, overnachtend in schuren en hooibergen. Claartje, die tot de galg veroordeeld werd, was reeds eenmaal te ‘s-Hertogenbosch en tweemaal te Tiel aan den lijve gestraft en verbannen „uyt de seven provintiën.”³¹ Ook Masarij-na was reeds tweemaal te Tiel veroordeeld. Kort voordien, n.l. op 10 januari, waren te Stompwijk twee tot een andere troep behorende heidens ingerekend, de 74-jarige grijsaard Willem Jorisz, een kwakzalver, en de 19-jarige Saul Baltusz, die „met een andere troep heydens en heydinnens” drie jaren voordien te Den Briel in aanraking met de justitie geweest was vanwege zijn „godloos en vuyl leven”. Begin januari 1706 hadden zij met enige andere heidens hun intrek genomen in een turfschuur onder Stompwijk, waar zij „diverse vuuren” gestookt hadden – alleszins begrijpelijk gezien het jaargetijde –, zich er wel van bewust zijnde „dat hetselve door de placcaaten van de Heeren Staten deses landts scherpelijk was verboden”. . . .

Dat de bedel- en strooptochten der heidens zich over fikse afstanden uitstrekten blijkt b.v. uit de sententie tegen Jeremias Bastiaensz,³² die in of omstreeks het jaar 1704 **tesamen** met zijn kornuiten Mortanje, Pieter en Ratto – „sijnde meede soogenaemde Heydenen” – een inbraak gepleegd had in een dorp in het Duitse bisdom Münster, in de zomer van 1706 een gequalificeerde diefstal „in ’t bovenland van Vlaenderen” en – **tesamen** met genoemde Pieter en de beruchte heiden Jovinus Jansz³³ – verschillende in Brabant, terwijl hij in de zomer van 1707 met Jovinus en andere heidens en heidinnen kledingstukken gestolen had uit een boerderij bij St. Niklaas in Vlaanderen, wegens welke diefstal zij door de „Groot-Provoost der Spaense Nederlanden” gearresteerd waren. In december 1707 was hij **tesamen** met drie andere heidens naar Holland gekomen, „soo hij seyde om dienst te doen, **maer** ondertusschen hadde loopen

schoyjen en beedelen". Op de avond van de 5e januari 1708 was hij met zijn makers van de landscheiding tussen Delfland en Rijnland naar Stompwijk getrokken, waar zij een „boere somerhuysje, dat geslooten was," openbraken en leegstalen. Uit een grote boerderij daar in de buurt stalen zij vervolgens nog 8 à 10 pond boter, een groene kaas, een waterremmer en uit een open schuur een nieuw gaffelzeil, in het bezit van al welke goederen hij weliswaar gegrepen was, maar zijn drie medemakers waren „door de donkerheyt van de nacht ontlopen." Het spreekt ook alweer vanzelf, dat wij de in al deze vonnissen breed uitgemeten „diefstallen" van de heidens wat genuanceerder beschouwen moeten dan de toenmalige officieren van justitie. Veelal droegen deze delicten het karakter van mondroof, terwijl het feit, dat hun aanwezigheid in den lande wettelijk verboden en zelfs strafbaar gesteld was, het hun praktisch onmogelijk maakte op een „eerlijke wijze" aan de kost te komen. Daar komt nog bij, dat zij op grond van hun zwervende, nomadische levenswijze geheel andere opvattingen koesterden omtrent het „fourageren" in de „vrije" natuur dan de sedentaire bevolking.

Eind september 1711 hield zich weer een grote troep heidens op in de buurt van Gelderswoude, door hun „troepsgewijze inlogieringe ten plattelande" de bewoners daarvan „turberende" en „ontrustende", o.m. doordat zij beroofd werden van hun „goederen en vrugten". Verschillende tot deze troep behorende heidens werden ingerekend; sommigen van hen hadden al eerdere veroordelingen achter de rug, blijkend uit brandmerken op hun rug, terwijl allen van jongs af aan met de heidens rondgezworven en „door het land gemarcheerd" hadden, „soo in Duytslandt, Brabant als elders."³⁴ Tevens hield zich te dier tijde een troep heidens op in de buurt van Bilderdam op de landscheiding tussen Amstelland en Rijnland,³⁵ een oord, dat bij de heidens zeer geliefd was, omdat daar in de buurt verschillende hoge rechtsgebieden lagen – de baljuwschappen van Amstelland, Rijnland en Voshol en de Utrechtse Proosdijlanden –, welks officieren in beginsel niet bevoegd waren tot ambtsverrichtingen op elkanders territorium.³⁶

In februari 1713 werden de omstreken van Leimuiden wederom verontrust door de heidens. Ditmaal betrof het „een groot geselschap van mannen, vrouwen en kinderen", die, logerend in turfschuren en hooibergen van boerderijen, zich geneerden met „hoenders en katten te steelen, met roven en steelen, schoojen en bedelen en soogenaemt bedriegelijk goederen geluk te seggen" – dit laatste was vanouds een van de specifieke bezigheden van de heidinnen –, alles „om soo, de ingesetenen bedrogen hebbende, aen een stuck broot te koomen". De drie heidinnen, die men van deze troep wist te vatten,³⁷ hadden allen reeds het nodige op hun kerfstok: Barendina, die vanuit Duitsland te Enkhuizen de provincie binnen gekomen was, per schip vanuit Friesland de Zuiderzee overgestoken zijnde, was gebrandmerkt wegens „t helpen steelen van een stuk sergje uyt een winkel in een groot dorp buyten Hamburg", Elisabeth, die geruime tijd „met andere soogenaemde heydens" in „de Bogt"

bij Amsterdam as verbleven had, was te Berlijn gebrandmerkt wegens „het steelen van drie vuyle hembden uyt een mande”, terwijl Gerritje te Gent in Vlaanderen gebrandmerkt was, „omdat sij, soo sij voorgeeft, de hoer gespeelt en soo haer egt gebrooken hadde”.

Dat langzamerhand de scherpe kantjes van de inter-jurisdictionele verhoudingen tussen Rijnland en de belendende baljuwschappen ietwat afsleten, althans wanneer het om heidens ging, blijkt uit de sententies tegen een drietal heidens, die begin januari 1715 „onder 't ambagt van Soetermeer aen de Oostkade” door de landdrost van Delfland en zijn dienders opgepakt en gevankelijk naar het Gravensteen getransporteerd waren.³⁹ En dan beëindigen wij dit trieste relaas voorshands met de drie heidinnen Ariaantje Philipsdr, Cristijn Kooiman en Cornelia Bijcaerde, behorend tot „een soogenaemd Heydens rot, gelegert tusschen Leymuyde en Calslagen aen de Groenewegh”, die, komende van Woerden, op 7 april 1718 omstreeks negen uur 's avonds het dorp Rijnsaterwoude binnenwandelden, waar Ariaantje – „suo sij voorgeeft aengemoedigt door haere meedecompliken” – uit een winkel, waarvan zij heimelijk de ondersteur geopend had, enige stukjes serge wegpakte.⁴⁰ Kort daarop werden twee van de drie vrouwen door de dorpelingen, die dadelijk na de ontdekking van de diefstal de achtervolging hadden ingezet, achterhaald – „het gestoolen goed bij haer hebbende” – en naar het rechthuis van Rijnsaterwoude gevoerd, vanwaar zij later door des baljuws dienaren werden overgebracht naar Leiden.

AANTEKENINGEN

1. Het eerste deel van dit opstel is opgenomen in het Leids Jaarboekje 1967, blz. 175-188.

2. Vgl. Leids Jaarboekje 1967, blz. 186.

3. Vervallen.

4. Egied. J. Strubbe, De Gipten gedurende de tweede helft der 16e eeuw in het Brugsche Vrije, *Annales de la Société d'émulation de Bruges*, t. LXV, Brugge, 1922, blz. 265-273.

5. Vgl. Strubbe, t.a.p. blz. 268.

6. Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage – in den vervolge aangehaald als A.R.A. –, 3e afd., recht. archief v. Balj. en Welgeb. v. Rijnland inv. nr. 9 (crim. dingbk. 1669-1686) fol. 177-177 vo., vonnissen d.d. 27.X.1682 ca. Anne Mary H.H., geb. v. Saksen, en d.d. 7.XI.1682 ca. Origina Ceetje, geb. v. Huissen in de Gelderse rivierenstreek.

7. A.R.A., t.a.p. fol. 245 vo.-246 vo., vonnis d.d. 25.VIII.1685. Omtrent deze 3 heidinnen en de – hierna te bestreken – 2 andere, die gelijktijdig berecht werden, zijn eveneens aantekeningen te vinden in het notitieboek van de cipier van het Gravensteen. Vgl. G.Z.N. blz. 389-390. Blijkens dit zelfde cipiersboek werden er later in dit jaar nogmaals twee groepjes heidinnen in deze gevangenis voorlopig gedetineerd. In het op dit jaar betrekking hebbende criminele dingboek van de hoge vierschaar van Rijnland zijn daarvan echter geen sporen te vinden.

8. In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, een statenbond van intern soevereine provinciën, bestond slechts gewestelijke nationaliteit. Rechtens waren de ingezetenen van de verschillende provinciën derhalve vreemdelingen voor elkaar.

9. d.w.z. niet op de pijnbank, dus buiten tortuur. Hetgeen op zichzelf niet uitsluit, dar er voordien gerechtelijke tortuur, toenmaals een rechtens geoorloofd onderzoeksmiddel,

zeker t.a.v. vagebonden, had plaatsgevonden, want ook al had men een verdachte door pijniging een bekentenis ontworpen, dan nog diende de gepijnigde na afloop van de tortuur zijn bekentenis te herhalen, hetgeen meestal ook geschiedde, alleen al in het vooruitzicht van een hernieuwde tortuur!

10. Vgl. mijn Geschiedenis der Zigeuners in Nederland, Assen, 1965, blz. 381.

11. Vgl. H. von Hentig, *Studien zur Kriminalgeschichte*, Bern, 1962, blz. 104 e.v.

12. Vrijwel alle hierna te bespreken sententies gaan vergezeld van zulk een acte van onvermogen.

13. A.R.A., t.a.p. fol. 248 vo.-249 v.o., vonnis d.d. 25.VIII.1685.

14. i.e. kamoeleren.

15. A.R.A., t.a.p. fol. 247-248, vonnis d.d. 25.VIII.1685.

16. A.R.A., t.a.p. inv. nr. 10 (crim. dingb. 1686-1715), fol. 21 vo.-26 v., vonnissen d.d. 29.VII.1687. Al deze heidens werden streng geseseld en verbannen, twee hunner daarenboven gebrandmerkt. Gedurende 18 dagen zaten zij in voorlopige hechtenis in het 's-Gravensteent.

17. i.e. bespeler van de keteldrom, een slaginstrument, inzonderheid in gebruik bij de toenmalige ruitserij (vgl. Eng. „kettledrum”), paukenslager. Als militair muzikant had hij deze functie bekleed in het regiment van de heer van der Leck.

18. A.R.A., t.a.p. fol. 39 e.v., 41 vo. e.v. en 43 e.v., vonnissen d.d. 7 II. 1688.

19. Vg. G.Z.N. blz. 399-400.

20. Vgl. G.Z.N. blz. 415 nt. 208. Deze plaats was een bocht in de Spaarndammer zeedijk tussen Amsterdam en Haarlem. De aldaar toevende heidens plachten op sensatie beluste Amsterdamse stedelingen aldaar de hand te lezen, en niet weinig lucratieve bezigheid. Toen de toeloop te groot werd, werden zij door de Amsterdamse magistraat vandaar verjaagd.

21. Zo antwoordde een op 26.VI.1592 door de schout van Amsterdam verhoorde heiden op de vraag, waarom zij zich „so bruyen van verwe maken”: „dat zij hem bestrijcken met reusel ende buscruyt ende met een cruyt genoemt ellecompaigne”. Vgl. mej. dr. I. H. van Eeghen, *Zigeuners in Amsterdam*, in: *Amstelodamum*, maandblad voor de kennis van Amsterdam, 52e jrg. (1965), blz. 53-55.

22. i.e. een doekje waarvan men de punten samenknootte om er iets in te kunnen meedragen of bewaren, meestal geld.

23. A.R.A., t.a.p. fol. 131-136, vonnissen d.d. 10.VII.1700, geëxecuteerd d.d. 17.VII. d.a.v. na een ongebruikelijk lange voorlopige hechtenis, „geschied ter ordonnantie van Welgeboren Mannen om haer verscheyde gedaene dieffstalen te beeter uyt te vinden”. Op Magdalene werden bij visitatie aan den lijve vier „banck- ofte Lombaertsbriefkens” gevonden, gesteld op naam van haar man en afkomstig van de Amsterdamse bank van lening (pandhuis). Deze beleende goederen werden door een ambtenaar van het baljuwschap voor de som van 66 gulden gelost. Omtrent de herkomst van al deze goederen — zilveren voorwerpen en kledingstukken — legde Magdalene allerlei vage en meestal oncontroleerbare verklaringen af: de kledingstukken had zij vele jaren voordien op de nieuwe markt te A'dam gekocht, een hemdrok „voor seeven guldens van een man, die in de voorlede winter tot Haerlem is opgehangen”, terwijl het zilverwerk gekocht was op de Larense kermis in het Gooi, van andere heidens en bij een zilvermid te Amsterdam „op den hoeck van de Hoochstraet omtrent het Oostindisch huys naer haer beste onthout”, zodat het gerecht „vol suspicie” was, „dat alle de boven gespecificeerde goederen door haer gevangen oft haeren man sijn gestolen.”

24. A.R.A., t.a.p. fol. 167-174, vonnissen d.d. 7.VIII. 1703 tegen A. Bastiaansz, 45 j. en geb. v. Klaaswaal, kwakzalver, Dirk Gabrielsz, 37 j. en geb. v. het land van Altena, kwakzalver, Marie Heyndirck, 40 j. en geb. v. Oostfriesland, en Ronke Adrianus, 24 j. en geb. v. A'dam. Allen behalve Ronke, die „hoog swanger” was, werden geseseld en verbannen, Abraham daarenboven gebrandmerkt. Bij hun aanhouding hadden zij enige kinderen bij zich over wie de stukken verder niet reppen.

25. Sedert 1581 vormde dit dorp **tesamen** met Voorhout, Lisse, Hillegom en De Zilk een afzonderlijke baljuwschap met een eigen hoge vierschaar.
26. Ook wel genoemd Ter Aar of Langer- en Korteraar, een dorp in het baljuwschap van Voshol.
27. Deze „**stedehouder**” (plaatsvervanger) van de baljuw van Rijnland, was een van de hoge ambtenaren van het baljuwschap.
28. Waarmede waarschijnlijk het heidenplakkaat van de Staten van Holland d.d. 26.1.1965 bedoeld was (vgl. G.Z.N. blz. 396).
29. A.R.A., t.a.p. fol. 184 vo.-193. Deze vonnissen betreffen de volgende heidens: **Clartje** Jansdr. weduwe v. Cornelis Hendriksz., hertrouwd met Willem **Jansz**, een „**bootsgezel**”, naar schatting tussen de 40 en 50 jaren oud „alsoo sij seyt **haer** ouderdom niet te kunnen bepaalen”, geb. v. Sas van Gent; Masarijna Magdalena, geh. met de varensgezel Hendrik **Jorisz**, 18 i., oud en geb. te A'dam „in de Vinkestraat”: Willem **Jansz**, ong. 25 i. oud en geb. v. „**Zethem**” (Zetten?) in de Betuwe; Catarijna **Hendriks**, in de 40 j. oud en geb. v. Zwolle, gehuwd met een zekere Godfried, een huursoldaat; Jan **Claesz**, 18 j. oud en geb. v. Scherpenzeel in Gelderland; Willem **Jorisz**, geb. v. Doezum bij **Groote**-gast in de Groninger Ommelanden; Saul **Baltusz**, 19 i. oud en geb. v. Koudekerke. **Allen** werden **gegeseld**, gebrandmerkt en voor **hun** verdere leven uit de provincie verban-
nen op straffe van de galg.
30. Vgl. G.Z.N. blz. 546.
31. Bedoeld is het **grondgebied** van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.
32. A.R.A. t.a.p. fol. 204-206, vonnis d.d. 31.1.1708 tegen **J. Bastiaensz**, 20 j. oud en geb. v. Steenwijk.
33. Deze beruchte heiden Jovinus alias Jewinus alias Cornelis **Jansz**, werd op 29.1.1707 door het Hof van Utrecht tot de dood door radbraking veroordeeld. Vgl. G.Z.N. blz. **347-348**.
34. A.R.A., t.a.p. fol. 220-223 vo., vonnissen d.d. 10.X.1711 tegen Jan Jochemsz. 60 j. oud en geb. v. 's-Hertogenbosch, Klaas Danielsz, 24 j. oud en geb. v. Oostfriesland, Kees Jacobsz, 30 j. oud en geb. v. Sluis in Staats-Vlaanderen, allen streng **gegeseld** en levenslang verbannen.
35. A.R.A., t.a.p. fol. 223 vo.-224 vo., vonnis d.d. 10.X.1711 tegen Anthonie **Jansz**, 43 j. oud en geb. v. **Damme** in Munsterland.
36. Vgl. G.Z.N. blz. 407.
37. A.R.A., t.a.p. fol. 245 vo.-248, vonnissen d.d. **4.11.1713** tegen Barendina, 40 j. oud en geb. v. Hulst in Staats-Vlaanderen, Elisabeth Riesbeek, 30 j. en geb. v. Namen in Wallonië. en Gerritje Willemsdr. 20 i. oud en geb. v. Brussel. allen veroordeeld tot geseling binnenskamers en levenslange verbanning.-
38. Vgl. nt. 20.
39. A.R.A., recht. **arch.** Balj. en Welg. v. Rijnl. inv. nr. 11 (crim. dingbk. 1715-1725) fol. 1-3, vonnissen d.d. 15.1.1715 tegen Syragh Hendriksz, 29 j. en geb. v. **Surhuister**-veen. Piro Hendriksz. 28 i., en Rossaen Enaelsz. oud **30 i.**, tot **geseling** en **25-iarige** ban.
40. A.R.A., t.a.p. fol. 111-111 vo., vonnissen d.d. 12.IV.1718 tegen **Ariaantje Philipsdr.**, 21 i. en geb. v. Deventer. en **Cristijn Kooiman**, 16 i. oud en geb. „uit 't **hoovland**”. beide „**soogenaemde** heydinnes” en „**nergens** vaste woonplaats **-hebbende**”. **Ariaantje** werd **gegeseld** en levenslang verbannen. **Cristijn** ontliiep de eerstgenoemde straf „**om** hare swangerheyt”.

ILLUSTRATIES

Afb. 11. Voorstelling van „**Heidens**”, schilderij door pseudo Van de Venne. Verz. J. **a.** van Brabant, Brussel, 1938.

Afb. 12. Groep zigeuners in landschap, tekening daterend uit 1674 en voorkomend als nr. 70 in het familiaalalbum Gesina Ter Borch. Rijks Prentenkabinet, Amsterdam.

WAPENDIPLOMA EN OORSPRONG VAN DE NAAM VAN HET HUIS TOL TE KOUDEKERK

door

D. van Tol

Het wapendiploma van het Huis Tol is een betrekkelijk zeldzaam en ook een merkwaardig document. Betrekkelijk zeldzaam, omdat bevestiging van een door een adellijk huis van ouds gevoerd wapen slechts in een gering aantal malen is geschied. Merkwaardig, omdat het niet de confirmatie betreft van een wapen van een publiekrechtelijk lichaam (heerlijkheid, gemeente, waterschap) of van een adellijk geslacht, maar van een voormalige edelmanswoning die, voor zover wij konden nagaan, niet heeft behoord tot de weinige huizen die het hoge gerecht bezaten en op die grond onder bovengenoemde heerlijkheden te rangschikken zijn.¹ In overeenstemming hiermee is, dat in de archieven van de Hoge Raad van Adel geen gegevens werden gevonden die er op wijzen, dat het bezit van heerlijke rechten een vereiste was voor de bevestiging van het wapen van een adellijk huis.²

Een van de uitvloeiselen van de invoering van de grondwet van 1814 was de instelling van de Hoge Raad van Adel.³ Deze geschiedde door de Souvereine Vorst der Verenigde Nederlanden, de latere Koning Willem I, bij Souverein besluit van 24 juni 1814, no. 10.

Een kleine twee jaar later, bij besluit van 20 februari 1816, no. 69, werd deze Raad gemachtigd gemeenten, waterschappen, heerlijkheden, etc. in hun van ouds gevoerde wapen te bevestigen. Al eerder waren deze lichamen opgeroepen om ten spoedigste, en wel voor 1 mei 1815, aan de Raad in te zenden „eene naauwkeurige afteekening en beschrijving van der zelve wapens, met bijvoeging van alle zoodanige opgaven als tot den oorsprong en de verkrijging van dezelve wapens betrekking hebben”. Steden, dorpen, heerlijkheden, districten en corporatiën, die voorheen geen wapen hadden gevoerd, doch dit thans wel wensten, konden ter verkrijging van zo'n wapen een verzoek indienen.

Wat nu de huizen, ridderhofsteden en havezaten betreft, voor zover die zelf geen heerlijkheden waren, werd aangevraagde verlening van een nieuw wapen

in op één na alle gevallen geweigerd; bevestiging in het gebruik van hun van ouds gevoerde wapen vond plaats in slechts 23 gevallen. Dit betrof 1 havezate in Overijssel, 4 adellijke huizen in Gelderland, 11 ridderhofsteden in Utrecht, 3 huizen en 4 ridderhofsteden in Zuid-Holland, waarvan 3 in Rijnland, en geen enkele in de provincies Groningen, Friesland, Drente, Noord-Holland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg.*

Deze 23 bevestigingen van oude wapens hebben plaatsgevonden tussen 1818 en 1822, met uitzondering van het Huis Duivenvoorde dat in het gebruik van zijn wapen werd bevestigd in 1832. Sederdien is geen bevestiging meer voorgekomen van een wapen van een niet-publiekrechtelijk lichaam, en het is hoogst onwaarschijnlijk dat zulks in de toekomst nog ooit zal geschieden.⁵

De drie wapenbevestigingen in Rijnland betroffen het Huis Duivenvoorde en de Ridderhofsteden Rodenburg en Tol.

De bevestiging van het wapen van het Huis Tol is gedateerd op 14 juli 1819. Het bij die gelegenheid afgegeven diploma ⁶ (afb. 43), geregistreerd op 19 juli daaraan volgend, is ondertekend door de voorzitter van de Hoge Raad van Adel, F. G. Baron van Lijnden van Hemmen, en door de secretaris, Mr. Ch. A. Chais. Het toont een in kleuren geschilderde afbeelding van het wapen, alsmede de volgende beschrijving: „Een Schild van goud, bezaaid met roode blokjes en beladen met een klimmende Leeuw van rood, hebbende op deszelfs borst een Lambel van zilver”. Het is geheel in overeenstemming met het van ouds gevoerde wapen van het geslacht Van Tol, waarvan de stamvader omstreeks 1300 aan het huis te Koudekerk de naam Tol verleende. De afmetingen van het diploma bedragen 35 x 43 cm.

Waarom werd het diploma gesteld op naam van de „Ridder Hofstad den Tol” en niet van het „Huis Tol”? Was dit uitsluitend om tegemoet te komen aan de wensen van de aanvrager Barend van Lockhorst, die bij schrijven van 27 april 1815⁷ bevestiging had gevraagd van de wapens van zijn „Riddermatigen Hofsteden genaamd den Toll, Kersbergen en Kenenburg”? Of was het de traditie die hier de weg wees?

Wanneer wij nagaan hoe het kasteel Tol in vroeger dagen werd aangeduid, dan vinden we het huis in 1306 beschreven als de „woning”;⁸ in 1385 als de „woning ten Tolle”⁹ en sedert 1471 als de „hofstede en woning van Tol, leenroerig aan de hofstede van Oude Teylingen”.¹⁰

De oudste gedrukte bronnen spreken van de „Ridder Hofstede van Tol” ofwel van „t Huys te Thol”.¹¹ Simon van Leeuwen, kenner van de Rijnlandse huizen en geslachten, gebruikt „Huis Tol” en „Huis te Tol”, alsmede „Ridderlijke Hofstede van Tol” door elkaar.¹² Vermelding verdient nog Plemper, die plaatselijk goed bekend was en in zijn Beschrijving van Alphen spreekt over het „Huis Thol”.¹³

Een handschrift-kaart van 1565 draagt als opschrift de „Woeninge ende landen ten Tol”.¹⁴ De kaarten van Floris Balthazar (1610-1615) en Blaeu (1649) vermelden bij het huis: „Tol”.

Het onderschrift van de zes vroegste afbeeldingen van het huis, uit de 17de en 18de eeuw, luidt onveranderlijk „Huis Tol”.¹⁵ Pas bij de verkoping van 1733 heet het het „Huis d e n Tol”,¹⁶ en sedert 1870 de „Ridderhofstad den Tol”.¹⁷ In het huidige plaatselijke spraakgebruik wordt in navolging hiervan de boerderij „De Tol” genoemd. Een conclusie lijkt moeilijk te trekken. Moet men kiezen voor Huis of Ridderhofstad, voor Tol of Den Tol?

Naast de informatie die de traditie ons verschaft zijn er nog de maatstaven die de Hoge Raad van Adel in de vorige eeuw heeft aangelegd,¹⁸ en die gedeels waren geënt op de gebruiken b u i t e n Holland. Was er sprake van een Huis, zo stelde men, dan zou dit betekenen dat aan het goed geen heerlijke of andere rechten waren verbonden. Een ridderhofstad daarentegen zou in Zuid-Holland ongeveer dezelfde positie moeten hebben als in Utrecht, dus naar de oorspronkelijke betekenis die van een woning met erf van een riddersmatige, uit de aard der zaak met het karakter van een versterkt huis, dus met muren of wallen, en/of grachten. ¹⁹ De bezitter van een ridderhofstede kon, als zijn goed officieel was erkend, aan het bezit ervan politieke rechten ontleen, met name beschreven worden in de Ridderschap of Edelen van de provinciën. Gezien het feit dat het Huis Tol in vroeger dagen een weerbaar kasteel was ²⁰ wordt duidelijk, hoe de Hoge Raad van Adel bij de bevestiging van het wapen in 1819 gekozen heeft voor de aanduiding Ridderhofstad.

Wanneer wij desondanks de voorkeur blijven geven aan de benaming Huis Tol, dan doen wij dit vooral omdat Ridderhofstad voor zover wij weten nooit een Hollands begrip is geweest, doch allereerst een Utrechts. De voorwaarde waarop men eventueel admittie kreeg tot de Ridderschap, noemde voor wat de provincie Holland betrof volgens „het oude recht” het bezit van een heerlijkheid „ofte oock wel eenigh Adelijck Stamhuys of Ridderlijke Hof-stede”.²¹ In Holland is echter vermoedelijk nooit, zoals in Utrecht het geval was, een limitatieve lijst van zulke bevoorrechte ridderhofsteden of zo men wil stamhuizen opgemaakt. Evenmin is er een bewijs dat in Rijnland ooit een edele, teneinde beschreven te worden in de Ridderschap, een beroep heeft moeten doen op het bezit van een ridderhofstad;²² al bleef dit dan, wanneer hij geen heerlijkheid bezat, formeel een vereiste. Mogelijk heeft een dergelijk beroep wel in de bedoeling gelegen van Barend van Lockhorst, gezien zijn in later dagen vele malen herhaald verzoek bij de Hoge Raad van Adel om met de titel van Baron in de adelstand te worden geaccepteerd.

Ten aanzien van de vraag of nu verder gesproken moet worden van Huis Tol of van Huis den Tol kan worden gesteld, dat „den” of „te den” of „ten” er op zou duiden dat Tol ofwel een geografische naam zou zijn geweest, ofwel dat zich te dezer plaatse een rol bevonden zou hebben. Men bedenke evenwel dat er in het westen van Nederland, met name ook in Rijnland, al zeer vroeg gevallen waren waarin men blijkbaar naar analogie van het gebruik bij een plaatsbepaling het „te den” of „tot” ook bezigde voor de naam van een slot,

als deze naam met zijn geografische ligging niets te maken had. Zo wordt reeds in 1326 gesproken van het huis „te Poelgeest”, dat in Koudekerk lag vlak bij het Huis Tol.²³ Vooral in de 17de eeuw was het plaatsen van het lidwoord of voorzetsel „te” voor de naam van een huis een algemeen gebruik geworden, waarvan men pas in onze eeuw, en terecht, is afgestapt.²⁴

Bovendien is ons bekend dat Heer Floris van Tol zijn naam ontleende aan een in de 13de eeuw nabij Rijswijk/Voorburg gelegen parochie, die in de 14de eeuw genoemd wordt als deel van het ambacht van Philips van Wasse-naar. Kort voor 1300 huwde hij met Marcellia, erfdochter van Rijn, die de woning te Koudekerk, als leengoed van de Heer van Teylingen, mee ten huwelijk bracht. In 1306 verklaarde Dirk van Teylingen, dat de woning met de daarbij behorende 14 morgen grond als leen zou komen aan de wettige zonen (dochters) van Floris van Tol en Marcellia van Rijn.²⁵

Het ware dus onjuist te menen dat het geslacht Van Tol zijn naam ontleend zou hebben aan dit huis te Koudekerk. Integendeel, het was Floris van Tol, die na zijn huwelijk dit huis ging bewonen en er zijn naam aan gaf.

Er kan dan ook geen twijfel over bestaan, dat de juiste benaming moet luiden „Huis Tol” en dat „te” of „den” een toevoeging is, die weliswaar vroeg in zwang is gekomen, doch waarvan de herkomst berust op een onjuist gebruik.

AANTEKENINGEN

1. Het Huis Vliet in Zuid-Holland was bijvoorbeeld een hoge heerlijkheid. De heer oefende niet slechts de rechtspraak uit over burgerlijke zaken en kleine vergrijpen, maar sprak tevens recht over halsmisdaden. Vergelijk S. I. Fockema Andreae, Aantekeningen omtrent het Baljuwschap Rijnland, in Tijdschr. v. rechtsgesch. XI(1931), blz. 250/51 en H. A. van Foreest, Een hof in Holland, in Bijdr. Gesch. der Ned. XVII, blz. 64 (noot 1/4 en 7/8).

2. Gaarne dank ik jhr. mr. C. C. van Valkenburg, voorzitter, en jhr. mr. H. E. van Weede, secretaris van de Hoge Raad van Adel, voor de mij verstrekte toelichtingen en voor hun nasporingen in de archieven van de Raad.

3. Zie voor de geschiedenis en de werkzaamheden van de Hoge Raad van Adel het in 1966 bij de Staatsuitgeverij verschenen gedenkboek.

4. Nederlandsche Wapens van het Rijk, de Provinciën en de Gemeenten, voorts van Waterschappen, Heerlijkheden, enz., beschreven volgens het Officiële Register onder toezicht van den Voorzitter en den Secretaris van den Hoogen Raad van Adel, deel 11, De Bilt, 1943.

5. Zie noot 2.

6. Collectie D. van Tol.

7. Archieven Hoge Raad van Adel.

8. Leids jaarboekje 1957, blz. 82, no. 2.

9. Leenboek van Naaldwijk 11, Archieven Nassause domeinraad, Inv. Hingman, no. 6525, fol. CCCXIX^{vso}.

10. Als noot 8, no. 3, 4 en 5.

11. W. van Gouthoeven, D'oude Chronijcke ende historien van Holland, Den Haag, 1636, blz. 125, 164, 207, 479. Matt. van der Houve, Hantvest of Chartre chronyck, 2e boek, Leiden, 1636, blz. 134.

12. Simon van Leeuwen, Batavia Illustrata, 11, Den Haag, 1685, blz. 753, 921, 1114,

- 1116, 1121, 1270. Id., Costumen, keuren en ordonnantiën van Rijnland, **Leiden/Rotterdam**, 1667, blz. 41.
13. S. **Plempers**, **Beschryving van Alphen**, Leiden, 1714, blz. 149.
14. Leids **jaarboekje**, 1957, t.o. blz. 96.
15. Leids **jaarboekje**, 1967, blz. 196, no. 2, 3, 5, 6, 8 en 9.
16. Recht. **arch.**, Koudekerk, Alg. Rijksarch., 13, fol. 157 sq.
17. Kadaster Leiden, deel 387, no. 30; deel 436, no. 34.
18. Als noot 2 en zie mt. W. **J.** Baron van **Giessenburg**, **Nederlandsche Gemeentewapens**, Arnhem, 1896, blz. 15.
19. Men leze bijvoorbeeld de heldere uiteenzetting van ijr. **J. R. Clifford de Cocq van Breugel** in de **inleiding** van **Kasteelen** Provincie **Utrecht, Utrecht**, z.j.
20. D. van Tol, in Leids **Jaarboekje** 1967, blz. 189-192.
21. H. A. van Foreest, **Het Oude Geslacht van Foreest**, Assen, 1952, blz. 96, 97 en 169. Aan ijr. Van Foreest ben ik veel dank verschuldigd voor zijn uitvoerig gedocumenteerde **critische** opmerkingen. Ook dr. J. Belonje dank ik voor zijn aanvullende kanttekeningen.
22. **S. J. Fockema Andreae**, in **Kastelenboek** van Rijnland, blz. 10.
23. Zie de voorbeelden bij Van Foreest, **Een hof in Holland**, blz. 60/61. Zie voorts noot 9.
24. Men vergelijk de benamingen in het **Kastelenboek** van Rijnland, blz. 66/96, met die bij Gouthoeven, blz. 81/82 en S. van Leeuwen, blz. 1254/1273, waar bijna ieder huis, ten onrechte, met „te” is voorzien.
25. D. van Tol, in Leids **jaarboekje** 1957, blz. 66 sq.

ILLUSTRATIE

Afb. 43. Wapendiploma van het huis Tol.

AANTEKENINGEN BIJ HET KASBOEK

van

mr. Jacob Adriaan baron Du Tour

door

mevr. R. A. J. Grabandt

In de Artis-bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam bevindt zich een met de hand geschreven kasboek van mr. Jacob Adriaan baron Du Tour, gekocht via de universiteitsbibliotheek van het antiquariaat B. M. Israël te Arnhem. De maten van het boek zijn: lengte 32,5 cm., breedte 20,5 cm., dikte 2,5 cm.

Het wekt verwondering dat het kasboek (te Haagambacht en Lisse geschreven) in de boekhandel is terecht gekomen. Volgens mondelinge mededelingen van de heer A. M. Hulkenberg zijn de familiestukken geërfd door een familielid van de baron in Arnhem. Deze heeft waarschijnlijk het een en ander verkocht.

Het kasboek is ingedeeld in verschillende afdelingen:

1. Daagelijkse Uitgaven pag. 4-20 en 230-250
2. Uitgaven voor de Stal pag. 20-35
3. Onkosten van de Buitenplaats **Rustee** met Menagerie pag. 96-114
4. Onkosten gevallen **zoo** op den Inkoop als onderhoud van mijn Cabinet pag. 164-171.
5. Aanteekening van de Revenuen uit de Menagerie pag. 263-265.

De afdelingen doen vermoeden, dat er een strenge scheiding tussen de delen onderling bestaat. Dat is echter niet zo. Verschillende posten staan geboekt in een andere afdeling dan die waarin ze, strikt genomen, thuishoren. De aantekeningen lopen van 1758-1763 en verlopen na 1761.

Mr. Jacob Adriaan baron **Da Tour** (1734-1780)

Jacob Adriaan baron Du Tour werd 11 Augustus 1734 gedoopt te Den Haag, als tweede kind van Joost Philip baron Du Tour (1698-17561) en Elizabeth van Assendelft (1699-1742). Het geslacht Du Tour ontleent zijn naam aan de baronie Tour gelegen in Champagne (Frankrijk). De stamvader van dit aanzienlijke geslacht leefde omstreeks het midden van de zestiende eeuw. Diens zoon David baron Du Tour, heer van la Pomerade (geboren in 1580) vestigde zich in Nederland als kapitein in Nederlandse dienst en werd commandant van Rhenen. Deze kapitein was de overgrootvader van

Jacob Adriaan. De vader van Jacob Adriaan kwam uit een gezin van veertien kinderen. Zelf kwam Jacob Adriaan uit een gezin van drie kinderen, hij had een broer Daniël Pompejus (1736-1812) en een zuster Albertina Elizabeth (1733-1752).²

Huwelijk en kinderen

In 1758 huwde Jacob Adriaan met Anna Catharina Rumpf, douairière van Hans Willem baron van Aylva, bijgenaamd „de gouden Aylva”. Aylva overleed in 1751 en uit dit huwelijk was een posthuum kind geboren in september 1751, dat ook Hans Willem van Aylva heette.⁵ Du Tour spreekt hem waarschijnlijk aan met Willem. In het kasboek wordt hij meestal zo genoemd of ook wel Willemtje.

Uit het huwelijk van J. A. du Tour en A. C. Rumpf zijn drie kinderen geboren. In 1759 wordt in het kasboek (pag. 8) vermeld op de 9e augustus „Onkosten van ‘t begraaven van ons kint.” Waarschijnlijk is dit een ongedoopt kind⁴, begraven in de Kloosterkerk te ‘s-Gravenhage.

In 1761 (pag. 19) op 23 maart wordt er geld betaald aan de „baaker” en aan „Lijse de minne.” Het is duidelijk dat er weer een kind is geboren: een dochtertje, dat de naam krijgt van Anna Catharina Elisabeth en in het kasboek Betje genoemd wordt.⁵ Het wordt gedoopt op 25 maart en bij die doop is de baron mild in het geven van fooien (f 27 : 15 : 0). In 1762 werd het gezin met deze twee kinderen door Spinny geschilderd (afb. 13) .

Het derde kind werd in 1762 geboren (pag. 241), maar het leefde slechts kort. Waarschijnlijk had het een zwakke gezondheid. In het kasboek (pag. 246) worden uitgaven opgeschreven voor een dokter, apotheker en chirurgijn. Vermoedelijk is dit kind Josina Philipina Sara⁶ in 1763 overleden, want in het (pag. 247) kasboek staat „19 Augustus onkosten voor de begrafenis van Philipje f 181 : 19 : 0.” Sannes vermeldt, dat dit kind nog leefde, toen Du Tour in september 1763 naar Leeuwarden vertrok.’

Verhuizing

Toen Du Tour met Anna C. Rumpf huwde vestigde hij zich op Rustee in Haagambacht. Vermoedelijk heeft hij de naam van deze hofstede veranderd. De oorspronkelijke naam zou Ysendoorn zijn geweest. Een aanwijzing daarvoor is, dat Du Tour huur betaalde aan een zekere mevrouw Eman(t)s (pag. 103) en deze dame was erfgename van deze hofstede.⁸ (Voor Ysendoorn zie kaartfragment getekend door Kruikius, 1712, onder de 1 van ‘T MIENTJE; afb. 14) Later verhuisde Du Tour met zijn gezin naar Zandvliet te Lisse. De verhuizing vond plaats, toen zijn vrouw deze buitenplaats als erfenis ontving van haar tante C. C. Rumpf-de la Porte.⁹ Het tijdstip waarop dit geschiedde moet zijn geweest aan het eind van 1759 of zeer aan het begin van 1760 en niet, zoals Bijleveld zegt, in 1761. Immers het kasboek geeft aan, dat op 27 februari 1760 de Loosduinse schipper werd betaald voor het overbren-

gen van Du Tours menagerie naar Zandvliet (pag. 105) en aangezien de baron niet vlot van betalen was, moet de verhuizing ruim vóór deze datum zijn geschied. Op de kaart (afb. 15) is de behuizing aangeduid door een pijl. Een deel van het landgoed is nu de huidige Keukenhof. Het zal wel een groot verschil zijn geweest met het huis in Haagambacht. Dat was een hofstede, dus vermoedelijk veel kleiner wat oppervlakte betreft.

Hoe mooi Zandvliet door Du Tour werd aangelegd en met hoeveel geboomte, blijkt uit de Lisser Arkadia van Jan de Graaff Symonsz. (omstreeks 1770), waaruit ik citeer:

(Komt van Veenenburg aan de Loosterweg)
„Dog ik keer mij een weinig herwaarts om
Totdat ik aan de Illustere **Zaale** kom
Van **í**andvliet; dus ga ik mij derwaarts spoeden
Tot in haar schoot, omheynt met zoete vlooden.
Die schoonste plaats, die ik in Holland weet,
Wiens grootheid is met **cierlijkheid** bekleet:
Zoo van een Doolhoff, als van vijvers en Rivieren,
‘t Ontelbare tal van Lanen, die **vercieren**
Het Boomgewas **zoo** blaadrijk hooggetopt,
Het Bosch vol wilt, de waters opgepropt
Van **Visch**, nu komt ons ‘t aangenaamst nog vertoonen,
Wanneer men ziet het middelste **bewoonen**
Met Runder-vee, en gaa ik dieper treen,
Zoo zie ik daar ‘t **Gevogelt** groot en klein,
Van wild en tam, door moeyte en veel kosten
Bijeen vergaart, onmooglijk dat ik ontvlost
Haar fraayigheden al dewijl mijn dwalent oog
Staag vliegt, en zweeft door Lind- en Ype-boog
En Gantsch verward, in honderde van dreeven,
Dat voor een mensch een groot vermaak kan **geeven**.
Verrukkend Dal, ‘k verlaat Uw, ik gaa heen
Na Meer en Duyn, deez hofstee, die gemeen
Ligt aan het Meer”

Het is wel heel toevallig, dat douairière Du Tour in 1785 een buitenplaats kocht in Den Haag, die ook Zandvliet heette. Deze was afkomstig van Martinus Wilhelmus Schwencke, medisch doctor en professor in de **botanie**.¹⁰ Op de buitenplaats was een Hortus Medicus aangelegd. Zowel het huis als de hortus medicus werden verkocht aan Anna Catharina Rumpf douairière Du Tour. Verlangde zij terug naar het leven in Den Haag?

Het Grietmanschap

Door een chronisch geldgebrek kon de bekende Friese edelman en dichter Willem van Haren (1710-1768) zijn verplichtingen aan de regeringsinstanties niet nakomen. Wel kreeg hij uitstel van betaling door zijn goede betrekkingen aan het hof. Later viel hij in ongenade door zijn niet zo onberispelijke levenswijze. Jonker Van Haren was **grietman** van Het Bildt, een ambt dat veel revenuen opleverde. De opbrengsten van vele boerderijen en hofsteden in die streek kwamen de **grietman** ten goede.

Reeds vanaf augustus 1761 waarschijnlijk onderhandelde Du Tour met zijn neef Van Haren over deze aangelegenheid (pag. 230). Du Tour maakte daarvoor een reis naar Rooij d.i. St. Oedenrode, waar Van Haren woonde op het kasteel Henkenshage (afb. 18). Met de persoon voor de functie van **grietman** was de regering in die tijd nogal kieskeurig, omdat het ambt in de familie moest blijven. Aangezien Du Tour een volle neef van Van Haren was, heeft de regering de opvolging waarschijnlijk spoedig goedgekeurd. Ook Du Tour had goede relaties aan het hof. Eind september 1761 vertrok de gehele familie met „tante Doris” (een tante van Du Tour) naar Leeuwarden (pag. 247). Sannes beschrijft hoe Du Tour in St. Annaparochie (St. Anne) werd ingehaald. Er was een welkomstgedicht gemaakt: de bevolking was blij, dat er een nieuwe **grietman** aangekomen was. Du Tour heeft bij deze gelegenheid alle schulden van zijn neef betaald. Alle boerderijen en hofsteden, voor zover ze nog in het bezit van de vorige **grietman** waren, werden gekocht. Uit het kasboek (pag. 249) blijkt, dat aan die overdracht een onderonsje was voorafgegaan, waarbij Willem van Haren nog iets extra’s van zijn neef kreeg (bijlage 1).

Familieleden, die in het kasboek ter sprake komen

De familierelaties, zoals Du Tour die in zijn kasboek beschrijft, zijn niet geheel duidelijk. Het woord moeder kan zowel betrekking hebben op zijn moeder, of liever stiefmoeder want zijn vader was hertrouwd¹¹, als op zijn schoonmoeder. Vast staat, dat zijn stiefmoeder — door hem soms genoemd „moeder Du Tour” — te Leiden woonde.

Volgens het kasboek (pag. 230) moet in augustus 1761 zijn schoonmoeder zijn overleden: 12 Augustus 1761 fooy knegt in ‘t sterfhuis van mijn Schoonmoeder f 1 : 10 : 0. Op dezelfde bladzijde wordt vermeld, dat hij nagelaten schulden van zijn schoonmoeder betaalt. Hij onderhield dus met beide vrouwen goede betrekkingen.

Met zijn zwager Druijvestejn onderhoudt hij nog enig contact (pag. 14), zelfs koopt hij naar alle waarschijnlijkheid een schuit van hem (pag. 231). Druijvestejn was gehuwd geweest met Du Tours zuster, die in 1752 stierf.

Zijn broer Daniël Pompejus du Tour kon het naar alle waarschijnlijkheid goed met hem vinden. Herhaaldelijk betaalde onze Du Tour aan diens knechten (pag. 14, 236, 238, 240 en 245). Dit wijst erop, dat hij hem dikwijls be-

zocht. De goede verhouding blijkt ook uit het feit, dat Daniël Pompejus hem opvolgde als een van de vier Commiezen van den **Lande**.¹²

Er wordt in het kasboek vaak gesproken van een tante **Doris**. Zoals reeds eerder vermeld is, kwam de vader van Jacob Adriaan du Tour uit een gezin van veertien kinderen. Als enige van de zes tantes zou als tante **Doris** in aanmerking komen Berbera Theodore du Tour.¹³ Zij was ook de enige, die in die tijd nog niet gehuwd was. Zij huwde pas in juli 1765. Het is niet ondenkbaar, dat zij bij Du Tour in huis woonde. Hij behartigde namelijk ook haar geldzaken. Af en toe kreeg zij geld van haar neef (pag. 238 en 247) en ook betaalde hij haar kamenier (pag. 230). En nog later vergezelde zij de familie naar Leeuwarden, toen Du Tour **grietman** was geworden.

Personeel

Ongetwijfeld heeft Du Tour voor zijn officiële stukken hulp moeten hebben om deze te schrijven of voor het invullen van verschillende documenten. Hiervoor had hij als secretaris een zekere Capelle, die overigens in de beginperiode van het kasboek méér genoemd wordt dan later (pag. 8, 9, 13, 16, 8, 236). Misschien houdt dat verband met Du Tours functies. Van 1757-1760 was Du Tour een van de vier Commiezen van den Lande, die met elkaar de Kamer van de Generaliteits-Finantie vormden.¹⁴ Dit college had een kamer op het Binnenhof, zoals duidelijk blijkt uit de fooien, die herhaaldelijk gegeven worden aan „dienders, courantenjongens en de boutefeu”¹⁵ op het Binnenhof ter gelegenheid van de jaarwisseling (pag. 4 en 18).

Het laatste in het kasboek vermelde werk van de secretaris Capelle voor Du Tour is het schrijven van de keuren van Warmenhuizen (pag. 236). Dit zal wel naar aanleiding van de erfenis van zijn vrouw zijn geweest.¹⁶ Dat er veel werk werd verzet door Capelle blijkt uit sommige hoge bedragen als bijvoorbeeld 63: 11 en nog eens f 63 (pag. 9 en 13).

Uit het kasboek is verder op te maken, dat er verschillende mensen in dienst waren voor verschillende afdelingen. In de eerste plaats een soort huisbediende en dan het personeel van de menagerie, het kabinet, de stal, de vinkenbaan en de visserij. De huisbedienden wisselden nogal eens. Als het boek begint, is de huisbediende vermoedelijk Jan Rosin (pag. 6). Hij blijft bij Du Tour tot mei 1759, want dan wordt ineens gesproken over Andries, die meteen geld krijgt voor de kermis (pag. 6). Zeker is, dat Andries blijft tot mei 1761. Daarna heeft Gerrit het beheer over het huisboekje (pag. 230). Deze knecht heeft niet lang meer geleefd: hij stierf in december (pag. 232). Vermoedelijk is hij ziek geweest, want omstreeks die tijd worden onkosten van de chirurgijn Rhenard vermeld. Of Gerrit al eerder tot het personeel behoorde en of hij – zoals we vermoeden – bij de barones in dienst was, is niet zeker, maar toen de zoon Willem ziek was, werd door de baron een fooi betaald aan Gerrit voor het oppassen (pag. 18). Waarschijnlijk had de barones een eigen **finan-**

ciële afdeling, want er waren ook dienstboden, die niet door Du Tour betaald werden.

In januari 1762 komt **Claas**, die gedurende de verdere tijd waarover het kasboek loopt bij de baron in dienst blijft. Wel wordt er gesproken van Jan de tuijnknegt en Piet tuijnmanknegt (pag. 5 en 236), maar dezen behoorden waarschijnlijk niet tot de vaste staf van het personeel.

Toch moeten er meer knechten zijn geweest, want er wordt ook „goospenning” betaald aan Cees (pag. 247). Bij de verhuizing betaalt Du Tour pas in september en oktober 1761 f 47 resp. f 15 „aan mijn domestiquen voor het verhuizen” (pag. 23 1) .

Het personeel van de verschillende afdelingen zoals menagerie, kabinet enz. staat onder de corresponderende hoofdstukken geboekt.

Relaties

In het kasboek worden de volgende relaties genoemd: Frans Hemsterhuis, Aernout Vosmaer, Schouwman de schilder (Aert Schouman), procureur De Bijе, Coenraad **Grauwes** en Quarles, personen met wie de baron herhaaldelijk contact heeft gehad.

Frans Hemsterhuis is naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke figuur in het leven van Du Tour geweest. Verschillende keren staan fooien aan de „knegt van Hemsterhuis” genoteerd, die op bezoeken duiden (pag. 16, 18, 23, 240).

Hemsterhuis schrijft aan zijn correspondentie-vriendin prinses Amalia **Galitzin** – vrouw van de Russische gezant – over de slechte opvoeding van de kinderen van Du Tour¹⁷. In hoeverre dat juist is, kan men uit het kasboek natuurlijk niet opmaken. Zoon Willem heeft in ieder geval een gouverneur aan wie betalingen worden gedaan.¹⁸ Ook krijgt hij geld of er wordt iets voor hem betaald, hoewel in het begin van het kasboek meer betalingen vermeld worden dan later.¹⁹ „Hans Willem heeft in zijn studietijd gebrek aan de meest noodzakelijke boeken” zo schrijft Hemsterhuis aan zijn vriendin. Vele gesprekken heeft Hemsterhuis met de jongen gevoerd om een beroep te doen op zijn goede inborst. Hemsterhuis had een zwak voor Hans Willem.²⁰ Voor de opvoeding van Anne Catharina Elisabeth du Tour (Betje) heeft Hemsterhuis geen goed woord, maar toch is ook zij met hem bevriend gebleven. Zelfs toen ze getrouwd was met Anne Willem **Carel** baron Van Nagell kwam ze met haar man Hemsterhuis opzoeken.²¹

Aernout Vosmaer (1720-1799) ²² is vermoedelijk degene, die Du Tour geholpen heeft met het samenstellen van zijn kabinet. Bij de dagelijkse uitgaven staan ook uitgaven aan Vosmaer (pag. 17, 19). Du Tour schijnt ook een beetje met Vosmaer gehandeld te hebben, want hij ruilt een diamanten ring tegen enige mineralen (pag. 67), maar Du Tour moet er nog f 149:10 bij doen.

Dat Vosmaer op zeer goede voet stond met de baron, blijkt uit een reis, die door het gehele gezin Du Tour met Vosmaer gemaakt werd, welke volgens het

kasboek ongeveer een maand geduurd moet hebben (pag. 238). Letterlijk schrijft de baron: „Zijn Mijn Huisvrouw, onse 2 kinderen en Heer Vosmaer en ik een rijse gaan doen door gelderland, Brabant na Maastricht, op deze rijse hebben wij volgens de qt daartoe spectierende 200 aan Emplettes als rijskosten verteerd. . . f 4.000.” Voorwaar geen klein bedrag in die tijd.

Vosmaer was evenmin als Hemsterhuis een onbekende aan het hof. Beide mannen voerden het direktoraat over het kabinet van penningen en antiquiteiten van de stadhouder.²³ Vosmaer was sinds 1756 in dienst van het stadhouderlijk hof. Waarschijnlijk had mevrouw De Grovestins (Vosmaer had haar kabinet, dat later naar Rusland is gegaan, verzorgd ²⁴) prinses Anna op hem opmerksaam gemaakt. Du Tour kwam veel aan het hof (pag. 6, 11-13, 18, 235, 244) en het is dus waarschijnlijk, dat hij daar Vosmaer heeft leren kennen.

Aert Schouman (1710-1792), schilder van veel planten en dieren, die toch ook wel portretten heeft getekend, wordt in het kasboek twee maal genoemd. Hij heeft voor de baron een stukje geschilderd om het kabinet te verfraaien (pag. 168-169). Het is moeilijk na te gaan, welke voorstelling het stukje gehad heeft. In de eerste plaats heeft Schouman talloze decoratieve panelen gemaakt, waarvan een gedeelte gedateerd is maar een ander deel niet. En in de tweede plaats is er vermoedelijk geen catalogus van de veiling der nalatenschap van Du Tour.

Schouman kwam ook aan het hof. Hij tekende zowel Ernst Lodewijk van Brunswijk-Wolfenbüttel als prins Willem V en zijn gemalin prinses **Wilhelmina**.²⁵ Voorts maakte hij illustraties bij het *Regnum Animale* van Vosmaer, waaruit blijkt dat Schouman zeer goede betrekkingen had met Vosmaer.²⁶

Procureur De Bijle was waarschijnlijk Cornelis Thierry de Bijle. Hij was van 1758-1763 procureur voor het Hof van Holland en sinds 1758 ook procureur van de Opperhoutvester en Jagermeester-generaal over Holland en **West-Friesland**.²⁷ Vermoedelijk behartigde hij geldzaken voor Du Tour. (pag. 15, 232, 240, 245).

Boas en Coenraad **Grauwes** waren mensen, die stellig kennis hadden van geldzaken voor zover dat is op te maken uit het kasboek.”*

Vriend Quarles komt een paar maal in het kasboek voor. Aan zijn „domestiken” worden fooien gegeven (pag. 13, 17, 233). Zeker is het dat hij ook een stal bezat, want van hem kocht Du Tour veulens (pag. 28). Verder is er weinig over te zeggen hoe vaak Quarles bij Du Tour kwam, en welke Quarles dit is geweest.

Liefhebberijen of status-symbolen.

Het kabinet. De mensen, die voor Du Tour werkten, werden al of niet volgens kwitantie betaald. Ze behoefden niet zo lang op hun geld te wachten als de lakenhandelaar: Castele de Laakenverkoper over 1758/1759 . . . f 419 (pag. 230). Natuurlijk was er glas nodig om alles stofvrij op te bergen of in

vitruines en kabinetten te plaatsen, welke vermoedelijk tegen de wand waren geplaatst, volgens de gewoonte van die tijd.²⁹ Als kabinetwerkers worden genoemd **Beukers** (pag. 164) en **Zandos** (pag. 166 en 169), de laatste in de dagelijkse uitgaven op pag. 7 ook vermeld als Sandoos. (De baron keek niet op een lettertje.) Er worden voor het kabinet koperen knopjes gekocht ten bedrage van f 22:16 en ornamenten ten bedrage van f 34:10 (pag.166-167). Er schijnt een firma De Zwart in Haarlem glas te leveren, en ook een zekere **Colander** is glasleverancier (pag. 164). Dit glas moest natuurlijk op bepaalde maten gesneden worden, wat vermoedelijk door de glazenmaker Du Monije werd gedaan (pag. 164-166, 169). Ook vermeldt het kasboek op pag. 166 „enige beelden en groepen.”

Heenck zette vogels op en droeg welhaast zeker de zorg voor het gehele kabinet, want aan hem wordt salaris betaald (pag. 164-167).

Een meubelmaker maakt voor het kabinet een werkstuk: 13 October 1759 aan Wagenaer voor de Grootte tafel f 220 (pag. 168). De timmerman Van der Burg moet er ook zijn „voor het maken van mijn Cabinet Camer,” wat f 310 kost (pag. 168). De schilder is onmisbaar bij dit werk, en deze wordt dan ook vermeld: Roelofswaard de schilder voor een bedrag van f 97:13 (pag. 168). Ook van **Weemen** wordt genoemd als schilder (pag. 164 en 169, volgens een kwitantie van f 10: 16), maar wát hij deed is niet omschreven.

Aert Schouman moet het geheel verfraaien en levert het stukje boven de deur (pag. 168). Du Tour betaalt hem op 30 november f 48. Op 19 juli 1760 (pag. 169) betaalt Du Tour nóg eens f 48. Heeft Schouman nog een schilderstukje gemaakt of was de uiteindelijke prijs voor het paneeltje f 96? Dat is niet duidelijk. Volgens informatie van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage was dit wel de prijs voor één paneeltje in die tijd.

In november van datzelfde jaar betaalt Du Tour nog een fooi voor een vogel van **La Pottrie** (pag. 170).

Voor het jaar 1761 staat op pagina 170 als enige grote uitgave het salaris van Heenck. Het echtpaar Du Tour-Rumpf trad waarschijnlijk op als peter en meter bij de doop van een zoon van Heenck in 1759 en van een dochter in 1761. Naar aanleiding daarvan vermeldt het kasboek op pagina 5 en 19: kind van Heenck f 5:5. De oudste zoon van Heenck, **Jabes**, heeft later als schilder naam gemaakt en het vak geleerd van A. Schouman.³⁰

Ook Vosmaer heeft blijkens pagina 170 nog iets gedaan voor het kabinet: Vosmaer verschijdene uitgaaven. . . f 55:18.

Over het jaar 1762 vermeldt Du Tour alleen de aankoop van een ijsvogel en dan houdt het kasboek over deze afdeling ineens op.

Behalve dat Du Tour door bemiddeling van Vosmaer het een en ander voor zijn kabinet verkreeg, kocht hij ook op veilingen, die door boekverkopers gehouden werden. In het kasboek staan zowel rekeningen vermeld van gewone aankopen als van aucties bij dezelfde boekhandelaren,

Het gedeelte van het kasboek, waarin het kabinet beschreven wordt, begint

op 7 januari 1758 met de vermelding: voor een Avoset aan de Meijd van Vroeg f 1 (pag. 164). Dit is vermoedelijk dezelfde Vroeg, die op 6 oktober 1764 aan de stadhouder vele opgezette vogels, mineralen en natuurproducten verkocht.³¹ In een overzicht van de veilingen door de boekverkoper Van Os gehouden, wordt gesproken over A. Vroeg.³²

Bij drie boekhandelaren, zo vermeldt het kasboek, heeft Du Tour zijn inkoop gedaan. Deze boekhandelaren verkochten – zoals vermeld – op hun aucties ook vele **naturaliën**.³³ Voor Du Tour was dit de gelegenheid om zijn kabinet aan te vullen. Of hij zélf deze aucties bezocht of het een ander liet doen, vermeldt het kasboek niet. Deze aucties werden voor een deel gehouden op het Binnenhof. Kossmann geeft hiervan een fraaie beschrijving.³⁴ Opmerkelijk is het, dat het voor ons zo statige Binnenhof eens een verzameling is geweest van allerlei kraampjes, die tegen de muren waren aangezet. Het merkwaaardige is, dat na 1747 alle winkeltjes op het Binnenhof zijn ingenomen door boekverkopers, die er een eigen gilde vormden. Het was een ander soort boekverkopersgilde dan in de stad, omdat de Binnenhof-boekhandels op Hofgrond stonden en ook financieel beter af waren. Toch waren er verkopers, die zowel in de stad als op de „Groote Zaal” hun zaken deden.³⁵

De boekhandelaren, waarmee Du Tour te maken had, waren:

1. Pieter van Os, die in de stad en op de Grote Zaal in winkel V zijn nering had. Du Tour kocht verschillende malen bij hem, soms zonder vermelding wát. Zijn openbare veilingen werden gekenmerkt door een bonte verscheidenheid van voorwerpen, die eigenlijk met de boekhandel als zodanig niets te maken hadden. Alle veilingen op de Grote zaal zijn door Kossmann in De boekhandel te 's-Gravenhage beschreven. Misschien hield hij ook veilingen in de stad.

2. Pieter Gerard van Balen was, evenals Van Os, ook uitgever. Hij gaf behalve boeken ook prenten uit, naar portretten vervaardigd door Aert Schouman. In Du Tours kasboek staat een uitgave genoteerd van f 4 : 17, die hij aan Van Balen betaalde voor vogels uit de auctie van 27 mei 1760, welke auctie ook door Kossmann wordt genoemd, echter zonder vermelding van het soort artikelen dat geveild werd.

3. Pieter van Thol. Ook bij hem worden uit een auctie enige vogels voor het kabinet aangekocht voor f 9 : 10 (pag. 167). Deze Van Thol had ook zowel in de stad als op de Grote Zaal een zaak. De veilingen werden gehouden op de Grote Zaal: boekenkraam I-III.

Zoals uit de uitgaven blijkt, is Du Tour met veel enthousiasme in 1758 aan het kabinet begonnen. Zijn belangstelling is echter hoe langer hoe meer afgenomen en het kabinet van vogels is nog voor zijn dood – in 1776 – verkocht.³⁶

De inventaris van het kabinet, zoals die is op te maken uit het kasboek, bestond uit de volgende voorwerpen:

Avoset (Kluut = <i>Recurvirostra avosetta</i>)	<i>f</i> 1
Corhen (<i>Lyrurus tetrix</i>)	<i>f</i> -:11
Brandgans (<i>Branta leucopsis</i>)	<i>f</i> -:11
Paradijsvogel	
een kistje met Westindische vogels en kapellen	j 38:10
Aurhen	<i>f</i> 21
Zee-eend	<i>f</i> 1: 2
Bergeend	<i>f</i> 5: 5
Kraaijenest en eijeren	<i>f</i> -:11
Kraanvogel (<i>Grus grus</i>)	<i>f</i> 3
IJsvogel (<i>Alcedo atthis</i>)	j 2:10
Mineralen	j 258:10
Hoorns en schulpen	j 430

Verder verschillende nesten en eieren. Merkwaardig is nog een Draaihalsje (*Jynx torquilla*) – zeer waarschijnlijk géén opgezette vogel –, waarvan het kasboek vermeldt „bij de Neurenburgers”, waarschijnlijk kooplui uit Duitsland, die hier zaken deden.

De menagerie. Deze is begonnen op **Rustee** in januari 1759 en na 1760 op Zandvliet voortgezet. Een post in het kasboek van 27 februari 1760 (pag. 105) vermeldt de uitgave van j 22 aan de Loosduinse schipper voor het overbrengen van de menagerie van **Rustee** naar Zandvliet. Wat omvatte de menagerie? De volgende dieren worden in het kasboek vermeld, waarbij de maand is aangegeven waarin het dier werd verkregen of gekocht.

Januari 1759	
2 poelpentades	<i>f</i> 5: 5
2 pauwen	<i>f</i> 21
4 krieljes	<i>f</i> 3
6 utregte hennen	j 4:10
enige krieltes	<i>f</i> 5: 4
enige hoenders en kalkoenen	<i>f</i> 26: 5
2 fjsanten en 4 witte krieltes	j 14
April	
2 witte fjsanten en een quartel	<i>f</i> 10:10
1 waakhond	<i>f</i> 11: 1
leepelaer (men zou kunnen twijfelen of het niet een ooievaar is geweest, omdat voor deze ook wel de naam lepelaar werd gebruikt en gezien het feit dat er veel vis door de vogel werd gegeten)	
Mei	
tortelduiven	<i>f</i> 1:13
jonge kalkoenen	

enige krielen met omgekeerde veeren	f	7:10
18 poelpentaaen eijeren	f	1
75 hoendereijeren	f	1: 4
50 hoendereije	f	1:10
Juli		
broedse hennen en calcoenen en patrijs-eijeren	f	20: 4
3 vreemde beesten	f	5: 5
2 broedse hennen	f	2
Augustus		
4 swartbonte eenden	f	3
Oktober		
Er wordt gesproken van „ tarwe voor de kroonvogel.”		
Maart 1760		
17 poelpentades geruild tegen 2 astracanse Gansen		
een toom donse hoenders en 2 Calcoenen		
Mei		
Craanvogel	f	3: 6
Fijnsanten eijeren	f	1: 2
Juni		
Fijfant en Patrijs eijeren	f	10:10
Juli		
jonge leevende haas	f	0:16½
jonge haas	f	0:11
vreemde vogels	f	10:10
Augustus		
chinese kat	f	3
September		
haas	f	1
Oktober		
vragt uit Londen op Amsterdam voor 4 paar chinese fijnsanten	f	13:10
November		
2 mexikoose bokken	f	1:12
Augustus 1761		
bergeenden en scholaaksters	f	9
Oktober		
koning van wouwouwen (mogelijk koningsgier uit Suriname)	f	22
5 boereganzen	f	10:10
November		
kost voor 1 jaar voor een poedel voor 6 stuivers per week.		
Juni 1762		
16 patrijs eijeren	f	1
Juli		
toom eenden	f	1: 8

Oktober	
chinesees fijsanten (weer uit Engeland)	f 12:10
November	
8 brandgansen	f 10:10
Februari 1763	
waakhond	
Juli	
chinesees fijsanten	f 11:11

Dit zijn de dieren die in dit gedeelte van het kasboek op enigerlei wijze voorkomen of waarvan het vermoeden bestaat, dat zij bij de menagerie betrokken waren. De bedragen (hier niet vermeld), die uitgegeven werden voor katten, bunzings, mollen en ratten, waren premies voor het vangen van deze dieren.

Ook hier geldt — als voor het kabinet — dat Du Tour omstreeks 1759 zeer nauwkeurig alles opschrijft wat er in zijn menagerie omgaat. Later (1762/63) wordt het steeds geringer, of misschien beter gezegd: minder nauwkeurig. Het aantal bladzijden voor een overzicht van een jaar wordt minder.

Uit de „inventaris van de menagerie buiten” kunnen we de gevolgtrekking maken, dat er een zeer grote vogelbevolking in de menagerie was. Iedere maand werd er een enorme hoeveelheid zaden verorberd. Verder duiden de grote hoeveelheden brood meer op planteneters dan op vleeseters. De honden hadden vermoedelijk gemengd voer. „Miereneieren” kunnen bestemd geweest zijn voor de vissen in de vijvers en ook voor de vogels.

Ook in huis schijnt Du Tour verschillende dieren gehad te hebben. In de dagelijkse uitgaven, die daar betrekking op hebben, worden zangvogels vermeld (pag. 6, 19, 243) o.a. goudvinken en kanaries, een papegaai (pag. 236), een zwaan, tenminste één hond, die per jaar f 16: 16 aan onderhoud kostte, en op pagina 247 zelfs een ezeltje met veulen ter waarde van f 30.

Het is wel interessant na te gaan wat en hoeveel er op de menagerie verbruikt werd aan voedsel door de dieren.

De volgende opgave is samengesteld uit de aantekeningen van het kasboek, waarbij het echter niet altijd duidelijk is voor welke dieren het voer bestemd was. De bedragen over het tijdvak januari 1759 tot en met november 1763 zijn bij elkaar opgeteld.

Zaden; veelal geleverd door Oudshoorn, Ary Jongste (ook wel Haverkoper genaamd), Bruigom, wed. Gassesloot. Het bestond voornamelijk uit gerst, boekweit, hennepzaad, boekweitgrutten, gort en grutten, waarvoor een totaalbedrag van f 2002:14:— werd uitgegeven. Aan vogelzaad, kervel en vetzaad werd f 5:8 betaald. Dit alles was vermoedelijk bestemd voor de grote vogelbevolking.

Brood (rogge- en tarwebrood) geleverd door bakkers uit Loosduinen en Lisse tot een bedrag van f 85:16:2.

Melk, vermoedelijk voor de jonge dieren, *f* 15:17.

Vis, bestemd voor de lepelaar, ten bedrage van *f* 11:3:4. (Alleen doordat het in het kasboek zo gesteld is, kan men eruit opmaken dat er een lepelaar was, tenzij Du Tour deze naam voor een ooievaar gebruikte.)

Miereneieren, vermoedelijk voor vogels en vissen; in het boek wordt niet nader genoemd voor welke dieren deze miereneieren bestemd waren. De kosten bedroegen *f* 8:4.

Tarwe, voor de kroonvogel; het dier heeft het denkkelijk niet lang gemaakt, want de onkosten zijn gering: *f* 0:18.

Ommeloopen (d.w.z. ingewanden) en schapenharten worden vermeld ten bedrage van *f* 0:3:6.

Een niet heel duidelijke post is „voer voor het vee”. Was dat voor de runderen, die Du Tour ook had? Het totaal bedrag was *f* 236:4.

Van de personen, die op enigerlei wijze bij de menagerie betrokken waren, moet in de eerste plaats Hendrik genoemd worden, die wel de voornaamste man moet zijn geweest om Du Tour te helpen bij het onderhoud van de menagerie. Hij ontvangt kostgeld en zal dus ongetwijfeld een onderkomen op de buitenplaatsen gehad hebben. Du Tour geeft soms een fooi aan Hendriks kinderen (pag. 98), waaruit opgemaakt kan worden, dat hij gewaardeerd werd. Verder vervult hij allerlei opdrachten: hij verkoopt ganzen, maakt reisjes, bijvoorbeeld naar Texel – vermoedelijk om dieren op te halen – en naar Amsterdam om vogels te halen (pag. 99 en volgende) en vangt kleine roofdieren als bunzings, ratten, mollen en katten, waarvoor hij een premie krijgt. Hendrik moet wel de beschikking hebben gehad over enig geld, want hij krijgt zijn loon **en/of** kostgeld naar onze begrippen erg laat: Hendrick zeedert 30 Oct. tot dato **dezes** 14 weken. . . *f* 70 (pag. 113). Overigens krijgt hij niet alleen kostgeld, maar ook kleding en de uitgaven daarvoor boekt Du Tour als onkosten van de menagerie: voor een hoed aan hem gegeven *f* 3 (pag. 97) en: kleermaker te Lis aan maakloon voor de rok van Hendrick met zijn toebehoren *f* 13:6 (pag. 108). Verder was Du Tour niet karig met kermisgeld.

In de tweede plaats wordt veel genoemd Eijtie, een vrouw, die al in 1759 bij Du Tour werkte, want op pagina 8 staat bij de dagelijkse uitgaven een betaling aan haar „voor 't bewassen van de kraam.” Zij verzette veel werk, o.a. in de tuin. De afsluiting van haar werkzaamheid voor Du Tour was het schoonmaken van het huis op **Rustee** in maart 1760 (pag. 106). In ieder geval ging zij niet mee naar Zandvliet. Zij was dus blijkbaar een inwoonster van Haagambacht of Loosduinen.

Verschillende mensen worden in het kasboek slechts éénmaal genoemd, zoals **Caat**, die een beugeltas kreeg voor het zoeken van miereneieren (pag. 99), Jan **Mente**, een tuinman die enige planten leverde en wiens kinderen een fooi kregen (pag. 97), Krijn van der Meer die betaald werd „voor het

schoonmaken van de plaats", en een zekere Klaas die een premie kreeg voor het vangen van mollen.

De leveranciers van granen en zaden worden natuurlijk meermalen vermeld, terwijl de poelier Marchal evenmin een onbekende is. Hij levert Du Tour broedse hennen, kalkoenen en patrijseieren (pag. 100 en 106).

De boomverkoper Pieter Klink levert linden en iepen, Willem Bos verschaft hout en een zekere Hoogstraten staat genoteerd voor de levering van spijkers (pag. 107).

In Lisse is Van der Jagt de houtleverancier en het schijnt, dat hij ook mensen aan het werk heeft gehad voor Du Tour, want in de nota wordt tot een bedrag van *f* 560:16:8 aan arbeidsloon betaald (pag. 107). Dit zal wel verband houden met de verhuizing van Du Tours menagerie. Vermoedelijk zijn er nu hokken gemaakt voor de dieren, die hij op Rustee in wat primitiever omstandigheden gehouden schijnt te hebben. Daar wordt maar spaarzaam gesproken over het maken van hokken: op pagina 96 staat *f* 18:2 genoteerd voor 46 rietmatten en op pagina 100 *f* 0:15 voor enige manden en korven voor de tuin en menagerie.

Niet nader genoemd worden de mensen, die op zo'n groot buiten met menagerie voor de alledaagse dingen zorgen, zoals timmerlieden, bakkers in Loosduinen en Lisse, smeden eveneens in Loosduinen (Gerrit Bouwman) en in Lisse, die meehelpen om het geheel in goede orde te brengen. Ook de timmerman Van der Burg — wiens naam Du Tour deze keer ten dele in Griekse! letters schrijft — verricht weer enige werkzaamheden tot een bedrag van *f* 20 (pag. 101), maar ze worden niet nader omschreven. Verder worden nog genoemd Thijs van Doorn, die poelpentades ruilt tegen twee astracanse ganzen, en Barend de Duijnmaajer.

Ambachtslieden in Lisse, die voordeel hadden bij het verblijf van Du Tour, waren de kleermaker, die de rok van Hendrik maakte waarvan de kosten bij de menagerie werden geboekt, en — zij het in bescheiden mate — de schoenmaker, die wat halsbanden (voor de honden) leverde, en de ijzerhandelaar Isaac Delfos, die voor *f* 50:14 „gevolgte draatwerk" leverde (pag. 109-110), waarschijnlijk voor omheiningen, hokken en kooien.

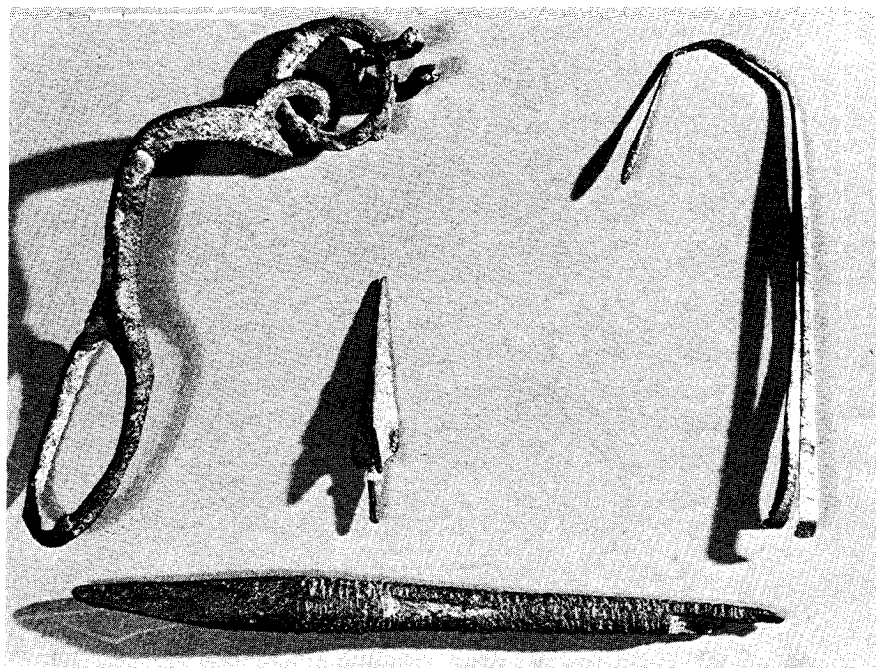
De vinkenbaan, gelegen op Eijkenduinen (pag. 8). De gegevens erover zijn spaarzaam en de kosten zijn door Du Tour geboekt bij de dagelijkse uitgaven. Jan van Eijck was de man die alles regelde. Het houden van een vinkenbaan moet hoofdzakelijk gezien worden als een soort sport. De gevangen vogels, vooral de spreeuwen, werden opgegeten. Hoe de vangsten waren, wordt niet in het kasboek vermeld. De kooitjes met zingende nachtegallen hadden niet tot doel om vogels te lokken, maar dienden voor ontspanning. De betekenis van vaktermen als laatvlouw, streng, warnet en wargarens is te vinden in het artikel van C. L. Deelder over Bloemendaalse vinkenbanen,³⁷ terwijl D. Hoos³⁸ een duidelijk beeld geeft van hoe het in die tijd op zo'n vinkenbaan toeling.

22.. Stempel van het 30e legioen

23. Overzicht van principia en porta decumana uit het NW

24. Metaalwerk uit de Rijn

25. De westhelft van de principia

26. Jan Henry van Heemskerck

28. Ceres en de bronnimf Cyane

27. De schaking van Proserpina

29. Ceres verandert een jongen in
een hagedis

30. Ceres verandert Ascalaphus in
een uil

31. De lente

32. Jean Michel hof, na de restauratie

33. Burcht, binnenzijde voor de restauratie

34. Burcht, binnenzijde na de restauratie ►

35. Loidanshof, voorgevel

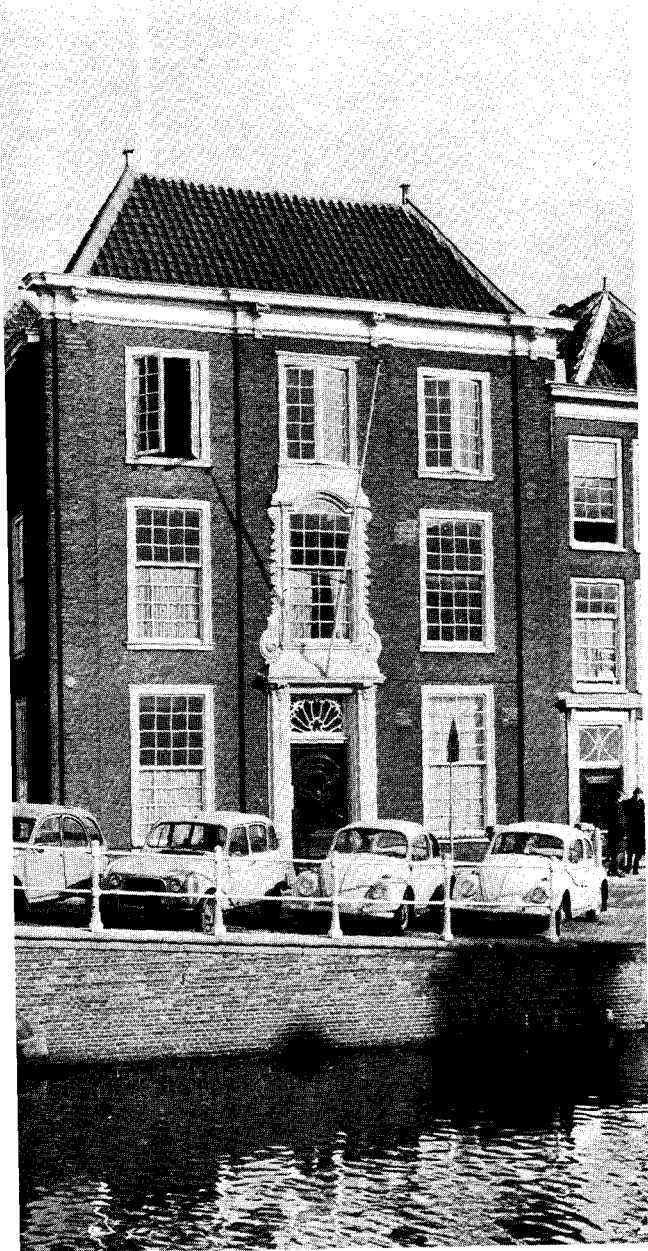
36. Loidanshof, voorgevel binnenzijde ►

38. Aalmarkt 19, na de restauratie

37. Aalmarkt 19, voor de restauratie

40. Rapenburg 12, na de restauratie

39. Rapenburg 12, voor de restauratie ►

VAN WEGE DEN KONING.

DE HOOGE RAAD VAN ADEL, gebruik makende van de magt aan
denzelven verleend, bij besluit van den 20ten Februarij 1816, bevestigt bij
dezen de Ridder Hofstad den *Joh. van Tol*
ingevolge het, door haar gedaan verzoek, in het bezit van het navolgende Wapen:

Op een schild van goud
en Orde van Sint Jan met een klein
hollands op eenige leest

Orde van Sint Jan met een klein
hollands op eenige leest

Gedaan in 'S GRAVENHAGE den 14. July 1819.

A. G. van Leden van Hemmen

TER ORDONNANTIE VAN DEN HOOGEN RAAD.

G. J. Secretaris.

De vinkenjongen was het hulpje van de vinker en het hoorde erbij dat die jongen schoenen kreeg van degene, die de baan hield. Du Tour noteerde daarvoor op pagina 231 *f*1:16.

Ook blijkt uit het kasboek – op dezelfde pagina – dat op Du Tours baan vinken werden „gemuit”: in donkere kooien gehouden om hen, wanneer ze op de vinkenbaan weer in het licht werden gebracht, des te sterker te laten zingen, waardoor ze overtrekkende vinken naar beneden lokten. Gemuite vinken zijn gevoelig voor verandering in weersomstandigheden, doordat na het muiten rui kan optreden. Deze dieren zijn dus uiterst kwetsbaar. In verband hiermee doet de uitdrukking in het kasboek „voor het muiten van 6 blinde vinken” wonderlijk aan.

Jacht en visserij. De verhuizing naar Lisse heeft grote veranderingen in Du Tours levenswijze gebracht. Hij behoefde niet steeds naar Den Haag te trekken, want zijn functie deed hij over aan zijn broer. Hij kon zich dus helemaal wijden aan zijn buitenplaats. De gegevens over de jacht zijn zeer summier. Aan de jager van **Teilingen** betaalt hij een keer *f* 12:5 (pag. 247) en hij boekt op pagina 236 en 239 *f* 60 resp. *f* 26:5 voor een snaphaan. Overigens geldt hier als bij al zijn interesses – voor zover althans op te maken uit het kasboek -: het schijnt kort geduurd te hebben.

Ook het water heeft hem – in ieder geval tijdelijk – aangetrokken. In de vijvers en verbindingssloten van Zandvliet werd vis uitgezet (pag. 12) en er werd een visschuit gekocht voor *f*36:15 (pag. 11). Een andere schuit, die hij van zijn zwager Druijvestein overnam, werd door Cees Pons gehaald (pag. 230) en Dirk de visser boette, taande en breide netten (pag. 12,14, 16, 20,239). Ook kocht hij later nog een boeier voor *f* 390 (pag. 233) en daarna nóg een van een kapitein De Wilde. Aan de pavoisering heeft hij nog al wat geld besteed: *f* 99:17:10 (pag. 245).

Andere genoegens. Du Tour maakte ook **alleen** verschillende reises, zonder vrouw en kinderen, zo naar Scheveningen, Katwijk, Beverwijk, Haarlem, Soestdijk. Of hij er familie of kennissen bezocht dan wel of er iets te koop was voor zijn kabinet of menagerie is niet te zeggen. Ook in kerken kwam hij graag (pag. 11, 12, 17, 237, 248).

Ook een bezoek aan de komedie wordt genoteerd (pag. 11, 233, 249), evenals een bal, dat voor Willem gegeven werd (pag. 10; kosten *f* 8: 1), en de goochelaar, die op bezoek komt (pag. 18 *f* 4:4; pag. 236 *f* 5:5 en pag. 244 *f* 10:10).

De wijnhandelaar had een goede klant aan Du Tour. Hij betaalt o.a. een rekening van *f* 233:13, maar hij laat ook zelf wijn uit het buitenland komen, waarvoor hij de impost betaalt (pag. 20, 235, 244-246).

Een bezoek aan de tandarts (pag. 233 „aan de Dentiste”) kost hem *f* 36:15 en voor het trekken van een kies (pag. 235) betaalt hij *f* 10:10.

Aan losse aankopen staan vermeld een biljart voor *f* 140 (pag. 243), een clavecimbel (pag. 321) en een astrolabium (pag. 13) voor *f* 31:10.

Er werd ook nog al eens een partijtje gekaart, vermoedelijk whist, waarbij Du Tour trouw zijn soms niet geringe verliezen opschreef (zie bijlage 11).

Alles tezamen geeft het kasboek ons een beeld van het nogal genoegzame leven met bijbehorende pleziertjes, dat Du Tour leidde in de tijd, die al de aanloop was tot de Franse revolutie.

BIJLAGE 1

Uitgaven voor de overname van **het grietmanschap** van Het Bildt.

p. 330:	1761 Augustus 11		
	verteering op onze rijs na Rooij in de agt dagen	f	179. 9.12
	Augustus 25		
	2 deductien makende de zaak van de Hr van Haren	f	2. 4.—
p. 247:	1763 September 17		
	aan Carel de postilion verteering op zijn reijs na Rooij	f	3 1. 1 0 ,
	September 26		
p. 248:	verteering van Amsterdam op Leuwaerden	f	108.10.—
	1763 October 1		
	in de herberg op St. Anne	f	9. 1 6 ,
	fooij knegt van de Heer van Haren	f	10.10.—
	Logement te Leuwaerden	f	61. 4.—
	3 fooij	f	3.11.—
	4 uts	f	11. 5. 8
	5 voor een hoet	f	11.—.—
	7 speelgoed voor Betje	f	1.—.—
	8 fooij	f	—11.—
	Heenck	f	10.10.—
	Logement te Leuwaerden	f	114: 6:—
	voor de slee van Tante Doris	f	5.—5.—
10	fooij knegt van de (onleesbaar)		
	v e r l o o r e n	f	
11	fooij bij Sixma	f	215.5.—
12	uts	f	1.12.—
	2 paar handschoenen		
13	scheergelt	f	— 5. 8
14	kinderen van Wiarda	f	94.10.—
	wonnevragt na Oosterlittens	f	10.10.—
	in de kerk	f	4.—4.—
	fooij		
15	Logement te Leuwaerden	f	94 . 1. 6
16	Scheergelt	f	— 5. 8
18	paruijkemaker van Anne	f	— . . .
19	fooij domestiquen van Tante Doris	f	1.13.5.—
	scheergelt	f	— 5. 8
21	scheergelt en' verlooren	f	2. 9. 8
22	voor een . . . vanger	f	5. 5.—
	de Vries Logement te Leuwaerden	f	104.—.—
24	in het Spinhuis te Leuwaerden	f	2. 4.—
	p o r t v a n b r i e v e n	f	1. 6.—
25	aan de kinderen van Eberstein	f	1 2 0 . —
27	scheergelt	f	1. 2.—
28	op ons baal te Leuwaerden	f	4 2 —

31	almanack	van	de	ambulatoire	ampten	f	3. 6.—
	anne	in	de	huijshouding		f	225.—
						f	12. 4.—
	1763	November					
1	Claas $\frac{1}{2}$ jaar huur					f	35.—
	almanack van de ambulatoire ampten					f	3. 6.—
2	gestrooijt gelt aan de kinders op St. Anne					f	28. 2.—
	vragt met 2 waagens na St. Anne					f	30.10.—
	aan de jager					f	6. 7.—
4	aan segels voor geregistreerde obligaten					f	12.—
7	Schipper van St. Anne					f	10.10.—
	boode Smits					f	12.—
8	weduwe onsteijn een aam wijn na St. Anne					f	87.—
	eenige boeken					f	35.—
	fooi knegt de Hr Ebersteijn					f	3.12.—
9	vragt na Harlingen					f	8.11.—
	fooijen					f	1.11.—
	de Vries Logement					f	42.—
	aan zijn volk					f	9.—
	verteering in het jagt na Amsterdam					f	85.—
	onkosten gevallen op t'transport van de Grietenije van t'Bild					f	5717: 21

BIJLAGE 11

Overzicht van de bedragen die Du Tour verloor bij het spelen:

p.	5	Februarij	1759	f	2.19.—
	Maert			f	1 1 17.—
p.	6	April		f	4. 5.8.
p.	10	Jannuarij	1760	f	9.14.—
p.	234	Februarij		f	2. 2.—
p.	11	Maert		f	3. —.—
p.	13	Meij		f	1. 5.8.
p.	230	Julij	1 7 6 1	f	3. 9.—
p.	233	Jannuarij	1762	f	3. 1.—
p.	234	Februarij		f	2. 2.—
p.	235	Maert		f	26.16.8.
	April			f	12.—
p.	234	Februarij		f	2. 2.—
p.	239	October		f	15.12.—
p.	240	November		f	6. 6.—
p.	242	Jannuarij	1763	f	12.14.—
	Februarij			f	14.14.8.
p.	243	Maert		f	1 2 1.—
p.	244	April		f	10. 3.8.
p.	245	Meij		f	4. 5.—
p.	246	Junij		f	10.15.—
	Julij			f	— 16.8.—
	Augustus			f	1.13.—
p.	248	October		f	2.15.—
p.	249	November		f	15.—
p.	250	December		f	56.18.—

BIJLAGE III

Literatuurlijst

- Aa, J. A. van der. 1846. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. (deel 7, 8, 9) Gorinchem.
- Bestiaire Hollandais, 1960. *Catalogue*. Paris. 56 p.
- Bol, L. J. 1960. *Aart Schouwman*. Herdenkingstentoonstelling. Dordrechts museum. 96 p.
- Brouwer, G. A. 1954. *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen es over de avifauna van Nederland*. Ardea 41: 1-226.
- Brummel, L. 1925. *Frans Hemsterhuis*. Haarlem. 333 p.
- Bijleveld, W. J. J. C. 1951. *Verscheidembedem uit de omgeving van Leiden*. Leiden. 124 p.
- Deelder, C. L. 1951. Gegevens over *Bloemendaalse vinkenbanen*. Ardea 39: 321-341.
- Deelder, C. L. 1952. *Enkele korte mededelingen over de vangst van houtsnippen in de 18e en 19e eeuw*. Limosa 25 : 23-29.
- Engel, H. 1939. *Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries*. Bijdragen tot de dierkunde 27 : 247-346.
- Genealogisch-heraldisch archief. 1887. *Geslachtslijst van het Oud adelijk geslacht Du Tour en Du Tour van Bellinchave*. 's-Gravenhage. 28 p.
- Halma, Francois. 1781. *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen*. 's Hage.
- Halma, F. 1781. *Dictionnaire Flamand et Francois*. 's Hage.
- Hoos, D. 1937. *De Vinkenbaan, hoe het er toe ging en wat er mee in verband stond*. Ardea 27 : 173-202.
- Kossmann, E. F. 1932. *De boekverkoopers, notarissen en cramers op het Binnenhof*. 's-Gravenhage. 2 10 p.
- Kossmann, E. F. 1937. *De boekbandel te 's Gravenhage*. 's Gravenhage. 490 p.
- Lunsingh Scheurleer, Th. H. *De stadhouderlijke verzamelingen*. (in: 150 jaar Koninklijk kabinet) 's-Gravenhage. 1967.
- Mazel, M. 1909. *Van een aap in 1771*. Jaarboek „Die Haghe”. p. 361-380.
- Mulder, A. H. 1952. *Fransche caprices en Fransche soldaten*. Amsterdam. 267 p.
- Noel Chomel, M. 1778. *Algemeen huishoudelijk, natuur, zedekundig en kunstwoordenboek*. (deel 7) Leiden.
- Romein, J. en A. 1956. *Erflaters der beschaving*. Amsterdam. 898 p.
- Sannes, H. 1928. *Het heerlijk Leen Nijefenne op 't Bildt en zijn bezitters uit het geslacht Van Hemmema en Du Tour*. De Vrije Fries 28 : 472-521.
- Sannes, H. 1953. *Geschiedenis van het Bildt*, deel II (1700-1795). Franeker. 367 p.
- Smit, J. 1957. *Een regenten dagboek uit de 18e eeuw*. Assen. 879 p.
- Snouckaert van Schouburg, R. C. E. G. J. 1916. *Het vinken*. Club van Nederl. Vogelk. jaarbericht 6 : 56-57.
- Swillens, P. T. A. 1965. *Schilderslexicon*. Utrecht. 281 p.
- Tekke, M. J. 1936. Gegevens over een *vinkenbaan* onder *Loosduinen* uit de jaren 1800-1840. Ardea 51 : 105-110.
- Vosmaer, A. 1804 (1766-). *Regnum animale*. Natuurkundige beschrijving eener uitmuntende verzameling van zeldsaame gedierten. Amsterdam.

AANTEKENINGEN

Veel dank ben ik verschuldigd voor de hulp van de ambtenaren aan het Algemeen Rijksarchief en het Gemeente-archief in 's-Gravenhage, en aan de heren A. M. Hulkenberg, H. F. Arentsen en drs. P. Tuijn bij de bewerking van Du Tours kasboek. Prof. dr. H. Engel nam met mij het manuscript *critisch* door, waarvoor ik hem zeer dankbaar ben.

1. Volgens Sannes in Geschiedenis van Het Bildt (1953): Justin Philippe du Tour.
2. Zie Genealogisch-Heraldisch Archief anno 1887.
3. Sannes, Geschiedenis van Het Bildt.

4. Genealogisch-Heraldisch Archief 1887 pag. 12.
5. Genealogisch-Heraldisch Archief 1887 pag. 12.
6. **Genealogisch-Heraldisch** Archief 1887 **pag.** 12.
7. Sannes, Geschiedenis van het Bildt.
8. Mededeling van het Gemeente-archief van 's-Gravenhage d.d. 29/1 1968.
9. W. J. J. C. Bijleveld in Verscheidenheden uit de omgeving van Leiden (195 1).
10. H. Engel, Alphabetical list of Dutch zoological **cabinets** and menageries. In Bijdragen tot de dierkunde 27, pag. **247-341** (pag. 314 nr. 779 sub Schwencke).
11. Genealogisch-Heraldisch Archief 1887.
12. Mededeling van het Gemeente-archief van 's-Gravenhage d.d. 4/12 1967.
13. Mededeling van het Rijksarchief in de provincie Friesland d.d. 8/1 1968.
14. Mededeling van het Gemeente-archief van 's-Gravenhage d.d. 4/12 1967.
15. Boutefeu, volgens F. Halma, een officier van de **artillerie**. Hier is misschien bedoeld een oppasser van een officier.
16. W. J. J. C. Bijleveld, Verscheidenheden uit de omgeving van Leiden.
17. L. Brummel: Frans Hemsterhuis (1925), pag. 52.
18. Pag. 1, 12-16. Ik interpreteer „G. W.” als „**gouverneur** van Willem” omdat het vaste maandelijksse betalingen zijn.
19. Pag. 4, 11-19, 232-233, 236, 247.
20. L. **Brummel**: Frans Hemsterhuis pag. 52; J. en A. Romein in: Erflaters van onze beschaving (artikel over Hemsterhuis).
21. L. Brummel: Frans Hemsterhuis, pag. 53.
22. H. Engel, Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries. In Bijdragen tot de dierkunde 27, pag. 328 nr. 941.
23. Th. H. Lunsingh Scheurleer, in: 150 jaar Koninklijk Kabinet. De stadhoudelijke verzamelingen (1967).
24. H. Engel, Alphabetical list etc.
25. L. J. Bol, Aert Schouwman (1960). Herdenkingstentoonstelling in het **Dordrechts** museum.
26. H. Engel, Alphabetical list etc., pag. 314, nr. 765.
27. Mededeling van het Gemeente-archief van 's-Gravenhage d.d. 4/12 1967.
28. Pag. 230,234, 236, **239-240, 242**, 249.
29. Th. H. Lunsingh Scheurleer, De stadhoudelijke verzamelingen.
30. P. T. A. **Swillens**, Schilderslexicon (1965).
31. H. Engel, Alphabetical List etc., pag. 329 nr. 949.
32. **E.** F. Kossmann, De boekhandel te 's-Gravenhage (1937); veiling d.d. 6 oktober 1763.
33. E. F. Kossmann, De boekhandel te 's-Gravenhage.
34. E. F. Kossmann, De boekverkopers, notarissen en cramers op het Binnenhof (1932).
35. E. F. Kossmann. De **boekverkopers**, notarissen en cramers **op** het Binnenhof.
36. H. Engel, Alphabetical list etc.
37. C. L. **Deelder**, Gegevens over Bloemendaalse vinkenbanen. In: Ardea 39 (1951), pag. 321-341.
38. D. Hoos, De Vinkenbaan, hoe het er toe ging en wat er mee in verband stond. In: Ardea 27 (1937), pag. 173-202.

ILLUSTRATIES

- Afb. 13. Het gezin van J. A. du Tour in 1762. Schilderij door G. J. J. de Spinny.
- Afb. 14. Fragment van de kaart, getekend door Kruikius in 1712.
- Afb. 15. Ligging van Zandvliet; kaart van 1844.
- Afb. 16. Het huis Zandvliet in 1732. Uit: Rademaker, Rijnlands fraaiste gezichten.
- Afb. 17. De boerderij van Zandvliet in 1967. Foto A. M. Hulkenberg.
- Afb. 18. Kasteel Henkenshage te St. Oedenrode. Foto L. G. Chr. Grabandt.

DE HERTEKOP VAN DEVER

door

A. M. Hulkenberg

In de **sociëteit** Minerva" hangt nog steeds - of beter gezegd - hangt weer de oude hertekop, gestolen uit het kasteel Dever te Lisse. Jhr. mr. M. A. Beelaerts van Blokland vertelt in zijn „Schets eener Geschiedenis der Studentensociëteit Minerva" (1936) hoe deze kop door Alexander VerHuell en zijn vrienden uit het kasteel zou zijn weggehaald. Vooral het romantische detail, hoe de heren „met lakens om, onder het afsteken van bengals vuur en het uitstoten van afgrijselijke geluiden, de dodelijk verschrikte boeren, die in den stikdonkeren nacht onraad hadden vermoed, overtuigden dat een geheel leger van helsche machten den bouwval had bezet", deed het bijzonder goed.

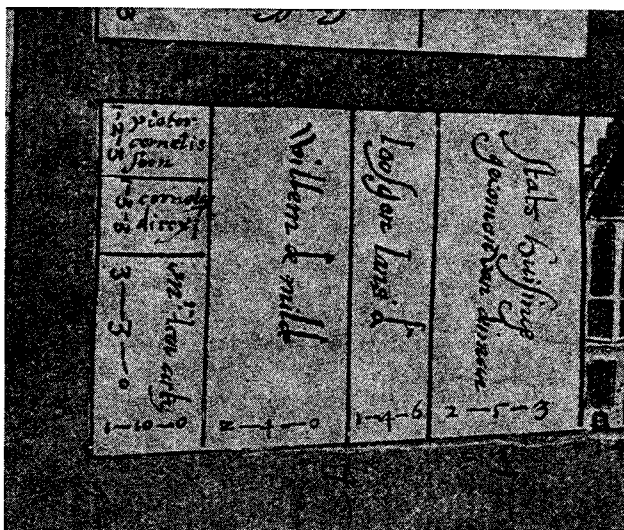
Toch waren er allerlei redenen om aan de juistheid van dit verhaal te twijfelen. Er werd zo veel uit Dever weggestolen of voor een footje gekocht. Daar had men waarlijk geen lakens of bengals vuur voor nodig! In 1822 nam Prosper Cuypers van Veldhoven een vensterglas mee, waarop een wapen met drie kikvorsen prijkte. Hij schonk het aan zijn vriend, mr. Augustinus Th. baron van Ryckevorsel van Kessel. In 1839 zag de Leidse student Kees Kneppelhout „sporen van op glas geschilderde wapens", welke „geschilderde ruiten" volgens VerHuell ook al spoedig gestolen waren. Hoynck van Papendrecht haalde de oude papieren uit de archiefkist. Het oude leenboek van Dever zal wel op deze wijze verdwenen zijn. Later werd het door een Haarlems archivariaat te koop aangeboden en is thans in het Rijksarchief te 's-Gravenhage in veiligheid. De zware ijzeren kist zelf stond jarenlang ergens in Lisse op een zolder. Steeds verdwenen er meer boeken. Al eerder waren een paar haardplaten en een pomp gestolen. Een prachtige antieke tafel stond verwaarloosd op het erf van de „slotbewaarder", Govert van den Aardweg, die in het huisje aan de Deverlaan woonde. Nee, vooral voor iemand die over enig klein geld beschikte, was iets weghalen wel heel gemakkelijk.

De eigenaar van Dever was Mathias Alexander baron Heereman van Zuydtwijk, die op het slot Surenburg in Duitsland woonde. Deze had voor het oude huis in het geheel geen belangstelling. Men kon het zeer gemakkelijk benaderen, en met de „slotbewaarder" viel wel wat te regelen. Maar als het er op aan kwam, was hij voor niemand bang en vrees aanjagen met witte lakens was dan ook beslist niet nodig. Omdat de „Heren Studenten" tegen het einde van de vorige eeuw wel vaker in witte lakens gehuld bij de ruïne van

Dever verschenen, kon men menen, dat de heer Beelaerts deze spokerij had geanticipeerd. Een handschrift van VerHuell, dat zich in het Arnhemse Gemeentemuseum bevindt, blijkt hem nu toch weer goeddeels in het gelijk te stellen.

Wie was deze mr. Alexander Willem Maurits Carel VerHuell? Hij was lid van een aanzienlijk Gelders geslacht, waartoe ook Carel Hendrik VerHuell, graaf van Sevenaer, comte de l'empire en waarschijnlijk de natuurlijke vader van de latere keizer Napoleon III, behoorde. Sander werd in 1822 te Doesburg geboren, studeerde aanvankelijk te Rotterdam en werd 20 april 1840 ingeschreven als student te Leiden, waar hij op 25 april 1848 op theses promoveerde.

Deze acht Leidse studentenjaren zijn eigenlijk voor VerHuell zijn gehele leven geweest. Nimmer is hij deze tijd ontgroeid en tot in hoge ouderdom teert hij nog op al die zoete herinneringen aan die heerlijke studententijd, zonder ~~dewelke~~ hij eigenlijk niet leven kon. Hij woonde jarenlang in een fraai huis aan de Bovenbergsche Weg, niet ver van het station te Arnhem. Het is wat triest, deze ouder wordende, werkeloze vrijgezel in zijn overvolle kamer te zien zitten, steeds maar kijkend naar zijn min of meer humoristische studentenschetsjes, die men aanvankelijk erg aardig vond, maar waar men later nog maar weinig waardering voor kon opbrengen. Zijn studententijd werd hem tot een cultus die hij zorgvuldig onderhield, iets waartoe zijn zeer rijke geldmiddelen hem wel in staat stelden. Hij voelde zich verongelijkt door het leven, dat hem steeds meer ontglipte en de beloften van een zorgeloze studententijd kennelijk niet waar kon maken. Hij ondersteunde graag jeugdvrienden voor wie het leven in ander opzicht niet gemakkelijk was en genoot dan van hun onderdanige dankbetuigingen vol zoete herinneringen, die hem hielpen zijn droeve leven voort te zetten. Zo kreeg hij in mei 1872 een brief van de Leidse schilder J. L. **Cornet**, die het juist als alle kunstenaars, ook wel eens moeilijk had. Hij stuurde VerHuell enige tekeningen van Endegeest en van **Dever** en voegde er aan toe: „Het zijn studie'tjes van een vroeger en gelukkiger tijdperk, toen wij nog vrolijk het leven tegemoet gingen, ik heb daar even als Gij al wat heen gewandeld. Neem die krabbeltjes aan als een klein bewijs van mijne dankbaarheid voor de vriendschap mij steeds en bij herhaling betoond, want geloof mij, ik zoude al zeer stompzinig moeten zijn, als ik in Uw laatsten schrijven niet zag eene liefvelijke en delicate wijze van deelname in mijn lot, dan dat het compenseren zoude door deze geringe bezending. Weinig had ik gedacht, dat in later tijd, die zoo jeugdige kennismaking, mij nog zooveel opbeuring zou hebben geschonken.” Cornet ondertekent ten slotte als „uw schuldenaar en hoogachtende Vriend”. Dit is een van die brieven die VerHuell moet hebben gesavouereerd en hem tot voedsel waren voor zijn droefgeestig gemoed. Zijn enige trouwe metgezel was zijn hond, voor wie hij -gezien enige schetsjes in het Arnhemse Gemeentemuseum — een wel ietwat zonderlinge affectie bezat.

Ligging van het woonhuis van de familie Caga
(in te plakken: L.Jb. 1968 pag. 169)

Het is deze man, die in zijn studententijd de hertekop van **Dever** heeft gestolen. Of juist: hij heeft het gedaan samen met zijn vrienden, onder wie hij door zijn rijke middelen een meer dan gewoon respect bezat. Toch bevat het navolgende verhaal van de diefstal, dat hij zelf heeft genoteerd onder een door hem gemaakt schetsje van **Dever**, nog wel enige twijfelpunten. Vooral het slot, waarbij hij Van den **Aardweg** de woorden „den booze” in de mond legt, is wel bijzonder onwaarschijnlijk. „De boze” is een typisch protestants woord, en de eenvoudige, roomse Van den **Aardweg** kan dat nimmer gebruikt hebben. Maar goed, het verhaal is te mooi om niet waar te zijn en al zou een enkel detail niet geheel kloppen, dan is het toch verbazend aardig gevonden.

Ook de kop zelf roept nog vraagtekens op. Onder de kop ziet men de wapens van het echtpaar Jacob van Scherpenseel van Peursum en Aethiana Maria (van **Beyeren**) van Schagen. Deze laatste was een zuster van de bouwer van het „**nieuwe huis**”, dat tussen 1631 en 1634 tegen de voorzijde van de middeleeuwse torenburcht werd opgetrokken. De kop zou dus moeten dateren uit deze tijd. Maar alleen het gewei zelf is werkelijk oud. Het muurschild niet en de houten kop ook niet. Heeft VerHuell de kop gerestaureerd? De Sociëteit Minerva bezit hierover geen gegevens. Ook is eigenaardig, dat op het schilderij dat Gerard Leembruggen **Jzn.** in 1848 maakte, in de gang op de oude plaats opnieuw een hertekop hangt, ditmaal zonder wapenschild of muurplaat. Heeft men er een andere kop opgehangen? Liep het gemis van de kop op zo’n opvallende plaats dan toch te veel in de gaten? Kon hij daarom, zelfs voor het goede geld van VerHuell, niet verkocht worden??

In juni 1893, vier jaren voor zijn dood, schonk de bejaarde VerHuell de hertekop aan de Sociëteit Minerva, tegelijk met zijn „**Verzameling** van 100 kastelen”. De twee ingelijste schetsen van J. L. **Cornet** had hij al enige dagen eerder gestuurd. De hertekop zelf werd op uitdrukkelijk verzoek van de schenker per boot naar Leiden vervoerd. Waarom dit nu juist per boot moest, blijft een raadsel. Onder leiding van de toenmalige bibliothecaris, de latere minister jhr. F. Beelaerts van Blokland, vond de overtocht plaats. Het is een allerplezierigst avontuur geworden. En de heren konden met de hand op het hart verklaren, dat ze onderweg veel Rijnwater, maar nog veel meer Rijnwijn hadden gezien. Alles op kosten van voornoemde schenker!

De hertekop van **Dever** heeft zelfs de brand van de oude sociëteit overleefd en hangt nog steeds in het gebouw van dit illustere genootschap. **VerHuell** vermeldt ergens, dat de hertekop honderden jaren geleden „zoetelijk grinnkende zag, hoe er kussen werden gedrukt op de maagdelijke wangen der **schoone** jonkvrouwen”. Inderdaad, evenals aan de geheimzinnig glimlachende Mona Lisa te Parijs, zijn er aan de „zoetelijk grinnkende” hertekop in Leiden nog raadselen, die tot op de dag van heden nog nimmer geheel aan de openbaarheid zijn prijsgegeven.

Nu willen wij VerHuell gaarne zelf aan het woord laten, om te vernemen, hoe hij en zijn vrienden zich hebben meester gemaakt van de „res pro derelicta habita”, zoals hij de hertekop noemt. Een „res pro derelicta habita” is een zaak waarvan men aanneemt, dat de laatste eigenaar van zijn recht heeft afgezien, b.v. door haar weg te werpen. Het ligt voor de hand, dat de Heren Studenten, op één na allen jurist, deze mening hebben geponeerd ter verdediging van hun handelswijze. Maar alvorens te luisteren naar het verhaal van de diefstal (want dat is het), volgen hier nog eerst enige gegevens betreffende de genoemde personagen. (Voor het bijeen brengen van zo vele Leidse gegevens dient Mejuffrouw mr. A. J. Versprille van het Gemeentearchief en haar staf bijzondere dank gebracht).

Govert van den Aardweg, tuinder en „slotbewaarder” bij *Dever*, geboren (in de voormalige portierswoning, later tuinderswoning) op 21 juli 1818. „Goffie” was een zoon van Dirk van den *Aardweg* en diens eerste echtgenote, *Jannetje van Lierop*. Hij overleed te Lisse op 13 juni 1877. De *tuinmanswoning* staat nog steeds, verlaten en vervallen, aan de Deverlaan.

Jacobus Ludovicus Cornet was schilder en etser, leerling van Van den Broek. Hij was geboren te Leiden op 18 augustus 1815, alwaar hij vele jaren woonde rechts van de poort, die toegang verleent tot het *Burchterrein*. Hij overleed te Leiden op 3 december 1882 (Zie *Künstler Lexicon*). Of zijn „ingelijste schetsen”, door VerHuell in 1893 aan de Sociëteit Minerva geschenken, zich thans nog aldaar bevinden, heeft schrijver niet mogen vernemen. „Penneschetsen” van VerHuell „naar de uitvoerige potloodtekeningen” van *Cornet* bevinden zich in het Arnhemse Gemeentemuseum (G.M. 1163 en 1164). Een „pentekening over potlood” van *Dever* uit het zuid-oosten door *Cornet* zelf, bevindt zich eveneens aldaar (G.M. 1471). Een veel daarop gelijkende, doch iets strakkere tekening in rood en zwart krijt, bevindt zich op naam van *Cornet* in het Leidse Gemeentearchief (LPV 77807).

Prosper Cuypers van Velthoven was een niet onbekend Brabants historicus, auteur van o.a. „Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant septentrional” (1858). Zijn verzameling notities en originele stukken is indertijd door de erfgenamen verkocht aan het Rijksarchief in Noord-Brabant. In nr. 254 van de collectie leest men, hoe in 1822 het glas met het wapen uit *Dever* is meegenomen.

Dr. Johannes van der Elst was 5 januari 1823 te Dordrecht geboren als zoon van een suikerraffinadeur. Later werd hij provisor van het Krankzinnigengesticht te Zutphen. Hij overleed op 23 januari 1889 in zijn geboortestad. (Zie Ned. Patriaat 1935/36, blz. 97-101). Op 16 september 1842 werd hij als student in de medicijnen aan de Leidse universiteit ingeschreven. Eerst woonde hij in bij de *winkelier/zilversmid* H. J. Schretlen, wijk 6, nr. 89, thans Oude Rijn 4. In 1844 ging hij wonen bij de onge-trouwde hoedenmaker Bern. J. Jansen, wijk 7 nr. 50, thans Nieuwe Rijn 44. Vóór het einde van 1849 moet hij uit Leiden zijn vertrokken. Een promotie is aldaar niet gevonden.

Matthias Alexander baron Heereman van Zuydwijk, heer van *Dever* en Lisse, geboren Surenburg 23 december 1789, overleden aldaar 17 maart 1854. (Zie over dit oorspronkelijk Amsterdamse geslacht *Genealogisches Handbuch des Adels* 1967, blz. 266-275 en A. M. Hulkenberg, *Het Huis Dever* te Lisse).

Mr. Isaac Willem Hoyneck van Papendrecht, geboren te Rotterdam op 6 september 1820, advocaat, overleden in zijn geboortestad op 30 juni 1861. Hij was van 1843 tot 1856 student te Leiden, woonde aldaar „op de Haarlemmer straat bij Proot”, maar is in Leiden niet afgestudeerd. (Zie *Nederl. Patriciaat* 1939, blz. 105).

Mr. Alexander Willem Maurits Carel Verhuell, geboren te Doesburg op 7 maart 1822 als zoon van *Quirijn Maurits Rudolph VerHuell* en Jkvr. Louise Christina Johanna Hester de Vaynes van *Brakel*, „Geestig schrijver en tekenaar”. Ongehuwd zijnde „schonk hij zijn hand en trouw aan 't Vaderland”. (Zie „*Arnhem 1233-1933*”, blz. 205 en de *Brochures* 66/17 en V.H. 1538 der Gelderse Bibliotheek, Arnhem. Eveneens: *Scheffers Familiearchief* III). Een penseeltekening in bruin en grijs van *Dever* door *VerHuell* bevindt zich in het Arnhems Gemeentemuseum (G.M. 1165).

Mr. Karel Jan Frederik Cornelis Kneppelbout van Sterkenburg was geboren op het Leidse Rapenburg, thans nr. 65, als zoon van dr. mr. Cornelis Johannes Kneppelhout en Johanna Maria de Gijselaar. Hij bleef tot 1869 wonen in zijn geboortehuis. 's Zomers verbleef hij gaarne in het door hem *aangekocht* (en al te *grondig...gerestaureerde*) kasteel *Sterkenburg* onder Driebergen, waar hij 17 september 1885 overleed. (Zie *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek* 111, kolom 705/706.)

Kees, zoals hij genoemd werd, ontving evenals zijn oudere broer Jan (Klikspaan) zijn algemene vorming op de destijds vermaarde kostschool Noorthey onder Voorschoten, waarna hij zich op 4 april 1837 als smid in de rechten te Leiden liet inschrijven. Op 15 januari 1844 promoveerde hij aldaar op stellingen. Tijdens zijn studententijd, in 1839, heeft hij ook enige schetsjes van *Dever* gemaakt. Deze bevinden zich in het Gemeentearchief te Leiden (LPV 77808), waarvan er een is opgenomen in „*Het Huis Dever te Lisse*” (afb. 55).

Jhr. Mr. Floris Daniel François de Mey van Alkemade was geboren te Rotterdam op 26 november 1825 als zoon van ijr. *Jacob* Eduard de Mev., heer van Alkemade en Sara Benjamina van Ewijk. Hij overleed te Bures bij Parijs op 14 oktober 1892. (Aldus *Ned. Adelsboek* 1949, blz. 110-113, dat evenwel zijn voornamen in omgekeerde volgorde geeft). Hij liet zich 23 juli 1844 aan de universiteit inschrijven als student in de rechten. Eerst woonde hij op wijk 4 nr. 221, later Breestraat 94 (in 1929 afgebroken voor de bouw van het nieuwe stadhuis) bij Julius Th. L. Hoeftke, instrumentenmaker uit Berlijn. Reeds in 1845 verhuisde hij naar wijk 4 nr. 98 of 98A, later Aalmarkt 26 of 25 (nog later afgebroken om plaats te maken voor het gebouw van Vroom en Dreesmann), bij Jacobus Creyghton, koperslager. De *Mey* beëindigde zijn studie door 1 maart 1850 op stellingen te promoveren.

Mr. Willem Fockens Meyer, geboren te Groningen 31 januari 1822. studeerde aanvankelijk te Groningen. Op 19 september 1845 volgde zijn inschrijving te Leiden als student in de rechten. Hij nam zijn intrek bij de weduwe Felix-Rijk, wijk 1 nr. 408, thans Rapenburg 77. Reeds in 1846 verhuisde hij naar wijk 4 nr. 52, later Rapenburg 84, bewoond door Jean Ch. van der Woerd, kunstdraaier. Een jaar later verwisselde hij dit adres al weer voor wijk 1 nr. 523, later *Rapenburg* 111, bij Hendrik Voorbij, loodgieter. Hij bleef dus het *Rapenburg* trouw, en hier aan het *Rapenburg* kwam men op de bewuste avond bijeen om naar „het Spookhuis te Lisse” te rijden. Fockens Meyer sloot zijn studie af door op 6 april 1848 op stellingen te promoveren.

Het huis te Dever

(Afgebroken in 1848)

Van dit huis bezit ik tot mijn spijt slechts dit losse schetsje.* Het roept mij toch een onzer heerlijkste studentengrappen voor den geest. Toen werd het niet anders genoemd dan het Spookhuis te Lisse, en menig vrolijk toertje is er gemaakt naar dit verlaten kasteel. Eenige geschilderde ruiten (waarvan thans mijn vriend C. **Kneppelhout** van Sterkenburg de bezitter is) waren spoedig gestolen. Ook een kist met oude papieren was weldra geledigd, **grootendeels** door I. W. Hoyinck van Papendrecht. Een hertekop „*dix cornes*” met wapenschild hing er nog in een gang. Meermalen had ik den boer, die bij het slot woonde, en de sleutels bewaarde, gevraagd, mij dien te verkoopen, doch te vergeefs. Ik proponeerde derhalven aan een drietal mijner vrienden, Willem Fockens Meyer, J. van der Elst en F. de **Meij** van Alkemade, een romantischen strooptocht te maken naar het Spookhuis, en mijn voorstel werd met uitbundigen bijval begroet door het geestige en flinke drietal.

Wij kwamen bijeen op de kamer van Fockens Meijer, om tegen tien ure naar Lisse te rijden. Eenige vreemdsoortige benoodigdheden werden aangekocht en in ons rijtuig meegenomen. Mijn bulldog, trouwe compagnon op al mijn avontuurlijke togten, vergezelde ons. Te middernacht waren wij voor het Spookhuis, zonder dat de boer er iets van vernomen had, dat wij zijn huis voorbij slopen. De **slotdeur** was dicht. Gelukkig echter vonden wij een raam, waarvan de verroeste traliën ons toegang tot de kelders verleenden. Wij waren nu wel binnen de vesting, doch in een doolhof van verwulven, waarin de zwartste duisternis **heerschte**, en slechts het geritsel en geschuifel gehoord werd van verschrikte ratten en muizen! Vertrouwende op het instinkt en de buitengewone scherpzinnigheid van mijn bulldog, greep ik zijn staart, en beval hem vooruit te gaan. Mijn vrienden volgden, elkaar bij een slip van den jas houdende. De **bull** klauterde behoedzaam een trap op, daalde langs een andere af, en bragt ons eindelijk voor een derde en breedere, die naar de eerste verdieping geleidde, waar wij weldra in het schemerdonker het reusachtig gewei zagen hangen. Met de hulp van de **Meij**, de langste van ons, gelukte het mij de „*res pro derelicta habita*” af te haken. Wij ontsloten de voordeur, en waren spoedig buiten. ■ Doch nu eerst begon de ware grap.

De boer, slotbewaarder, moest in den waan gebracht worden, dat helsche **magten** bij deze ontvreemding in het spel waren geweest.

Van der Elst nam Fockens Meijer op zijn schouders, die een lang hemd

over zijn hoofd had getrokken, en den hertekop daar boven uit deed steken.

Aldus posteerden zij zich tegenover de deur der boerenwoning. Voor hen zat de Bull. Een pot met **bengaalsch** vuur werd ontstoken, en zóó geplaatst, dat het helsche schijnsel juist viel op de spokerige groep. Nu klopten wij aan. Men ontgrendelde de deur – even werd zij geöpend – doch onmiddellijk met een akelig geschreeuw van ontzetting weêr dichtgeslagen.

Dien nacht verborgen wij den hertekop in een sloot, daar het begon te dagen, en het gewei te breed was, om het in ons rijtuig te bergen. Den volgenden nacht gingen wij, twee in een tilbury en twee te paard, om den weg af te zetten, den schat uit zijn schuilplaats te halen, en btagten hem behouden op mijn kamer. Mijn vrienden waren zoo edelmoedig, van aan mij het **schoone** stuk, dat thans nog in mijne vestibule prijkt, af te staan. Ik gaf hun een fijn soupétje.

Een paar maanden later reden wij eens naar Lisse, om aldaar het Spookhuis te betigtigen. Wij vroegen aan den boer, slotbewaarder, die ons het bouwvallig kasteel rondleidde, of daar vroeger niet een hertekop te zien was.

„Ja **heeren**, wat zal ik daarvan zeggen – daar praten we liever niet over – den **booze**, **heeren**, den **booze**!”

A. VerHuell

* Later kreeg ik de hierbij gevoegde tekening door den Hr C. H. van Amerom. Nog later kocht ik de drie tekeningen van A. de **Haen**, 1725.

(Deze bevinden zich thans in het Arnhemse Gemeentemuseum, resp. de nrs. G.M. 1149, 1160, 11 61 en 1162. De afbeelding van Van Amerom kan Dever niet zijn. Hij gelijkt op het „Oude Huys Dever” van J. Stellingwerf, waarvan copieën door A. Schoemaker, K. Alkemade en H. Numan.)

ILLUSTRATIES

Afb. 19. Huis **Dever**. Penseeltekening in bruin en grijs door A. VerHuell. Foto: **Gemeentemuseum** Arnhem.

Afb. 20. Huis **Dever**, kelderingang. Potloodtekening door C. Kneppelhout. Gem. **Arch.** Leiden, prentverz. nr. 77808. Foto: A. F. G. Slootweg.

Afb. 21. De hertekop in het Huis **Dever**. Pentekening door A. VerHuell naar J. L. **Cornet**. Foto: Gemeentemuseum Arnhem.

OPGRAVINGEN BIJ ZWAMMERDAM'

door

J. K. Haalebos

Het krantenbericht in de zomer van 1968, dat bij Zwammerdam het hoofdkwartier van een Romeinse vesting was blootgelegd, zal voor velen een verrassing geweest zijn. Voor een kleine groep archeologen zal deze ontdekking minder onverwacht gekomen zijn. Zij zullen meer geïnteresseerd geweest zijn in de nauwkeurige *localisering* en in het feit dat hier in enen de volledige plattegrond van een Romeins hoofdkwartier ontgraven werd. Uit de publikatie van een derde groep – enige actieve amateurarcheologen uit de Rijnstreek – bleek later, dat zij door elektrische weerstandsmetingen, waarvan het resultaat tot na de opgraving geheim gehouden werd, met de juiste plaats op de hoogte waren en waarschijnlijk de ontdekking, als bevestiging van hun metingen, met vreugde begroet zullen hebben.*

Van het begin af aan was met een dergelijk resultaat rekening gehouden. Het terrein – door de Vereniging Johannesstichting aangekocht voor de bouw van een inrichting – was reeds jarenlang als vindplaats van Romeinse oudheden een aantrekkelijk werkgebied voor amateurs. De resultaten van het werk van een van hen, de heer H. K. de Raaf, werden samengevat in een artikel in de Berichten van de R.O.B.³ Behalve een grote collectie voorwerpen trof deze houtconstructies aan, die aan kadeversterkingen deden denken. Zijn activiteiten werden later overgenomen door de heer P. C. Beunder, die vooral bij de aanleg van de aardgasleiding belangrijk reddingswerk verrichtte.

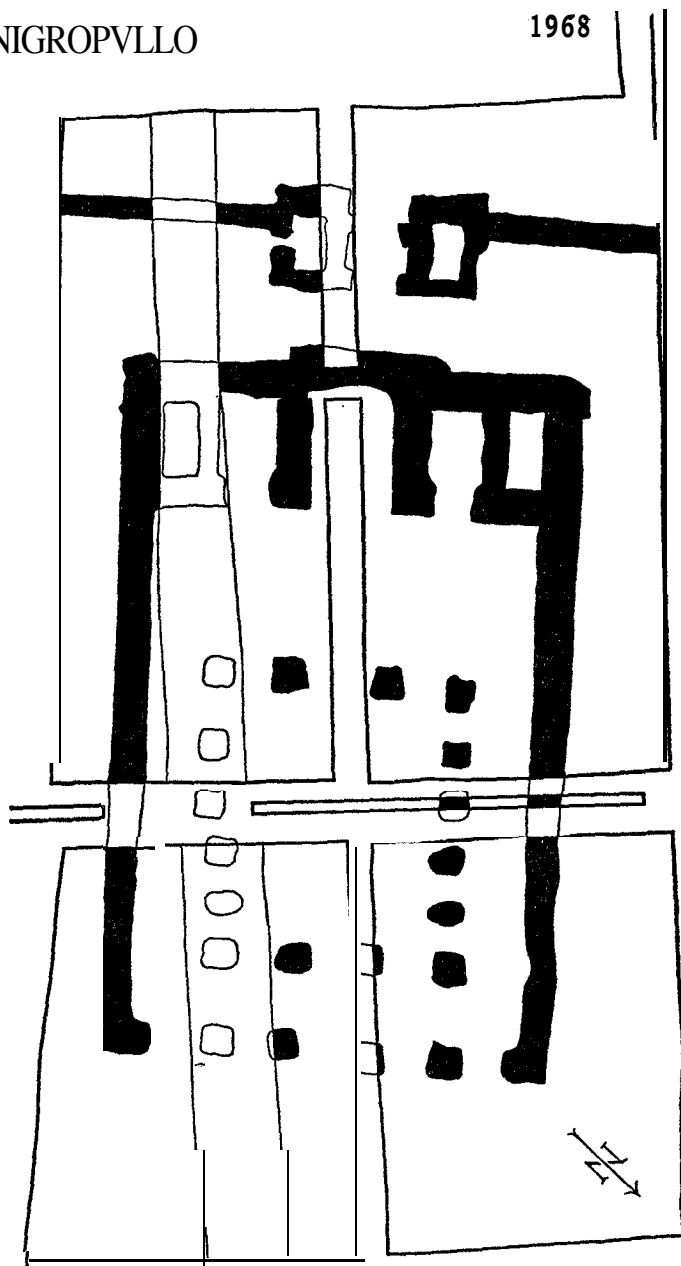
Ondanks deze vondsten zou het zoeken naar een Romeins fort op een terrein van ca. 45 ha. een bijna onbegonnen taak geweest zijn, als er niet duidelijk dwars over het te bebouwen gebied, ongeveer van het voormalige station *tot* voorbij de boerderij de Hoge Burcht, een zandrug gelopen had, die gezien de geologische situatie een oude *oeverwal* van de Rijn moest zijn. Daardoor werd het aantal mogelijke plaatsen beperkt en kon het onderzoek beginnen met het graven van een reeks van 15 proefputten in de lengterichting van de zandrug.

Tengevolge van *afkleien* en omwerken van de grond was de uitslag hiervan vrijwel negatief: wel werden overal Romeinse scherven aangetroffen maar in bijna alle gevallen waren deze vermengd met recenter materiaal. Het treffendste voorbeeld hiervan was wel een 15e of 16e eeuwse pot van rood

aardewerk, die zich onder in een proefputje bevond met daar vlak boven een scherf van een terra sigillatabord.

Een iets hoger gelegen, niet afgegraven deel van het terrein op ca. 200 m. van het voormalige station leek iets minder verstoord en daarom werd hier bij het derde proefputje een dwarssleuf gemaakt, die de oude Rijnbedding bleek te snijden, waarvan het verloop in het weiland als een flauwe glooiing zichtbaar was. Waarschijnlijk reeds in Romeinse tijd -er bevond zich geen later materiaal onder de vondsten - was deze bedding als stortplaats voor afval gebruikt. Hoewel er verschillende lagen in dit puinpakket te onderscheiden waren, wekt de daarin gevonden terra sigillata, in hoofdzaak afkomstig uit pottenbakkerijen in Zuid Gallië, Lezoux, Faulquemont, La Madeleine, Lavoye en het in later tijd bijna alleen vertegenwoordigde Trier, de indruk dat deze geen chronologische betekenis hebben, met uitzondering misschien van de onderste laag tegen de zandige oever aan, waar bijna uitsluitend Neronisch-Flavisch materiaal verzameld werd. Dat deze puinmassa's als oeverversterking in de Rijn gebracht zijn leerde de aanwezigheid van paalfunderingen (kades en paalfunderingen?) en tegen de oever gevleide takken. Het militaire karakter van de hoger op de zandrug gelegen vesting bleek uit de aanwezigheid van uitrustingsstukken (speer- en pijlpunten en bovenal een bijzonder fraai bewaard gebleven schildknop met op de voorzijde twee gepuncteerde inscripties, waardoor achtereenvolgens twee ruiters, die deze knop bezeten hebben, worden aangegeven) en dakpannen gestempeld met de namen van het tiende legioen en het leger in Neder-Germanië. Het gevonden bottenmateriaal maakt duidelijk dat de soldaten meest rundervlees aten, aangevuld met varkens, kleinvee en wat herten en reeën.⁴

Met dit alles was de eigenlijke vesting nog niet teruggevonden. Wel was de indruk gewekt dat deze niet veraf kon liggen en dat onze eerste rij proefputten vlak langs de voorkant van het fort geprojecteerd was. Met dit idee in het hoofd werd 50 m. ten zuiden van de reeks proefputten parallel hieraan een nieuwe sleuf uitgezet en onder voortdurend toezicht door een kleine graafmachine „uitgelepeld”. Reeds de eerste dag troffen de arbeiders bij het afsteken van de plaggen een zwaar pakket kiezels aan. De omstanders spraken over boeren, die vroeger de gewoonte gehad zouden hebben om stenen bij de spoorlijn weg te halen en dan in hun weiland te begraven. Hoewel een dergelijke grondverbetering niet erg waarschijnlijk leek, hielden wij in het begin toch terdege rekening met een dam in een oude sloot of iets dergelijks vooral omdat er 19e eeuwse scherven tussen de stenen gevonden waren. Een coupe door de steenmassa echter leerde dat zich hieronder een paalfundering bevond, die deed denken aan de fundering van de hoofdkwartieren van de laatste twee castella in Valkenburg (Z.H.). Toen later op dit punt een groot vlak gemaakt werd, verscheen hier de plattegrond van een groot, over het gehele oppervlak onderheid gebouw, dat door twee absidiale uitbouwen herinnert aan een badhuis, zoals dikwijls buiten Romeinse vestingen wordt aan-

getroffen. Naast deze thermen werd een vierkante houten put aangetroffen, die veel puin en 2e eeuwse scherven bevatte.

Een honderd meter verder westelijk werd opnieuw door de graafmachine een kiezelfundering aangesneden, die met een tussenruimte van 5 m gevolgd werd door een tweede. Vlakken gemaakt ter weerszijden van deze grindplekken wezen uit dat de graafmachine midden in een door zuilen omgeven hof terecht gekomen was. Verder graven met een grotere machine met brede schepbak bevestigde nog op dezelfde dag het vermoeden dat deze hof onderdeel uitmaakte van de principia, het hoofdkwartier, van een Romeins fort.

De volgende weken werd het werk geheel op de principia geconcentreerd. Grote vlakken werden met de machine getrokken, en vervolgens met de schop geschaafd, zodat alle sporen goed duidelijk werden en getekend konden worden. Direct achter de principia werden nog de porta decumana (achterpoort) en de vestingmuur aangetroffen met daarbuiten minstens drie grachten.

Na het blootleggen van het centrale deel van het castellum bleef er nog een vraag over, die tijdens deze als proefonderzoek opgezette opgraving beantwoord moest worden: wat waren de exacte maten van de omtrek van het fort? Uitgaande van de gemiddelde breedte van een castellum van ca. 100 m werd besloten zo'n vijftig meter ten westen van de porta decumana een sleuf te trekken op de plaats waar de gracht verwacht werd. Deze kwam daar dan ook onmiddellijk te voorschijn maar bleek nog eerst 20 m in westelijke richting door te lopen, voordat hij omhoog en de zijgracht begon. De breedte van het castellum kan dus op ca. 140 m gesteld worden.

Ook aan de voorzijde van het fort, de Rijnzijde, werd de grachtengordel aangesneden. Als deze tot dezelfde periode behoort als de grachten aan de achterzijde, bedraagt de diepte van het castellum slechts 90 m, wat betekent dat het fort een uitzonderlijk breed front zou hebben.

Na het vaststellen van deze laatste maten werd het onderzoek voorlopig stop gezet om de verkregen resultaten te bestuderen en te overwegen wat nu het eerst gedaan dient te worden. Een keuze, die niet gemakkelijk is, als men voor een terrein staat waar iedere vierkante meter nieuwe resultaten belooft.

AANTEKENINGEN

1. cf. Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 1968, kol. 94-97.

2. H. K. de Raaf e.a., De Romeinse nederzetting bij Zwammerdam, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek VIII (1957-58) pag. 31 sqq.

3. J. van der Kley, Duik in het verleden, Land + water XII (1968) no. 4 en 5, pag. 42-45 en 26-31.

Gegevens ontleend aan een scriptie van mevr. D. Hakker-Orion over het in **Zwammerdam** gevonden zoölogische materiaal.

ILLUSTRATIES

Afb. 22. stempel van het 30e legioen op een imbrex, losse vondst uit de grachtengordel aan de achterzijde.

Afb. 23. Overzicht van de principia en porta decumana uit het NW. (put 1, 11, XV, VI) (foto: 1. P. P., F. Gijbels)

Afb. 24. Metaalwerk uit de Rijn: paardenbit, pijlbunt, pilumpunt en bronzen pincet met sonde (foto: 1. P. P., F. Gijbels)

Afb. 25. De westhelft van de principia (put 1 & 117) (foto: 1. P. P., F. Gijbels)

LI JNCLICHE

Plattegrond van principia en porta decumana.

DE GROTE VERKOOP VAN TUINBEEDEN, GROEPEN EN VAZEN OP KEUKENHOF IN 1746

door

A. M. Hulkenberg

Beelden op Keukenhof. Wanneer men dit hoort denkt men onwillekeurig aan de tentoonstelling van sculpturen op de Nationale Bloembollententoonstelling. Met zoveel enthousiasme begonnen door de toenmalige voorzitter, de zeer kunstzinnige heer Torn van Waveren, is deze expositie ontaard in een uiterst doctrinair en rechthaberisch opgezette verzameling van „schroot” en hard en vals gekleutde „objecten en composities, die als een rauwe vloek opboeren temidden van de tere schoonheid der bloemen”, zoals Stylitus dit in „Kwekerij en Handel” van 10 mei 1968 typeert. Hij spreekt van „een partijtje benzinepompachtige dingen in de felste kleuren, een stel geverfde balken, een aardgasinstallatie en een hardrode zuurtjesautomaat”. Verder van „een geïnuiteerd brandalarmapparaat en twee foeilelijke groen en geel geverfde getimmerten”, die het rustige zicht op dit bloemrijke park in hevige mate verstoren. Bij dit vernietigende oordeel sloot zich de vice-voorzitter der Koninklijke Algemene Vereniging voor de Bloembollencultuur, de heer Th. Hoogte Haarlem, in een ingezonden stuk van harte aan. Over deze „beelden” zal het echter thans niet gaan. Ze staan trouwens in de overtuin van Keukenhof, het voormalige Zandvliet. Onze beelden stonden aan de andere kant van de Stationsweg bij de hofstede Keukenhof, het huidige „kasteel”.

Op 3 oktober 1720 had de Amsterdamse mr. Jan Henry van Heemskerk, Graaf des Heiligen Rooms Rijks, Heer van Achttienhoven, Den Bosch en Eynschooten, Kapitein der Burgerij van Amsterdam, Heemraad en Hoofdingeland van De Beemster, etc. etc., executeur testamentair en geïnstitueerd erfgenaam van Henry van Hoven jr, Keukenhof op een publieke veiling „ten behoeve van hem zelven in zijn WelEdelheids Particulier” gekocht. Tot deze koop behoorden ongeveer 50 morgen Keukenduin, de boerderij met de bijbehorende landerijen en natuurlijk op de eerste plaats het huis Keukenhof zelf. Dit was ruim zestig jaar eerder tegen het Keukenduin aan gebouwd en door een plantage van ongeveer vier morgen, nog geen 3½ ha, omgeven. De Lyt- of Loosterweg was een eenvoudige zandweg aan de voet van het

Keukenduin. Van **Voorhout** komende passeerde men de boerderij en de hofstede Keukenhof rechts en kwam op de Veenderweg (de huidige Stationsweg) niet ver van de plaats, waar de **Loosterweg** zich thans in de richting Hillegom voortzet. Voor de rijke Van Heemskerk was deze plantage van vier morgen echter veel te klein. Hij laat deze aanzienlijk vergroten, zodat ze nu wel 20 morgen bedraagt. Om het gerij van boerenkarren door de plantage te voorkomen wordt er een weg om de „Nieuwe plantage” aangelegd en de oude weg in deze plantage opgenomen. **Zocher** heeft in 1857 het park van Keukenhof wel geheel verlandschappelijkt, maar nog is duidelijk te zien, hoe in het Keukenduin enige brede, diepliggende sleuven zijn uitgegraven. Men noemt ze thans schietbanen en voor dit doel moeten ze ook wel eens zijn gebruikt. Het zijn echter ongetwijfeld fraaie „**Franse**” tuinen geweest, die in de „nieuwe plantage” zijn aangelegd, en waarop men van de toenmalige zijkant van het huis een prachtig uitzicht moet hebben genoten. Hier hebben ook ongetwijfeld de meeste van de fraaie beelden gestaan, die door **mr. Van Heemskerck** met veel zorg zijn bijeengebracht.

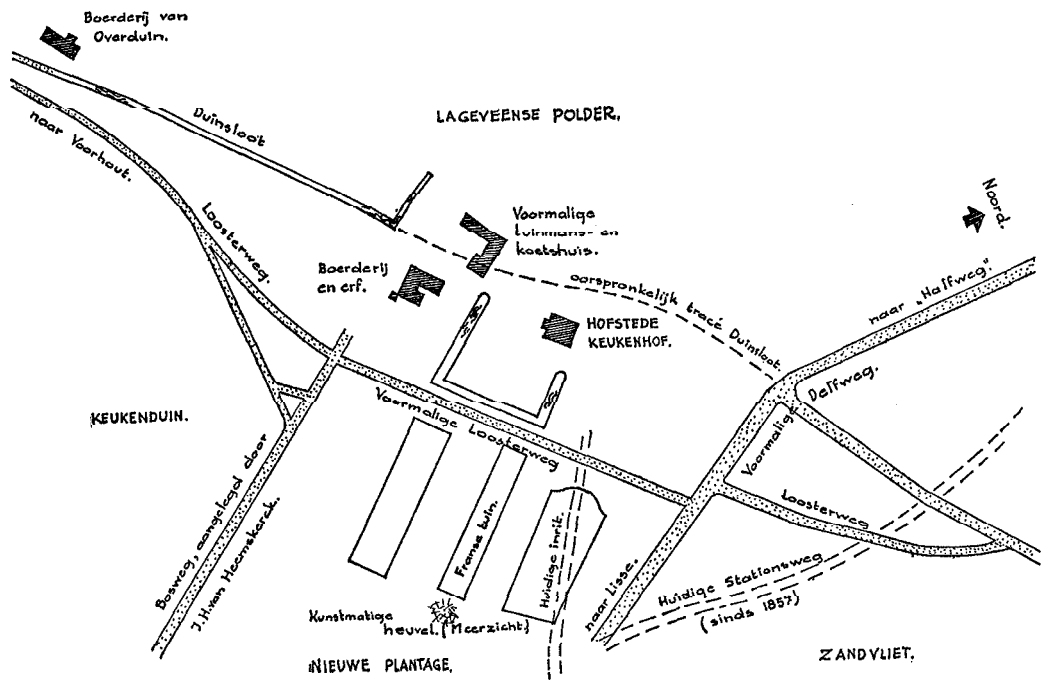
Op 26 februari 1730 is de eigenaar van Keukenhof te 's-Gravenhage overleden, en wanneer Brouërius van Nidek en Le Long kort daarop Keukenhof bezoeken, hebben zij 58 lange versregels nodig om uiting te geven aan hun bedroefd gemoed, de weduwe te troosten en haar te bidden toch niet algeheel in tranen weg te smelen, want „door tranen zag men nooit een dooden 't licht genieten”.

„**Hier**” (op Keukenhof) „heeft 's Mans groote Geest, door staatzorg
afgeronnen,

De lieve rust hersteld, zijn krachten weêr gewonnen,
En nu geniet zijn braave en wakkre Gemalin,
En ted're kinderen, aan haar in kuische min
Verwekt (een vrouw, een kroost, waard zulk een Man en Vader)
Daar af de zoetigheên. . .”

Van deze „zoetigheden” hebben zij nog lange tijd genoten. Pas in 1746 gaan Willem van Heemskerk en mr. Franco Pauw namens hun moeder en schoonmoeder tot verkoop over. Koper is Willem Röell, de bekende „**Professor Anatomiae**” te Amsterdam. Te voren vindt echter een uitgebreid boelhuis plaats, waarbij de gehele inboedel, alle beelden en tuinsieraden en zeer veel hout, waaronder zelfs „**bomen**, seer bequaam om verplant te werden”, zijn verkocht. De verkoop van de verzameling tuinbeelden geschiedt op de vijfde oktober 1746.

Onder deze beelden vallen met name op de werken van Jan Claudius de Cock en van Alexander van Papenhoven, van wie respectievelijk acht en zeven beelden en groepen verkocht werden. Beiden zijn Antwerpenaars. De Cock (1668/70-1736) was behalve beeldhouwer ook nog etser en dichter. In Antwerpen maakte hij veel „**heiligenbeelden**” en werkte ook voor Prins Willem 111

aan het kasteel te Breda, de huidige Militaire Academie. Papenhoven (1668-1759) was een leerling van A. Quellinus jr en heet ook in Kopenhagen gewerkt.

Het is zeer jammer, dat van deze beelden thans zo weinig is terug te vinden. Een overzicht van de thans in ons land aanwezige tuinbeelden blijkt helaas niet te bestaan. Vooral voor marmeren beelden zijn de jaren niet

barmhartig geweest. Bovendien raakten ze uit de mode en vele belandden in de kalkoven. Misschien blijkt het echter door dit artikel toch mogelijk, een aantal beelden alsnog op het spoor te komen.

Wij willen ons nu door het herfstbos naar de „Hoffsteede het Keukenhoff” begeven, benieuwd wie wij er zullen ontmoeten. Schout Van der Jagt zal de verkoop leiden. Een aanzienlijke groep gegadigden, meest van buiten het dorp, is er samengestroomd. De verkoop der beelden gaat beginnen.

BEELDEN EN GROEPEN

No 1 Een groep, *verbeeldende de ontschaking van Proserpina, zijnde een extra konstig werkstuk, door Claudius de Kok, zeer delicaat uitgewerkt, hoog circa 6 voet 9 a 10 duim. Dit beroemde kunststuk is altoos bij de kenders geprezen geweest, door de fraaiheid van tekenen, en kennis van musculen: Hetselve rust op een pedestal van blaauwe steen, hoog 5 voet, en 6 duim, en in de nissen van deselve pedestal zijn vier zinnebeelden bas-relief, aplicabel tot het bovenstaande stuk, zeer wijtvoerig in marmor wijtgebouwen,*

1600

1980 : 0 : 0

In de marge: Gerrit van. Emmerik

Dit beeld is wel het glansstuk der gehele verzameling geweest. Als men nagaat, dat de verkoop van de gehele imboedel en van alle beelden te samen 9719 gulden en 11 stuivers opbrengt, dan is de waarde van dit éne stuk (f 1980!) wel zeer aanzienlijk. Waarschijnlijk stond het op de ereplaats, misschien wel recht voor de ingang van het huis, zoals een prent van Rademaker in „Rhijnlands Fraaiste Gezichten” dit vertoont.

Proserpina (in het Grieks Persephone) was de dochter van Ceres (**Demet**-ter), de godin van de landbouw. De **oppergod** Jupiter (Zeus) wees haar als gemalin toe aan zijn broer Pluto (**Hades**), de god van de onderwereld, want geen enkele godin wilde Pluto in dit gruwelijk verblijf gezelschap houden. Maar hoe zou men de dochter aan de moeder ontrukken?

Eens speelde Proserpina op de weiden van Sicilië met haar vriendinnen, de nimfen. Toen verzocht Pluto aan de aarde om snel de schoonste bloemen voort te brengen. En zie, viooltjes, **hyacinten**,¹ narcissen, crocussen en rozen schoten uit de weide op, wel honderd bloemen uit één wortel. Proserpina vergat haar dansen om bloemen te plukken, want zoveel schoons hadden goden noch mensen ooit gezien. Zij vlocht ruikers en kransen, en hoe verder zij ging, des te fraaier bloemen vond zij. Toen zij een heel eind van haar speelgenoten verwijderd was, beefde opeens de aarde en spleet van een; Pluto's gouden wagen met pekwarte paarden dook eruit op. De sterke god greep de arme Proserpina en daalde met haar in de duistere afgronden.

In een tuin vol verlokkelijke bloemen was het beeld van Proserpina dus wel bijzonder op zijn plaats en men trof het dan ook veelvuldig aan.

Proserpina's laatste smeekgeroep werd door haar moeder gehoord. Zij

snelde te hulp. Maar ieder spoor was verdwenen; de aarde had zich weer gesloten. Goden noch mensen noch waarzeggende vogels konden Ceres inlichtingen verstrekken. Zo stak zij bij de Etna haar fakkelt aan en waarde negen dagen en negen nachten rond, om haar dochter te zoeken. De reliëfs op het beeld hebben betrekking op Ceres, bij het zoeken naar haar geschaakte dochter. Ovidius' *Metamorphosen* (boek V) moeten hier door De Cock als bron gevolgd zijn. Aan de voorzijde van het voetstuk ziet men de **bronnin** Cyane. Vlak bij haar verdween Proserpina in de aarde en uit smart hierover veranderde Cyane in water. Wanneer Ceres bij Cyane komt, kan deze haar niets meer omtrent het lot van haar dochter vertellen. Kort tevoren had zij een jongen, die haar bespotten, in een soort hagedis veranderd, door hem met de rest van de drank, die haar was aangeboden, te begieten. Deze episode moet de voorstelling links op het voetstuk weergeven. Op de derde zijde verandert Ceres Ascalaphus, die de terugkeer van Proserpina naar de aarde verhinderd had, in een onheil brengende uil, door water naar hem te werpen. De drie taferelen hebben dus alle op Proserpina's moeder Ceres betrekking. Het vierde reliëf is helaas verloren gegaan. Het beeld is door De Cock gesignd met zijn naam en verder: „**Invenit e Fecit**, Antverpia 1711”.

De koper, Gerrit van Emmerik, komt te Amsterdam voor in het kohier van 1742 (wijk 33, 5975) als metselaar op de Heeregracht met een getaxeerd inkomen van **f 6000**. Ook bezat hij een buitenplaats. Toch heeft hij het beeld waarschijnlijk niet voor zich zelve gekocht. Het bevond zich sinds menscheugenis op de buitenplaats Meer en Bergh te Heemstede, en de Amsterdamse metselaars waren op de buitenplaatsen langs het Haarlemmer Meer geen onbekenden. Meer en Bergh was in 1746 in het bezit van de schatrijke Petronella de Neufville (1688-1749), weduwe van Jacob van Lennep en van **Matheus** de Neufville, haar volle neef. Het is mogelijk dat haar oudste zoon, Aernout van Lennep, het beeld heeft gekocht, maar zeer waarschijnlijk is dit toch niet. Weliswaar was hij kort te voren gehuwd en bewoonde hij het huis, maar mama hield toen nog de koorden van de beurs!

Tot 1931 heeft het beeld Meer en Bergh gesierd. Toen jhr. Hendrik Jan Deutz van Lennep in financiële moeilijkheden geraakte, verkocht hij verscheidene zaken aan de heer Goudstikker te Amsterdam, ten einde zich liquide middelen te verschaffen. Zo kwam het beeld naar de buitenplaats van genoemde kunsthandelaar, het huis Oostermeer te Ouderkerk aan de Amstel. Daar staat het nog steeds. Slechts is, zoals gezegd, een der vier „**zinnebeelden**” van het voetstuk verloren gegaan. De huidige eigenaar van Oostermeer, de heer K. J. **Oberman**, heeft in de open ruimte een marmeren plaat doen aanbrengen. Op Oostermeer is het bijzonder fraaie beeld voorlopig in veilige handen.

No 2 Een groep met *kindertjes*, *verbeeldende de vrede*, die *den* overvloed

*kroont, door dezelfde meester, boog circa 3 voet, mede rustende op een pedestal van 3 voet, zijnde mede zeer delicaat **nijt** gewerkt*

210

240

In de marge: *Heer van Zwieten sol*

Deze heer van Zwieten moet wel zijn mr. Gerard Bicker van Swieten (1687-1753), Heer van Swieten, Vrijbaanderheer van de Baronnie en de Hoge Heerlijkheid van **Kessel**, Heer van Hei- en Boecop, Baljuw van Noordwijkerhout, Hillegom, Lisse en Voorhout. Hij woonde meestal te Amsterdam, waar in 1742 zijn inkomen werd geschat op f 30 à 32.000! Tevens was hij eigenaar van het prachtige Huis te Zwieten onder **Zoeterwoude**, door hem geheel vernieuwd en – volgens de opvattingen van die tijd – belangrijk verfraaid.

Hoe vergankelijk is echter de aardse glorie! Tussen 1794 en 1805 is het kasteel van Zwieten helaas als zo vele andere geheel gesloopt. De algehele malaise was wel de belangrijkste oorzaak en de gewijzigde smaak deed de rest. En voor de wegen die in de Franse tijd zijn aangelegd was veel puin nodig. En aldus. . .

Naar de beelden van Swieten zoekt men te vergeefs.

*No 3 Een groep, zijnde een weerga met jonge satertjes spelende met eert bok, als **bacchanten**, omtrent even hoog als het voorgaande, rustende op een pedestal van 3 voet*

260

260

In de marge: *Van Emmerik*

No 2 en No 3 zijn wel gescheiden verkocht, maar ze hoorden eigenlijk bij elkaar, want de laatste wordt een **weergade** van de eerste genoemd.

De Bacchanten waren de begeleiders van de god Bacchus op diens wereldreis. Met loshangende haren maakten zij zwierige pret en zwaaiden met de met wijntanken en klimop omwonden staf. In wilde tonen weerschalde hun geschreeuw. Achter hen volgden dan dronken mannen en saters. Helemaal achteraan kwam Silenus op een wijnavat. Hij moest steeds in evenwicht worden gehouden, want hij verkeerde in een gestadige roes. Deze Silenus zullen we straks bij nummer 42 nog ontmoeten.

Ook beeld No 3 is waarschijnlijk, evenals No 1 door Van Emmerik voor Meer en Bergh gekocht. Mevrouw H. C. Nering Bögel geb. baronesse Van **Zuylen** van Nijevelt herinnert zich deze beeldengroep nog zeer goed uit haar jeugd, toen zij bij haar grootvader jhr. mr. D. J. C. Deutz van Lennep op Meer en Bergh logeerde. Ze stond met nog andere beelden in de „**beeldenkamer**”, de monumentale orangerie, die helaas een vijftiental jaren geleden is gesloopt. Het beeld is thans spoorloos; ook op Oostmeer is het niet.

*No 4 Een **nijtmuntende** groep met **kindertjes**, **verciert** met bloemen, verbeeldende het voorjaar, mede van **deselve** C. de Kok, boog 3 voet, en 3 **duijn**, op een **pedestal** van 3 voet*

200

230

In de marge: *d'Heer van der Hulst*. Daarna is *d'Heer* doorgehaald en vervangen door *De Heer Pieter Tylard*.

No 5 Een dito groep met *kindertjes, verbeeldende het nuijaar, niet minder als de voorgaande, boog 3 voet, op een petestal van 3 voet*

225

255

sol

In de marge: *Deselve*

Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778) was een vermogend Haarlems textielindustriëel. Hij woonde in het huis Damstraat 21, thans nog in het bezit van de naar hem genoemde Stichting. En inderdaad vinden wij op een kleine binnenplaats van dit huis de beide beeldengroepen, die wel wat zijn vervuild, maar overigens aan charme nog maar weinig hebben ingeboet: „Het Voorjaar” is ongesigneerd; op „Het Najaar” leest men: „De Cock, 1710”.

Omstreeks 1780 is de binnenplaats door architect Viervant gewijzigd, toen de Museumzaal achter het woonhuis werd gebouwd. De huidige opstelling is dus niet die van Teyler zelf. Achter het huis was een tuin, maar Teyler bezat nog een tweede tuin met koepel aan het Spaarne. Ook hier kunnen de beelden gestaan hebben.

Wybrandt Hendriks (1744-1831), conservator, „kasteleyn” van Teyler’s Museum, heeft een schoorsteenstuk naar een van de beeldegroepen geschilderd in de stijl van Jacob de Wit, dat nog in een der regentenkamers van het Frans Hals Museum aanwezig is.

No 6 Een *uijtmuntend fraij kindje, verbeeldende een jonge Bachus*, door *Alexander van Papenhoven*, hoog circa 3 voet, op een *pedestal* van. 3 voet

102

112

In de marge: *Hendrik Gleuving*.

Deze Hendrik Gleuving koopt nog meer beelden, de nummers 12, 21, 26, 30, 45 en 46. Bij 30 en 46 wordt „**Amsterdam**” aan zijn naam toegevoegd. Dit kan geen ander zijn dan de vrij eenvoudige, eerzame koekenbakker Hendrik Gleuving, die blijkens het kohier van 1742 in de Vijzelstraat woonde (wijk 58, 4390), gequalificeerd was in het zoutpakhuis en getaxeerd werd op een inkomen van f1000. Een buitenplaats had hij niet. Waarschijnlijk heeft hij slechts voor een derde als stroman gediend.

No 7 *De liefde met een brandend hert in de handen*, door *deselve be-roemde meester*, hoog circa 3 voet op een pedestal van 3 voet

102 sol 107

In de marge: *d Heer Tylard*

Dit beeld is bij de Teylers Stichting niet meer aanwezig. (Verg. de nummers 4 en 5). Ook in de archieven aldaar is er niets van bekend.

No 8 Een jonge *Hercules*, door de *voornaame* meester C. de Kok, hoog 3 voet, op een pedestal *van 3 voet* 142 147

In de marge: d *Heer* Baron van Wassenaar

Wanneer in Lisse in 1746 over Baron van Wassenaar wordt gesproken, kan dat geen ander zijn dan Gerard Anthony baron van Wassenaar van Alkemade, die met zijn echtgenote, Elisabeth Maria Cromhout, vrouwe van Werve en Nieuwerkerk, het huis Meerenburgh aldaar bewoonde. (Dit **Meerenburgh**, Meer en **Burgh** of Meerenberg te Lisse moet niet verward worden met het eerder genoemde huis Meer en Bergh of Meerenberg te Heemstede of met Meerenberg te Santpoort). Na de dood van zijn zoon, de ongehuwde baron Jacob Hendrik op 15 december 1800, was het met de glorie dezer zeer grote buitenplaats gedaan. Eind oktober 1801 wordt een groot boelhuis gehouden, maar behalve een beeld waar „**Vrouw Groen**” ruim een gulden voor betaalt en nog een tweetal houten vazen en twee stenen beelden met een gezamenlijke waarde van twee gulden en tien stuivers, hoort men van tuinbeelden niets. Wel kan Arie Balkenende voor drie gulden alle „**beeldkasten**” mee naar huis nemen, de houten kasten die 's winters de beelden beschermen. Ze stonden kennelijk nog in de schuur.

Op 1 juli 1802 worden de „**heerenhuisinge**, tuinmanswooning”, etc., „**mitsgaders** alle de beelden” verkocht aan Philip **Wilhelm** Wagner, geweermaker in de Warmoesstraat te Haarlem, die het huis al zeer spoedig deed slopen. Van de beelden, de nummers 8, 9, 11, 13, en 14 verneemt men verder niets.

No 9 Een jonge *Mercurius*, sijnde een weerga, van *deselfde* meester, hoog 3 voet, op een pedestal van 3 voet 140 150

In de marge: *Deselve*.

No 10 Een kindje, verbeeldende, de *kragt der liefde*, mede van C. de Kok, hoog circa 3 voet, op een pedestal van 3 voet 150 160

In de marge: *Advt Dierquens*

Bij de verkoop van de inboedel van het huis wordt reeds van „de Heer Dierquens van Haarlem” gesproken. Zeer bekend is in Haarlem mr. Willem Dierquens, maar die was reeds in 1743 overleden en zijn zoontje was nog maar elf jaar. De koper van de beelden nr. 10, 16, 17, 20 en 22 moet zijn broer zijn geweest, mr. Johan Dierquens (1718-1766), die tussen de Dordtse regenten een eervolle plaats zal gaan bezetten. In 1746 woont hij echter nog te Haarlem, want wanneer hij op 1 september 1750 huwt met Elisabeth Catharina van Slingelandt, een dochter uit een Dordts regeringsgeslacht, moet de aantekening ook te Haarlem plaats hebben, aangezien hij tot voor kort aldaar gevestigd was geweest. Dit is dus de advocaat, die „gewoond hebbende tot Haarlem” naar Dordrecht trok. Of zijn beelden naar Dordrecht zijn meegegaan weten wij niet.

No 11 Een *Cupido met duifven*, die *malkander* zoenen, verbeeldende, de *eenvoudige zuivere liefde*, door A. van *Papenboven*, hoog 3 voet, op een pedestal van 3 voet 160 175

In de marge: Baron van Wassenaar.

No 12 Een *jonge Apollo*, van *deselve*, hoog *circa* 3 voet, op een pedestal van 3 voet 91 15 106

In de marge: *Hendrik Gleuwing*

No 13 Een *kindje*, zijnde een *weerga*, *extra konstig*, door *denselven meester*, van *gelijke hoogte* 110 135

In de marge: Baron van Wassenaar.

No 14 Een *wijtmuntend* staand beeld, zijnde *Apollo*, van A: *Papenbove*, hoog $4\frac{1}{2}$ voet, staande op een pedestal van 3 voet en 4 *duijm* 265 300

In de marge: *Deselve*.

No 15 *Venus en Cupido*, *zeer konstig wijtgehouden*, van *deselfde meester*, hoog *als* de bovenstaande, en op een pedestal van *gelijke* hoogte 230 270

In de marge: *Gyrb van Vullepen voor Jan Ant Toneijn*

In de eerste helft van de 18de eeuw komen Van *Vulpens* verscheidene malen in de *Haarlemse* boeken voor, maar de naam *Gysbert* werd niet gevonden. Ook in *Amsterdam* en in de omgeving van *Lisse* komt de naam niet voor. *Gysbert* kocht het beeld voor *Jan Anthony Tonyn*, en over hem is wel meer bekend. Hij woonde op de *Amsterdamse Prinsegracht* (wijk 60, 5849) en genoot een getaxeerd inkomen van f 2000. Een buitenplaats had hij niet, maar wel blijkt, dat hij zakelijk in beelden was geïnteresseerd. In 1751 voerde hij uit *Livorno* 57 borstbeelden en nog twee kleinere beeldjes in en in 1752 nog „een marmoren kindje”. *Tonyn*, misschien een verbastering van de *Italiaanse* naam *Tonino*, kocht ook de nummers 18 en 37. *Gysbert van Vulpens* speelde hierbij niet meer een rol.

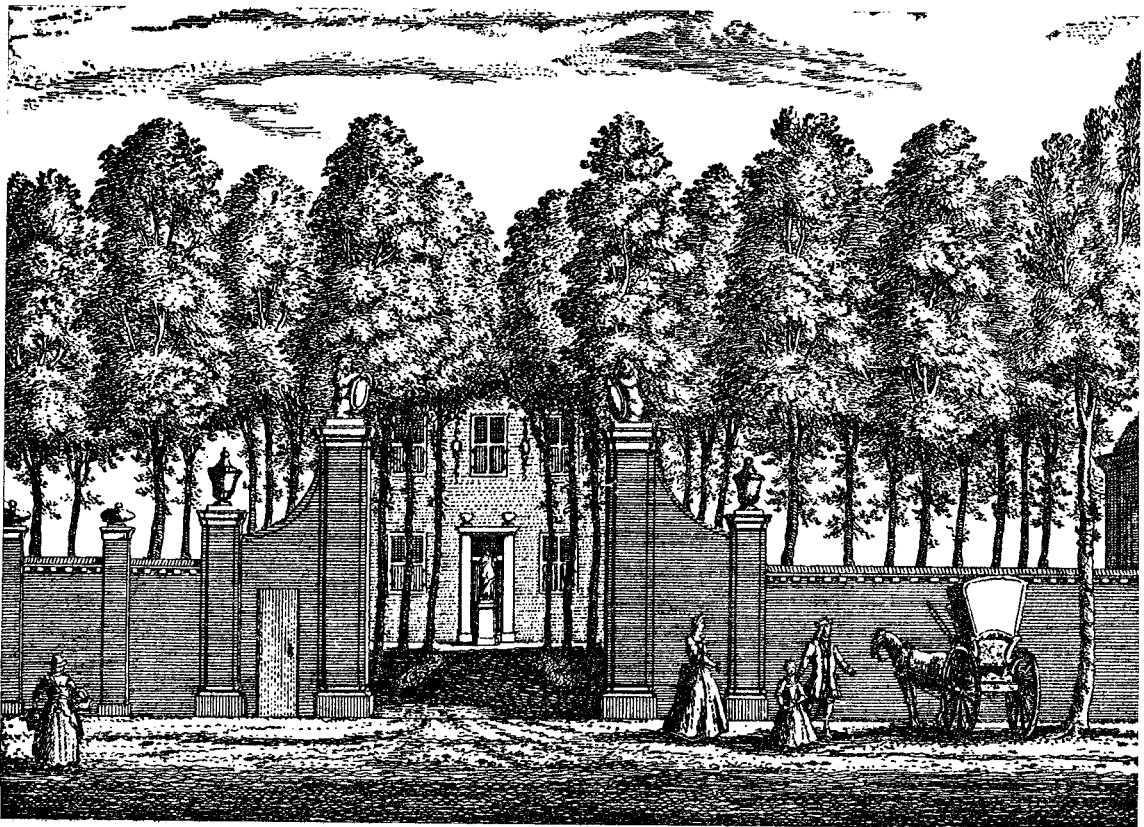
Een *Venus en Cupido* van de genoemde grootte stond jarenlang op de buitenplaats *Bosbeek* te *Heemstede*. Toen de *Eerwaarde Zusters* dit huis betrokken en hier hun liefdewerk begonnen, werd het beeld door hen wel wat ongekleeed bevonden. Het siert thans de tuin van het raadhuis van *Heemstede*. *Venus* en *Cupido's* waren echter zo talrijk, dat het zeer onzeker is, of wij hier met het gezochte beeld te maken hebben.

No 16 Een staand beeld, zijnde *Diana*, verbeeldende de nagt, *ruijm* 6 voet hoog staande op een blauwe steene pedestal 150 150

In de marge: *Advt Dierquens*

No 17 *Aurora*, of morgenstond zijnde een *weerga*, omtrent *deselfde* hoogte, staande op een pedestal van 3% voet hoog, door een *italiaansche meester* 100 130

In de marge: *Deselve*

B. De Keukenhof

No 18 Een *staande Bacchus* van een *dito* meester, hoog 5 voet en 8 *duim*,
staande op een marmore pedestal, hoog *circa* 4 voet 230 265
 In de marge: Jan *Antony Toneyn*
 Alle deese bovenstaande beelden *sijn alle van fijn marmor*, en extra *wijtvoerig*
wijtgewerkt.

MARMORE BORSTBEELDEN

No 19 Twee *fraaije* *fijne marmore borstbeelden*, *staande op pedestallen*,
samen met haar pedestallen hoog 4 voet, en 10 *duim* 60 84
 In de marge: *de Heer Clifford*

Mr. George Clifford Georgeszoon (1685-1760) was een voornaam en zeer
 vermogend koopman en bankier. Hij woonde op de Keizersgracht te Amster-
 dam, waar in 1742 zijn inkomsten werden geschat op f 28 à 30.000. Hij was
 eigenaar van De Hartekamp, juist op de grens van Bennebroek en Heemstede,
 waar enige jaren eerder de beroemde Carolus Linnaeus hortulanus was
 geweest.

Clifford kocht ook de nummers 24, 27, 38, 39 en 40. Geen van deze *sculp-*
tures wordt op De Hartekamp meer aangetroffen. Men herinnert zich ook
 niet, dat ze er ooit aanwezig zijn geweest.

No 20 Twee *dito borstbeelden*, mede van *gelijke hoogte* 90 95
 In de marge: Adv. *Dierquens*
 No 21 Twee *dito* als boven 81 103
 In de marge: *Hendrik Glewing*
 No 22 Twee *dito* 100 103
 In de marge: Adv. *Dierquens*

No 23 Twee *dito* 125 135
 In de marge stond aanvankelijk: d *br. v. d.* Streng. Dit *is* doorgehaald en
 vervangen door: *Weduw David Mattheus de Noville*.
 De weduwe van David Mattheus de Neufville was *Jacoba van Gelder*
 (1686-1755). Tot 1734 woonde zij op de buitenplaats Oosterhout buiten Haar-
 lem, aan het einde van de Kleine Hout, „onder den gerechte van Heemstede”.
 Waar zij in 1746 woonde is mij niet bekend. Mogelijk bij haar dochter, die
 met de schatrijke Abraham *Verhamme* was gehuwd (1708-1755). Over deze
 Verhammes zie nummer 34.

No 24 Twee *dito* 82 102
 In de marge: *Cliffort*
 No 25 Twee *dito* 85 95
 In de marge: d *Heer Kops*
 Willem Kops Nzn (1687-1754) bewoondemet zijn echtgenote, Sophia Kops,

de buitenplaats Bos en Vaert te Heemstede, die hij op 25 juni 1735 voor f 20.000 van David Leeuw van Lennep Dzn had gekocht. Van 1740 tot 1754 heeft hij regelmatig zijn buitengoed vergroot. Het lag ten westen van de weg naar Leiden, ter hoogte van de huidige Haarlemse Bos en Vaartstraat. Ook de nummers 28 en 29 werden door de heer Kops gekocht.

No 26 <i>Twee dito</i>	81	85
In de marge: <i>Hendrik Gleuwing</i>		
No 27 <i>Twee dito</i>	60	76
In de marge: <i>d Heer Clifford</i>		
No 28 <i>Twee dito</i>	80	90
In de marge: <i>d Heer Kops</i>		
No 29 <i>Twee dito</i>	100	105
In de marge: <i>d Hr Willem Kops Nicolaes</i>		
No 30 <i>Twee dito</i>	52	56
In de marge: <i>Hendrik Greuwing</i> (sic)		
<i>Amsterd</i>		
No 31 <i>Twee dito</i>	80	80
In de marge: <i>Heer v Zwieten</i>		

No 32 <i>Twee dito</i>	105	105
In de marge: <i>d Heer Buys</i>		

Mr Willem Buys, commies generaal van het edelmogende collegie ter admiraliteit te Amsterdam, woonde op de Keizersgracht (wijk 58, 4497) en genoot aldaar in 1742 een inkomen van f 10.000. Op 2 oktober 1739 had hij voor f 12.300 „t Huys te Byweg” te Bennebroek gekocht. Het buitengoed grensde aan de eerder genoemde Hartekamp. Thans bevindt zich daar de Krakeling en de Bijweglaan.

Ook het volgende nummer komt op naam van de Heer Buys.

No 33 <i>Twee dito</i>	92	92
In de marge: <i>d Heer Buijs</i>		

No 34 <i>Twee fraaije marmore borstbeeldjes van een beroemd meester, sonder pedestallen</i>	43	45
---	----	----

In de marge: *d'Heer van der Streng* (doorgehaald).

Daaronder: Abraham *Verhamme*

De identiteit van deze Abraham **Verhamme** vast te stellen is zeker geen gemakkelijke zaak. Wij bevinden ons hier in een uitgebreide kring van zeer welgestelde doopsgezinde kooplieden, Verhamme, Van Lennep, De Neufville, Kops, etc., die onderling telkens weer aan elkander verwant blijken te zijn, maar die uit der aard geen doopregister bijhielden, **hetgeen** een naspeuren aanzienlijk bemoeilijkt. Men behoeft echter maar eventjes te schud-den, of de Brammetjes **Verhamme** vallen als rijpe appeltjes uit de **genealo-**

gische boom. Of misschien juist gezegd: zij hangen als zovele rijke hammen in de welvoorziene schouwen der herenhuizen en buitenplaatsen!

Misschien was deze Abraham de Haarlemse zijdefabrikant, die aan het Spaarne woonde, thans vermoedelijk nr. 9, Misschien ook de Amsterdamse koopman Abraham Verhamme, die aan de Herengracht woonde en getaxeerd werd op een inkomen van f 26.000. Hij was weduwnaar van Wijna van Lennep en thans gehuwd met Elisabeth Looten. Misschien ook Abraham (1708-1775), gehuwd met Maria de Neufville, de dochter van de eerder genoemde weduwe David Mattheusz de Neufville (zie nr. 23). Of was het diens vader, Abraham, gehuwd met Johanna Maria Slagregen, wiens dochter gehuwd was met de eerder genoemde Aernout van Lennep (zie nr. 1)? Mogelijk kocht Mama Petronella de Neufville haar beeld nr. 1 voor zoon Aernout en heeft Papa Verhamme er nog een cadeautje voor het jonge paar bij gedaan. Wel wat minder kostbaar.. . In dit geval zijn de twee fraaie borstbeelden naar Meer en Bergh gegaan.

No 35 Twaalf marmore medallions, zijnde borstbeelden, fraij uijtgehouden
120 130

In de marge: d Heer *van der Streng voor d Proffessor Rouel*

Het is niet duidelijk, hoe men zich deze medaillons moet voorstellen. Waarschijnlijk waren ze in de tuinmuur ingemetseld. In ieder geval zijn ze op Keukenhof gebleven, al worden ze daar thans niet meer aangetroffen. Professor Dr. Willem Röell (1700-1775) woonde op de Keizersgracht te Amsterdam, tussen de Huidenstraat en de Leidsegracht. Hij was professor in de anatomie, prolector in de chirurgie, etc. etc., en bezat bovendien nog koffie-, cacao- en katoenplantages. Hij was nog al eens ziek en vertoefde later vaak (al te vaak) op zijn geliefde Keukenhof.

HARTSTEENE BORSTBEELDEN

Wonderlijk genoeg opnieuw:

No 35 Laurens Koster 20 23

In de marge: d Heer Tjark

No 36 Desiderius Erasmus 15 20

In de marge: d Hr Nicol Tjark

De Leidse rooms-katholieke Mr. Pieter en zijn broer, de advocaat Mr. Nicolaas Tjark (of Tiarck) waren eigenaars van de „buitenplaats Middelburg” te Lisse. Deze lag aan de Loosterweg, niet ver van Keukenhof en grensde aan de noordzijde aan Veenenburg. De „Heerehuizinge van de gewese Hoffsteede Middelburg” is begin 1758 gesloopt. Deze stond niet ver van de huidige boerderij Middelburg, sinds 1894 bewoond door de familie Van Graven. Bij de koop in 1753 wordt door enige Leidse opkopers, onder wie Jacobus Snarenberg, voor alle banken, beelden en vazen, losse en vaste pedestallen en de zonnewijzer in de moestuin 600 gulden betaald.

No 37 Een Rooms keijser,	21	21
In de marge: Jan Antonij Tonijn.		
No 38 Een filosooph	13	15
In de marge: d h. v. d. Streng voor de Heer George Cliffort		
No 39 Een dito	11	13
In de marge: de Heer van der Streng voor deselve		
No 40 Cleopatra	14	14
In de marge: De Heer van der Streng voor deselve		
No 41 Twee heerlijke hartsteene sphinxenbeelden, extra konstig uijtgewerkt, zonder pedestal, circa 5 voet lang 2 voet breed en hoog circa 3½ voet	120	145
In de marge: d Heer van Zwieten		sol

No 42 Een vaas op een pedestal, op deselwe uijtgehouden, een bachinaal met een Silenus, rijdende op een ezel, hoog 3 voet, de pedestal 3 voet, en 8 duym hoog

43 43
sol

In de marge: Gerret v d Hart

Hier is Silenus, waarover wij bij nr. 3 gesproken hebben. Gerret v. d. Hart is tot nog toe onvindbaar gebleven.

No 43 Een dito vaas, verbeeldende heijdensche offerhande, circa 5 voet, op een pedestal van 3½ voet

90

In de marge: de Heer Bollard

21 111

Deze heer Bollard, die ook de nummers *43A en B en 49 kocht, is ongetwijfeld de makelaar-timrnerman Sibout Bollart. Hij woonde op het Singel te Amsterdam (wijk 30, 5118) en werd in 1742 getaxeerd op een inkomen van f 80000. Ook bezat hij een buitenplaats, maar in de omgeving van Lisse is deze niet te vinden.

No *43 Drie fraije marmore vaezen versiert met bloemenfestonnen in maskes, aangehegt op een antique wijs seer fraaij uijtgehouden

In de marge: C Hr v Heemstede sol PP gl

B d H Bollard 109 gl

A d H Bollard 93 gl

In 1746 was Mr. Benjamin Pauw geboren Hoeufft, raad en schepen van Haarlem, Heer van Heemstede. Hij bewoonde het Huis te Heemstede, waarvan de overblijfselen met de fraaie Pons Pacis onder de naam „t Oude Slot” bekend zijn. Van de vaas thans geen spoor. . .

d Heer Rouel ongenommert 2 lode vasen

31

Deze vazen zijn dus weer op Keukenhof gebleven. Als Professor Röell in 1768 de buitenplaats verkoopt worden in de aanhef de „twee loode Vaasen”

opnieuw vermeld. Waarschijnlijk zijn ze identiek aan de „twee loode potten” waarvoor „de Heer van Beek” f 29 betaalt. Deze Heer van Beek is Lucas van Bee(c)k uit Amsterdam, de eigenaar van de buitenplaats Overduin. Deze lag in de Lage Veensepolder en is omstreeks 1800 gesloopt. Het wei- en houtland ter plaatse behoort nu tot Keukenhof. De loden vazen zijn zoek.

NO 44 *Twee marmore borstbeelden sonder pedestal* 10 13
In de marge: *Gysbert de Lyn v. Dordrecht*

In Dordrecht is geen De Lyn te vinden. Wel woonde niet ver van Keukenhof de familie Van der Lyn, maar deze kwam niet uit Dordrecht en hier wekt men de naam Gysbert te vergeefs.

NO 45 *Twee dito* 12 14
In de marge: *Hendrik Gleuwing*

NO 46 *Twee dito* 13 14
In de marge: *d Heer Hendrik Gleuwing Amsterdam*

NO 47 *Twee dito* 11 13
In de marge: *Gysbert de Lijn van Dordrecht*.

NO 48 *een Venusbeeld* 6 6
In de marge: *Jan v. d. Vinne v Haarlem*

Jan van der Vinne (1699-1753) was een bekend schilder van bloemen, vooral ook van bolgewassen. Hij woonde in de Kleine Houtstraat, thans nr. 77. De nalatenschap van Van der Vinne werd 13 mei 1754 publiek verkocht, maar de catalogus is onvindbaar. Evenals de Venus.

NO 49 *Een vergulde Triton met de boutte kap* 70 70
In de marge: *d Hr Bollard*

Tritons waren wezens, waarvan het bovenlijf menselijke vormen had, terwijl het overige op een vis geleeke. Zij waren de trouwe begeleiders van de zee-god Neptunus. Ze vergezelden hem overal en luid bliezen ze op hun kleurige kinkhorens, dat het strand er van weerschilde. Men vindt ze vaak als fonteinsversiering.

Deze Triton is evenals de voorgaande Venus met een ander handschrift aan de lijst toegevoegd. Waarschijnlijk stonden deze beelden dus niet bij de andere. Ook valt het op, dat hier de houten kap mede wordt verkocht. Verder worden deze kappen in het geheel niet vermeld.

Een stene bak
In de marge: *d Heer professor Doviele* 21 21

Nu de veiling ten einde loopt komt nog de bescheiden Professor Jacobus Philip d'Urville of d'Orville (1690-1751) naar voren. Al eerder had „Professor D'orviele, Heemstede” uit de inboedel een „schrijfcomtoir” gekocht.

Reeds in 1742 was deze Amsterdamse professor emeritus en woonde toen zomer en winter op zijn hofstede Groenendaal te Heemstede. Deze buitenplaats was zeer uitgestrekt, maar het huis zelf niet groot. De machtige John Hope kocht Groenendaal in 1767. Later kocht hij eveneens het aangrenzende **Bosbeek**, met klein terrein, maar met een zeer fraai huis. Omtrent 1790 werden de buitens tot één machtige buitenplaats verenigd en het huis Groenendaal gesloopt.

In de tuin achter het huis **Bosbeek** staat thans nog een grote, oude stenen bak. In de korte zijden zijn saterkoppen uitgewerkt, die een handvat in de bek geklemd houden. Het is zeer wel mogelijk, dat dit de vrij prijzige bak is, die Professor d'Orville in 1746 op Keukenhof heeft aangekocht.

Een Venusbeeld, gegoten, harde specie

(Doorgehaald)

Eenige stukken blaauwe steenen, bekwaam om pedestallen te maken

Evenals het vorige doorgehaald.

Met ander handschrift toegevoegd:

De professor Rouël eenige stukken blaauwe steenen 11-0-0

Waarschijnlijk zijn deze niet allemaal tot „pedestallen” verwerkt, want in 1768 verkoopt Professor Röell nog „eenige blauwe steenen”, waarvoor de Lissese Jacobus Obdam één gulden en tien stuivers betaalt.

Nu is de verkoping ten einde. De beelden blijken te samen te hebben opgebracht de somma van 7399 gulden. De gehele verkoop, inboedel, beelden, etc. te samen 9719 gulden en 11 stuivers.

Aldus gedaan ende verkogt op de hoffsteede t Keukenhoff in Lisse ten overstaan van Jan van der Jagt Schout, ende Leendert van der Jagt, ende Jacob van t Hoogt, Schepenen van Lisse, op den 4e en 5e October 1746.

Jan van der Jagt

Leendert van der Jagt

Jacob van 't Hoogt

Het is gebeurd! De beelden moeten nu „binne de veertien dagen” worden afgevoerd en daarbij dient men „alle behoorlijke voorsigtigheijt te gebruyken om de Hoffsteede niet te beschadigen”. Zo vertrekken de beelden en vazen van Keukenhof. Op 24 oktober 1746 hebben W. van Heemskerck en Franco Pauw het bedrag uit handen van de secretaris van Lisse ontvangen.

Het geld is thans verspreid en de heren zijn dood. Maar de beelden, waar zijn die gebleven?

AANTEKENINGEN

Veel dank is de schrijver verschuldigd aan mejuffrouw dr. 1. H. van Eeghen te Amsterdam en de heren J. H. van Borssum **Buisman** en drs. N. M. Japikse te Haarlem, E. J. M. van Dijk te Lisse die het kaartje tekende, dr. H. C. M. van der Krabben **te** 's-Gravenhage, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer te Leiden, M. **Thierry** de Bijle **Dólleman** en C. Peper te Heemstede en mr. A. **Staring** te Vorden.

Voornaamste bronnen

Algemeen Rijksarchief: Rechterlijk archief van Lisse, inv. nr. 73 folio 163 verso tot 179. Betreffende het oorspronkelijk Leidse geslacht Van **Heemskerck**: De Nederlandsche Leeuw 1961 kolom 286-321, en Johan E. Elias, De Vroedschap van Amsterdam. Uit dit laatste werk is vaker geput.

Ulr. Thieme en F. **Becker**, Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler **VII**.

J. Kleijntjes en dr. H. H. Knippenberg, Van Goden en Helden.

1. Met deze hyacinten werd waarschijnlijk niet onze huidige hyacint, maar een soort gladiool, de Gladiolus **byzantinus** Mill., bedoeld.

ILLUSTRATIES

Afb. 26 Tan **Henry** van Heemskerck (1689-1730) heer van Achttienhoven, Heischoten en Den Bosch. Schilderij door J. M. **Quintchard**. Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 27 De schaking van Proserpina, door J. C. de **Cock**. Foto: A. M. Hulkenberg.

Afb. 28 Ceres en de **bronnimf** Cyane. (Voorzijde van het voetstuk)

Afb. 29 Ceres verandert een jongen in een hagedis. (Linkerzijde van het voetstuk)

Afb. 30 Ceres verandert **Ascalaphus** in een **uil**. (Rechterzijde van het voetstuk)

Alle drie foto's: K. J. **Oberman**.

Afb. 31 De Lente, door J. C. de **Cock**. Foto: **Teylers** Stichting Haarlem.

LI JNCLICHE'S

A. Kaartje van Keukenhof. Tekening E. J. M. van Dijk naar een schetsje van de schrijver.

B. De Keukenhof. Uit: Rijnlands fraaiste Gezigten. Cliché: fa. Hamburg en Velthuis, Hillegom.

DE LEIDSE MONUMENTEN

De veranderingen in het stadsbeeld gedurende de jaren 1967 en 1968

door C. J. Bardet

Wanneer we weer op een periode van twee jaren terugzien en nagaan wat er in de afgelopen jaren in Leiden is gebeurd op het gebied van de restauratie aan het nog zo rijke monumentenbezit, moeten we helaas constateren dat er nog weinig schot is gekomen in deze zaak.

Gelukkig zijn enige geslaagde restauraties te noemen, maar voor een stad als Leiden, die zich kan scharen in de rij van Nederlandse steden met een bijzonder hoog aantal monumenten, is het resultaat wel zeer gering. Deze geringe restauratieactiviteit valt des te meer op als we zien wat er in andere gemeenten, als b.v. Dordrecht, Deventer of Middelburg op dit gebied wordt gedaan en bereikt.

Wanneer we de binnensteden niet alleen leefbaar maar ook bewoonbaar willen houden, zal niet kunnen worden volstaan met het hier en daar opknappen van een oud geveltje, maar moeten de panden worden verbeterd en worden aangepast aan de tegenwoordige wooneisen en -gewoonten. In het algemeen zijn de panden in Leiden goed te restaureren en blijken ze door het aanbrengen van slechts geringe wijzigingen in de oorspronkelijke structuur voor de tegenwoordige bewoning zeer geschikt te zijn. De particuliere belangstelling voor het wonen in een oud huis van niet te grote afmetingen neemt sterk toe.

Het zag er een aantal jaren geleden naar uit, dat Leiden een erfenis aan hofjes had die moeizaam in leven gehouden kon worden.

Na het gereedkomen van het *Jean Michelhofje* en de zeer geslaagde restauratie van het *Loridanshofje* aan de Oude Varkenmarkt (onder leiding van arch. P. van der Sterre uit Leiderdorp) is bewezen hoe uitermate functioneel deze woningen zijn en hoe goed ze bruikbaar zijn voor bewoning in de tegenwoordige tijd.

De restauratie van de *Burcht* is na een lange onderbreking weer voortgezet. Helaas kon het werk nog niet tot een afronding komen. Ook het oudheidkundig bodemonderzoek is voortgezet; hierbij is een nader inzicht verkregen over de wijze van ontstaan van de Burchtheuvel.

Aan de *Hooglandse kerk* is na het gereedkomen en de ingebruikname van

het koor de restauratie voortgezet aan de transepten en de tegen de kerk aangebouwde woningen.

De restauratie van het *Rijnlandshuis* aan de Breestraat is in een volgende fase gekomen. Men is begonnen met het herstel van de voorgevel, die geheel zal worden gereconstrueerd.

Het zeer ingrijpende herstel van het *Elisabethgasthuiscomplex* heeft zich nog uitgestrekt tot enige panden aan de Oude Vest. Thans is men begonnen met de restauratie van de kapel, waarvan nog vele bouwsporen zijn teruggevonden.

Bij het slopen van de nog resterende panden aan de *Maarsmansteeg* voor de nieuwbouw van Vroom en Dreesmann is een oude kelder gevonden met een keldergewelf, rustend op een zuiltje. Een dergelijk zuiltje, maar dan met kapiteel, kennen we in de kelder van het pand Breestraat 113. Het is zeer te betreuren dat de nieuwbouw van V. en D. op deze plaats zo hoog is opgetrokken. Het stadsbeeld is hierdoor ernstig aangetast.

Een groot verlies mogen we hier niet onvermeld laten. Voor de nieuwbouw van de firma Witteveen moest het belangrijke pand *Breestraat 139* worden gesloopt. De natuurstenen gevel van deze voormalige pastorie is gelukkig voor een deel gespaard gebleven.

Na het succes met het restaureren van het pand *Aalmarkt 19* is de eigenaresse daarvan voortgegaan met de restauratie van de panden aan de *Boommarkt 22-24*.

Het pand *Rapenburg 24* wordt inwendig verbouwd met behoud van de in het pand nog waardevolle onderdelen. De voorgevel wordt gerestaureerd, waarbij in de ramen de aan het Rapenburg zo goed passende zogenaamde empire-indeling wordt aangebracht.

De in het vorige verslag reeds genoemde restauratie van het pand op de *hoek* van *Groenhazengracht* en *Doelengracht* kwam gereed. Door de stichting Studentenhuisvesting werden ook de panden *Hooigracht 36* en *Rapenburg 51* gerestaureerd.

Het pand Hogewoerd 30 wacht nog op herstel, waarbij de zijgevel, die vrijkwam door het slopen van het *buurpand* in verband met de doorbraak van de Hooigracht, zal worden aangepast.

De Hooigracht werd aan de noordzijde doorgetrokken, waarvoor aan de Haarlemmerstraat enkele panden onder de slopershamer vielen.

Steeds meer doorbraken worden gemaakt zonder dat het tot nieuwbouw of aanpassing op deze plaatsen kan komen. Helaas blijkt het ook bijzonder moeilijk om in de historische omgeving een — het stadsbeeld niet storende — nieuwbouw te realiseren. Naast de noodzaak van het restaureren van veel in verval geraakte panden, zal steeds meer aandacht besteed moeten worden aan het probleem van de nieuwbouw in de oude stadskernen.

ILLUSTRATIES

Alle foto's van de Rijksdienst voor Monumentenzorg.

Afb. 32 **Jean Michelhof** na de restauratie.

Afb. 33 De arena van de burcht voor de restauratie.

Afb. 34 De arena van de burcht na de restauratie.

Afb. 35 Loridanshof, voorgevel, aan de Varkenmarkt na de restauratie.

Afb. 36 Loridanshof, hofgevel, na de restauratie.

Afb. 37 **Aalmarkt** 19 voor de restauratie.

Afb. 39 **Aalmarkt** 19 na de restauratie.

Afb. 39 Rapenburg 12 voor de restauratie.

Afb. 40 Rapenburg 12 na de restauratie.

MONUMENTEN UIT DE OMGEVING VAN LEIDEN

Zesde vervolg
door C. J. Bardet

Ook in de omgeving van Leiden wachten monumenten op restauratie. Door het niet of nog niet beschikbaar zijn van overheidssubsidie wordt voor veel van deze gebouwen de toestand zeer ernstig. Naast verschillende woningen en boerderijen moeten in dit verband de hervormde kerken van Noordwijk en Katwijk genoemd worden.

De hervormde kerk van *Noordwijk* aan Zee, die had moeten verdwijnen als de nieuwbouwplannen van deze in de jaren 1927 en '28 gebouwde kerk geheel zouden zijn uitgevoerd, werd gerestaureerd. De *zuidwand* werd weer gesloten en de in de kerk aangebrachte wanden werden gesloopt, terwijl de ontsierende balustrade en het ingangsportaal zijn verdwenen. De preekstoel is gereconstrueerd met nog aanwezige restanten van de vroegere preekstoel. Tegen de *westwand* is op een nieuw balkon het uit Middelie aangekochte orgel geplaatst.

Met de restauratie van de hervormde kerk te *Leiderdorp* werd begonnen. Na de restauratie van de westgevel, enige jaren geleden, waarbij de 19e eeuwse toren werd gesloopt, zal nu op het dak weer een dakruiter worden geplaatst.

De boerderij *Zuidwijk* aan de Rijksweg te *Wassenaar* is gerestaureerd. De stal werd vergroot en geheel vernieuwd maar het 17e eeuwse woonhuis kon worden behouden.

Van groot belang voor het behoud van de markt met omgeving bij de hervormde kerk te Wassenaar is de aanwijzing van dit gebied tot beschermd dorpsgezicht.

De boerderij *Woelwijk* aan de Woelwijklaan te *Voorschoten* is een restant van een mogelijk in 1574 verwoeste boerderij. Door een wijziging van het uitbreidingsplan kon dit pand gespaard worden. De stal was reeds gesloopt, zodat nu alleen de woning gerestaureerd kon worden.

Ook de Voorstraat in Voorschoten zal worden aangewezen tot beschermd gebied. De hiervoor noodzakelijke nadere vaststelling van een bestemmingsplan zal met veel zorg voorbereid moeten worden.

ILLUSTRATIES

Foto's van de Rijksdienst voor Monumentenzorg.

Afb. 41. Ned. Herv. Kerk te Noordwijk aan Zee. Interieur: preekstoel tegen de Oostwand.

Afb. 42. Ned. Herv. Kerk te Noordwijk aan Zee. Interieur: orgel tegen de Westwand.

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	
Bestuur en Commissies.	6
Correspondenten in Rijnland:	8
Jaarverslag over 1968.	9
Financiële overzichten 1966, 1967 en 1968	12
Financiële overzichten 1967 en 1968 van de commissie Het Leidse Woonhuis	15
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken over 1968.	24
In Memoriam	
S. W. Hagedoorn door F. Verstegen.	35
Pastoor N. J. Commandeur door J. Peeters.	37
Bijdragen	
Jean Gillot, een Leids ingenieur (2) door H. J. Witkam.	39
George Washington, dankt voor Leidse dichtkunst door E. Pelinck. . .	71
Flatwoningen uit 1862 door J. P. Zwanenburg.	73
Nog eens over de Franse rentebrieven van het echtpaar Boerhaave door dr. P. C. Boeren.	85
De kaart van Leiden en omgeving door Pieter Sluyter anno 1550 door A. H. Huussen jr	91
Iets over de zogenoemde Aflezingboeken in het Leidse Gemeente- archief door dr. W. C. S. van Benthem Jutting.	99
De Leidse Mytyschool door mej. J. M. Hilarius.	115
Heidens in Rijnland door dr. O. van Kappen (2).	123
Wapendiploma en oorsprong van de naam van het huis Tol te Koude- kerk door D. van Tol.	141
Aantekeningen bij het kasboek van mr. Jacob Adriaan baron Du Tour door mevr. R. A. J. Grabandt.	147
De hertekop van Dever door A. M. Hulkenberg:	167
Opgravingen bij Zwammerdam door J. K. Haalebos.	175
De grote verkoop van tuinbeelden, groepen en vazen op Keukenhof in 1746 door A. M. Hulkenberg.	181
De Leidse monumenten. De veranderingen in her stadsbeeld gedurende de jaren 1967 en 1968 door C. J. Bardet.	198
Monumenten uit de omgeving van Leiden door C. J. Bardet.	201
Inhoud	203